

ВЕНЦИСЛАВ ВЕЛЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД, РАЗВИТИЕ И СЪВРЕМЕННОСТ НА ЧИТАЛИЩНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ

ПОДБРАНИ МОМЕНТИ

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНОСТЪ

Венцислав Велев

**ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД,
РАЗВИТИЕ И СЪВРЕМЕННОСТ
НА ЧИТАЛИЩНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ
(ПОДБРАНИ МОМЕНТИ)**

Монография

ЗА БУКВИТЕ
ОПИСМЕНИХЪ

© доц. д-р Венцислав Велев, автор, 2022
© проф. д.ик.н. Стоян Денчев, проф. д-р Боряна Бужашка,
д.н. Иван Гранитски, научни рецензенти, 2022
© Йоана Борисова, дизайн на корицата, 2022
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2022
ISBN 978-619-185-543-8
София, 2022

Ventzislav Velev

**HISTORICAL REVIEW,
DEVELOPMENT AND MODERNITY
OF THE COMMUNITY CENTRES /CHITALISHTA/
IN BULGARIA
(SELECTED MOMENTS)**

Monograph

**Academic Publisher “Za bukvite – O pismeneh”
Sofia, 2022**

© Assoc. Prof. Ventzislav Velez, PhD, author, 2022
© Prof. Stoyan Denchev, DSc, Prof. Boryana Buzhashka, PhD,
DSc Ivan Granitski, scientific reviewers, 2022
© Yoana Borisova, design cover, 2022
© Academic Publisher “Za bukvite – O pismeneh”, 2022
ISBN 978-619-185-543-8
Sofia, 2022

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	7
------------------------	----------

ГЛАВА ПЪРВА.

Зараждане и първи стъпки за разгръщане на читалищното дело.....	17
1.1. Предпоставки и възникване на първите читалища	17
1.1.1. Балканите през първата половина на XIX в.	17
1.1.2. Първите читалища.....	26
1.1.3. „Другите“ читалища.....	45
1.2. По-съществени моменти от развитието на читалищното дело от Освобождението до края на XIX в.....	56

ГЛАВА ВТОРА.

Съюзната идея в читалищата.....	63
2.1. Съюзът на народните читалища	63
2.1.1. Съюзната идея.....	63
2.1.2. Учредяване и първи стъпки на Съюза на народните читалища	70
2.2. Читалищното дело и българските интелектуалци от края на XIX в. и началото на XX в.....	76

ГЛАВА ТРЕТА.

Читалищно законодателство.....	81
3.1. Първи закон за народните читалища – 1927 г.	81
3.2. Закон за народните читалища от 1941 г.	91
3.3. Наредба-закон за народните читалища от 1945 г.	96
3.4. Закон за народните читалища от 1996 г.	102
3.4.1. Развитие на читалищата в периода 1945–1996 г.....	102
3.4.2. Приемане и същност на Закона за народните читалища – 1996 г.	110

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Читалището в съвременния ден.....	119
4.1. Оформяне и структура на съвременната читалищна мрежа	119
4.1.1. Обща характеристика на съвременната читалищна мрежа	119

4.1.2. Разширяване обхвата на читалищната дейност.....	132
4.1.3. Партньорски мрежи.....	139
4.2. Мениджмънт на читалищната дейност.....	149
4.2.1. Съвременни способи за управление в читалищата.....	149
4.2.2. Разпознаваемост, място и бъдеще на читалищната мрежа – анкетно проучване.....	152
4.2.3. Проблеми пред съвременните читалища и пътища за тяхното преодоляване.....	178
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	199
ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ И ЛИТЕРАТУРА.....	203
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	213
БЕЛЕЖКИ НА РЕЦЕНЗЕНТИТЕ.....	223

ВЪВЕДЕНИЕ

*„... Читалищата... тук е оная нравствена сила за един народ,
от която се боят и най-силните неприятели,
шарлатани и недоброжелатели на народа...
В развитието на умствения и граждански живот
чрез съдействието на Читалищата ще ся издигне и
в Българският народ такова върховно съдилище,
спасителен осветител на общото дело...“*

Екзарх Йосиф I

За българина народното читалище е една от най-знаковите институции, създадени преди години, продължаващи да при- състват и да се развиват и днес. Общественото мнение го възп- риема като място със своя специфична мисия. Тук се получават не само знания, но се и съхраняват, опознават и препредават голяма част от традиционните ценности на нацията. Неговите корени се откриват в миналото. Те са преплетени с формира- нето на стремеж за независимост, модерно образование, форми на благотворителността, наченки на гражданско осъзнаване и начало. Всичко това завоюва за българското читалище безс- порната позиция на организация, създадена от и за хората, спечелила тяхното доверие и признателност. Изградено като доброволно сдружение, то работи основно в подкрепа на общ- ността. Отличава се с ярко изразен потенциал, спомагащ за из- граждане на познания, стимулиране на социална промяна, ук- репване на обществения облик, отговарящо на предизвикател- ствата на съвременния свят.

Българското читалище възниква в сложната за нацията обстановка, белязала по-голямата част от XIX в. Самостоятел- ната държавност не съществува, няма условия за политическо развитие и самоопределение. Над Балканите доминира Осман-

¹ Из слово на Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I), изречено по повод годишния празник на Цариградското българско читалище. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 253.

ската империя. От първите десетилетия на века борбите за национално освобождение на съседните народи почват да дават своите позитивни за тях резултати. Настъпват важни за тях промени, които слагат отпечатък и върху българите. Те оказват съществен стимул и спомагат за напредъка и реализиране идеите на оформилото се движение за българска национална независимост. Нейните радатели приемат борбата за културно и просветно самоопределение за важна крачка към крайната цел – самостоятелна българска държава. Показателни са думите на един от съвременниците на първите читалища – Захарий Стоянов, написани по отношение на русенското читалище „Зора“, основано през 1866 г. Той казва: „Това читалище е алманах, това читалище е университет, това читалище е училище, това читалище е средище за култивиране на любов към отечеството и за подготовка на саможертва в името на отечеството“.² В тази ситуация читалището се образува като една от първите, ако не и първата по рода си организация на българите, която ги сближава на основата на взаимния интерес, цели и мисли. Насочено към запазване на националната идентичност, към развитие и просперитет, то става основополагащо за понататъшно изграждане и на други сродни организации. В годините на своето развитие читалищата се доказват не само като изключително устойчиви, но и като такива с възможности за адаптиране към новите условия на развитие.

От първите години на съществуването си българското читалище е натоварено със задачата да съдейства предимно в посока задоволяване културните потребности на населението по места. В изпълнение на тази си мисия то оказва неоценима помощ и на образованието, като подпомага и този процес. Налага се разбирането, което се превръща в традиция, че тук е онова място, където най-широк кръг хора свободно могат да общуват помежду си, да обменят мисли, да развиват своите индивидуални за-

² Захарий Стоянов е един от активните участници в учреденото по идея на Драган Цанков през 1866 г. читалище „Зора“ в Русе. Негови активни дейтели са Никола Обретенев, Тома Кърджиев, Иларион Драгостинов и др. За първия си досег с читалището З. Стоянов пише в своите „Записки по българските въстания“.

ложби и дарби. Способства се тук да се получи нов тип познание, на базата на което човек сам да опита да реализира своите възможности. В отличителна черта се превръща и възприемането на принципа на колективния стил на работа, включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, съучастници в културния живот. Това спомага за постигането на уникален за българските разбирания обществен престиж по отношение на институция. Като се прибави и широкото географско разпространение, то обяснимо е защо за малък период от време читалищата се превръщат в най-важната организация, на която се разчита да съдейства за задоволяване на определени културни и образователни потребности и за засилване на гражданското участие. Всичко това ги определя като значим фактор за обществена промяна и развитие.

И ако дотук казаното за читалищата е на базата на тяхната история и развитие през годините, то много важно е да се посочи и как те стоят в съвремението ни. На първо място, нужно е да се проследи как ги разпознават хората. През последните години тази тема е обект на различен тип коментари. Най-често, когато се говори за читалищата, се посочва, че същите са доброволна институция с насока към културата. Те са „изконна“, „самобитна“, „важна за българщината“, „доброволна“ и пр. организация.³ Но ако се потърси определение за понятието „читалище“, то наред с традиционните се срещат различни обяснения. Първите се основават на историческите събития и даденост. Счита се, че в основата на името е коренът на думата, т.е. от „чета“. Като доказателство се посочва, че тук са разкрити и първите читални. Определението е посочвано още в първите читалищни документи. Други обаче търсят обяснение в етимологията на думата, която превеждат от санскрит, което е сравнимо с определенията „отбелязване“, „разбиране“, „знание“ и оттам отново към четене и търсене на познание *cit*/чит със значение чета, учител, читател, знание, разбиране). А към средата на XIX в. позоваването на старинните думи е често срещано явление.⁴ И

³ Запрянова, А. Народните читалища – народни университети по родолюбие. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 37–43.

⁴ Читалищата като средище за развитие на общностите в селските райони.

в двата случая това води до налагане на едно определение, което по същество следва да дава информация за дейностите, които се поставят за изпълнение. В публичното пространство се налагат и мнения, че това е институция, която основно следва да се отнесе в миналото, като, разбира се, има свои проявления и днес. Често се използва следното определение: „културна институция за разпространяване на знания и култура, особено активна през Възраждането“. И в допълнение – „сграда, в която се помещава такава институция, има библиотека, театрален салон, зала за репетиции“.⁵ За чужденците „читалище“ е не само трудно за произнасяне понятие, но съдържа в себе си и доста енигматичност. В повечето случаи те го свързват с организация, която работи предимно в сферата на доброволчеството и благотворителността. Приемат обаче, че тя е важна за българския народ и е изпълнена с елементи на народопсихология, което я прави специфична и характерна.⁶

Всички смятат за важно да се отбележи, че винаги към названието на читалището присъства определението „народно“. От своя страна това в най-пълна степен определя разбирането за същността на институцията, както и за признанието, което ѝ е отделено. Посоченото показва, че ролята и мисията на читалищата са важни не само за проследяване на процесите в миналото, но е и изключително актуално тяхното продължение да бъде разглеждано и като част от съвремението. Именно това разбиране предопределя и *избора на тематиката*, която е обект на настоящото изследване. Различните етапи на развитие, през които преминават читалищата, превръщането им в мрежа от важни за обществото културни институти е неотменна част от историята на българския народ. Запазването паметта на нацията е взаимносвързано и често обусловено именно от мястото и присъствието на читалищата. Не един път те са спомогнали не само за неговото духовно, но и за физическото му оцеляване. В съвремението ни е нужно да се обърнем именно към

Доклад на тематична работна група. С., 2014, с. 4. – <http://www.agora-bg.org/>.

⁵ Онлайн речник на думите в българския език. – <http://rechnik.info/>.

⁶ **Ландри, Ч.** Културната политика в България. Доклад на европейски експертен екип. С., 1997, с. 167.

тези корени, за да можем да се изправим и пред трудностите. По този начин темата за развитието на читалищната мрежа в страната, превръщането на натрупания от нея опит в национален капитал е важна и значима. Нужно е тя да бъде обект на внимание от страна на цялото общество. Всички тези въпроси не един път са разглеждани от различни учени, политици, общественици. Частично засегнати или в по-голяма детайлност проследени, те и днес не губят своята актуалност. Напротив – с особена сила изпъкват именно днес. Събитията, свързани с издигане на духовността като основен приоритет, показват, че читалищата не са отживелица и не са останали в миналото, както някои ги определят, а са част от съвременността ни и е нужно темата за тях да бъде поставена отново на дневен ред.

При направата на историографски преглед по темата за читалищата е видно, че тя вълнува редица изследователи. Периодите на тяхното създаване, първично изграждане и развитие за първи път подробно са описани през 1930 г. от Стилиян Чилингиров. В своя труд „Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възрождане“ той проследява всички онези моменти, довели до появата на първите читалища, тяхната взаимовръзка с образованието и църквата, настъпването на нови обществени и икономически промени в българското общество в средата на XIX в. и пр. Книгата съдържа много данни и за 131 читалища, които са се отзовали на молбата на автора да предоставят свои архивни материали.⁷ През първите години на XX в., по повод на отбелязването на юбилейни годишнини, са отпечатани много сборници, които са свързани с изграждането на конкретни читалища. Тук може да се посочат тези, разкриващи читалищното дело в Свищов, Шумен, Разград, Сливен и др. По същество това са и едни много добри краеведски проучвания.⁸

Като първо значимо, сериозно и обемно по своето съдържание изследване може да се посочи трудът на Никола Кондарев „Чита-

⁷ Чилингиров, Ст. Българските читалища преди Освобождението. С., 2000.

⁸ Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в гр. Сливен (1860–1910). С., 1910; Двадесет и пет години в служба на родната просвета и култура (1911–1936). Юбилеен сборник. С., 1937.

лицата в България. Поява, същност и задачи“, писан още през 1939 г.⁹ В резултат на нови проучвания той го доработва и допълва и през 1950 г. излиза обширното издание „Народните читалища – вчера, днес и утре“. И в двата си труда Кондарев се опира на наличната изворова база, както и на направените от Чилингиров проучвания.¹⁰ На следващо място може да се открие двутомникът „Народните читалища преди Освобождението“ (т. 1 – 1972 г. и т. 2 – 1979 г.), отново с автор Никола Кондарев, но в съавторство със Станьо Сираков и Петър Чолов. Подробно се представят значими моменти, свързани с историческите събития, съпътстващи развитието на читалищното дело през първите години на неговото изграждане. Показани са и отделни документи, които също допълнително дават представа за ситуацията, в която читалищата са се структурирали и разпространили.¹¹ Посочените проучвания спират основно вниманието си на възрожденския период в българското читалищно дело. Но и следващите години на развитие също предизвикват интерес. Отново по повод на юбилейни чествания са направени нови проучвания, които не се спират само върху исторически моменти, но и разглеждат въпроси, важни за съвременното на народните читалища. От печат излизат два големи сборника, съдържащи поредица от статии, придружени и от препечатани архивни документи. Това са сборниците, посветени на 150 години читалищно дело (2007 г.) и 160 години читалищно дело (2016 г.). Тук присъстват със свои материали Станьо Сираков, Стойко Лазаров, Петър Чолов, Атанас Божков, Христо Илиев и др.¹² В обсега на своите научни дирения тематиката е предизвикала интереса и на историци, между които могат да се посочат Николай Жечев, Веселин Трайков и др.¹³ Важно е да се посочат и проучванията, направени за българските читалища, възникнали през възрож-

⁹ Кондарев, Н. Читалищата в България. Поява, същност и задачи. С., 1939.

¹⁰ Кондарев, Н. Народните читалища – вчера, днес и утре. С., 1950.

¹¹ Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението. Т. 1. С., 1972.; т. 2. С. 1979 г.

¹² Подбрани публикации, свързани с читалищната тематика, са посочени в раздел „Използвани източници и литература“.

¹³ 150 години народно читалищно дело – сборник. С., 2007; 160 години общо-народно читалищно дело – сборник. С., 2016.

денската епоха извън основните български земи. Тук изпъква трудът на Елена Харбова, посветен на знаковото Цариградско българско читалище.¹⁴ В самостоятелните трудове и на други историци, проследяващи процесите на Българското възраждане, темата за читалищата също така присъства.¹⁵ Възстановяването на Съюза на народните читалища през 1990 г. като самостоятелна организация е повод за нови проучвания. Обобщаващ се явява трудът на Стойко Лазаров, който проследява съюзната идея в нейния генезис и развитие.¹⁶ Взаимовръзката читалище–училище е важна особено в контекста на взаимност и оказване на взаимно влияние.¹⁷ С оглед и на новите процеси в общественото развитие на читалищата все повече се отделя внимание като културологичен феномен, който оставя траен отпечатък върху културния ландшафт на страната ни и продължава да играе съществена роля и в съвременieto ни.¹⁸ В тази посока се открояват изследванията на Райна Гаврилова, както и такива, реализирани по линията на различни проекти. Последните се базират на проведени теренни проучвания, което показва актуална към съответния момент картина на читалищната мрежа.¹⁹

Тематиката продължава да става още по-интересна в резултат от навлизането на нови способности на управление и мениджмънт, особено след 2000 г. Мениджмънтът на читалищната дейност е обект на научни публикации, сред които се от-

¹⁴ **Харбова, Е.** Българското читалище в Цариград (1866–1876 г.) и културно-националното възраждане. С., 2006.

¹⁵ **Стоянов, Ив.** История на Българското възраждане. Велико Търново, Издателство „Абагар“, 1999 г.; **Гаврилова, Р.** Векът на българското духовно възраждане. С., 1992.

¹⁶ **Лазаров, Ст.** Читалищният съюз (1811–2011). С., 2011.

¹⁷ **Понева, П.** Тенденции в развитието на читалищното образование в България (1878–1944). – *Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“. Факултет по педагогика. Книга „Педагогика“*. Т. 110. С., 2017, с. 38–89.

¹⁸ **Ненова, С.** Читалищата през Възраждането – между опита на Другите и българската специфика. – В: Дриновски сборник, т. XI. С., 2018, с. 160–168.

¹⁹ **Гаврилова, Р. и кол.** Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. С., 2000.

крояват тези на Силвена Байракова.²⁰ Към тях може да прибавим и редица анализи, както и методически разработки, които са под формата на наръчници. Същите са ориентирани към представяне на различни казуси от дейността на читалищата в съвременния ден. Изведени са отделни проблеми, които следва да намерят и своето разрешение. Дадени са конкретни насоки по отношение приложимостта на актуалното законодателство.²¹

За целите на настоящото изследване отново е направено подробно проучване, част от което се явява събиране и анализиране на наличния богат изворов материал. Прегледан е периодичният печат от средата на XIX в., в т.ч. пълното течение на сп. „Читалище“.²² Ценни документи се съдържат в Централния държавен архив и Българския исторически архив в Националната библиотека²³. Спомените и дневниците на някои от първите читалищни дейци също са важен източник на информация.²⁴ Проучени са и достъпни уеб публикувани бази с

²⁰ **Байракова, С.** Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Философски факултет. Книга Докторанти*. Том 1 – 2016. С., 2017, с. 275 (270–281); **Байракова, С.** Българските читалища – между възхвалата и отрицанието: Читалищен мениджмънт в съвременен контекст. *Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“*. С., 2020.

²¹ Наръчник за местни власти по прилагането на Закона за народните читалища и Закона за обществените библиотеки. С., 2011; Новата правна рамка на българските читалища. Въпроси и отговори. С., 2009; Проучване и оценка на информираността и работата на общинските власти по прилагането на законодателството в сферата на обществените библиотеки и народните читалища. С., 2011.

²² Дигитален архив на пълното течение на сп. *Читалище*, за периода 1870–1875 г., е достъпен на <http://digilib.nalis.bg/>. Отделни броеве се съхраняват в библиотеката на Народно читалище „Надежда 1869“ – В. Търново, както и във фондовете на НБКМ.

²³ НБКМ, БИА; ЦДА, ф. 136, оп. 58, а. е. 34.

²⁴ **Стамболски, Хр.** Автобиография. Дневници и спомени, т. I (1852–1868); т. 2 (1868–1877). С., 1927.

данни,²⁵ както и специализирани портали за читалищата.²⁶ Използвани са и разработки по тематиката, които са в резултат на повече от 20-годишна активна дейност на автора в тази посока.²⁷ За постигане на актуални данни е проведено и ново самостоятелно анкетно проучване. Всичко това спомага настоящото изследване да представи една пълна картина на читалищното движение в страната, която да включва както представяне на по-съществени исторически моменти, така и въпроси, характерни за организацията и управлението на съвременното читалище.

²⁵ Дневници на XIX ОНС, 1920. Кн. 1. С., 1922.; Дигитална Библиотека „Матице српске“; Дигитален архив на Столична библиотека.

²⁶ Портален сайт на народните читалища – www.chitalishta.com.

²⁷ Подбрани статии на автора, свързани с читалищната тема, са отбелязани в раздел „Използвани източници и литература“.

ГЛАВА ПЪРВА.

Зараждане и първи стъпки за разгръщане на читалищното дело

„... Ние, българите, трябва да захванем от началото, защото още нямаме почти нищо, и да изградиме тая къща, която се нарича отечество; а за да я изградиме, нам трябва барут и книги, пушки и читалища, ножове и училища, попове и „книжовни дружества...”

Любен Каравелов¹

1.1. Предпоставки и възникване на първите читалища

1.1.1. Балканите през първата половина на XIX в.

Първата половина на XIX в. се оказва динамична в развитието на Османската империя. Настъпват много промени, които слагат сериозен отпечатък върху развитието на процесите, довели до обособяването на нови самостоятелни държави. Двете последователни руско-турски войни – от 1828–1829 г. и от 1853–1856 г., рамкират не само очерталите се прегрупирания сред великите сили, но и стимулират националноосвободителните борби на балканските народи, в т.ч. и на българския. Съществено влияние върху формиращите се нагласи за належащи промени оказва и засиленият обществен интерес към съдбата на християнските народи в Османската империя, забелязващ се в средите на интелектуалците в редица европейски държави – Англия, Франция, Италия, Австро-Унгария. Силни призови за подпомагане съдбата на балканските народи се чуват и в Русия. Призивът да се обърне внимание спрямо отношението, на което е под-

¹ Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 7 – Публицистика. С., 1967, с. 119–120.

ложено живеещото в Османската империя християнско население, на неговите нужди от самостоятелно културно и политическо развитие, изпълват страниците на водещи европейски издания. Темата за т.нар. „Източен въпрос“ навлиза в нова фаза на своето развитие и става водеща. А това предопределя и развитието на събитията занапред.² Оформилата се политическа ситуация не само на Балканите, но и в Европа е само един от тласъците, който кара Османската империя да предприеме стъпки, целящи въвеждане на нов тип политика за управление. Влияние оказва навлизането на новите икономически отношения. Те се явяват и като продължение на настъпилите междувременно обществени и социални промени най-вече сред християнските народи, живеещи в обширната империя. Не на последно място, те се пораждат и като отговор на поети от страна на Високата порта ангажименти, свързани с налагане на нови реформи, които пряко да рефлектират и върху съдбата на балканските народи. Обявеният на 3 ноември 1839 г. от султан Абдул Меджид I ферман – Гюлхански хатишериф, е първият от поредицата реформени актове. До голяма степен той се явява резултат от възприетите сред част от висшите управляващи кръгове на Османската империя френски либерални идеи. Същите намират своето изражение в оповестените водещи принципи на ново развитие на империята: равноправие на всички поданици на султана, независимо от тяхната националност и вероизповедание; свобода на изповядване на религиите; гарантиране неприкосновеността на живота, честта и имуществото; право на съдебен процес на основата на закона, недопускащ наказание без присъда; справедливо разпределение и събиране на данъците, включващо и отмяна на илтизама (системата на откупуване на данъците); нов начин на организиране на войската, както и ликвидиране на произвола.³ Но въпреки добрите идеи, още от самото начало на действието на фермана става ясно, че в голямата си част записаното в него фактически остава с пожелателен характер. В най-голяма степен това се отнася до проклами-

² По-подробно по въпроса вж. **Първев, Ив.** Балканите и Източният въпрос. 1688–1878 г. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 2017.

³ **Първев, Ив.** Цит. съч.

раното равноправие на всички народности, живеещи на територията на империята. По места управляващите в отделните селища отказват да приемат християните за равноправни на мюсюлманите. Но все пак има и положителни резултати, макар и такива от административен характер. Направен е пробив с допускането на нов тип порядки и то такива, които консервативното общество в империята не само трудно допуска, но и не винаги добре разбира.⁴ Следващата крачка е направена с оповестения на 18 февруари 1856 г. нов ферман – т.нар. Хатихумаюн. Повтаря се ситуацията, както при първия, а именно, че и той бива издаден като резултат от приключила война (Кримската война 1853–1856 г.) и постигнатите след нейния край договори. Преповтарят се голяма част от записаните текстове в Гюлханския хатишериф, което показва, че те всъщност на много места не са били изпълнявани. Като нов момент може да се посочи акцентът, който е поставен върху гарантиране свободата на изповядване на религията от всяка една религиозна група, независимо от големината ѝ. Създават се условия за икономическо развитие. Това е продължение на подетата вече политика на Високата порта за набелязване на мерки, насочени към сваляне на напрежението в европейските провинции, което е подчертано изявено през 30-те и 40-те години на XIX в. Резултатът вече е доста по-видим. Създават се благоприятни условия за християните и най-вече за българите свободно да изповядват своята вяра, без да бъдат преследвани за това.

Одринският мирен договор от 1829 г., сложил край на Руско-турската война (1828–1829 г.), е важна предпоставка за самостоятелно развитие на част от балканските народи. Един от първите такива е гръцкият. В самия договор това е ясно разписано. И

⁴ Част от изследователите изказват мнение, че реформите в Османската империя водят началото си още от края на XVIII в., когато през 1773 г. султан Мустафа III издава специален ферман, с който на специална регламентация се поставят структурата, правата и целите на еснафските организации. Повече вж. **Събев, О.** Ферман на султан Мустафа III за еснафите и ахиите. Преводи и интерпретации. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, год. II (XXXIV), 2018, *Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор по история Красимира Мутафова*, с. 217–239.

неслучайно именно след 1829 г. опитите за отделяне на самостоятелна гръцка държава от Османската империя се увенчават вече с успех. В основата на зародилата се новогръцка политика се поставя отстояването и до този момент виждане, че гърците са приемник на богато културно наследство, което стои в основата на европейското развитие още от Античността. Това ясно личи от всички документи, които се поставят в основата на устройството на създадената автономна гръцка държава. С оглед отстояване присъствието на гърците като най-старата нация на Балканите, като важен акцент се поставя изискването за опазване на наличните културни паметници, както и образуване на организации, които да се занимават с това. Изразител на това виждане става създадената през 1832 г. Държавна библиотека в Атина. Година по-късно е изградена и специална Археологическа служба към Министерството на образованието, а през 1837 г. тя е последвана от Школа по изящни изкуства. През 1865–1866 г. са открити и първите музеи на Балканите, които започват да пропагандират гръцката кауза – Музеят на Акропола и Националният археологически музей.⁵ Всички тези ходове са съпроводени от засилена гръцка пропаганда сред останалите християнски народи в Османската империя. Основната цел е затвърждаването на гръцкото влияние и силно доминиране на гръцката култура над останалите. В тези си действия гръцката държава е подкрепена активно от страна на гръцкото духовенство и най-вече от Вселенската патриаршия в Цариград. С особена сила пропагандата е насочена към българските семейства, живеещи по южните склонове на Родопите, както и по Северното Егейско крайбрежие. За това спомагат и изградените още от 30-те години на XIX в. гръцки културни организации – силогоси (Σύλλογος). Още с първите им стъпки тяхната първостепенна задача е ориентирана към разпространяване на виждането за първостепенността на гръцкия език и култура. Силогоси възникват в Тракия, Македония, както и в Мала Азия. През 1861 г. е основан и Централен филологически силогос в столицата на Османската империя.⁶ Това се съпро-

⁵ Румпос, Д. Политики в сферата на културата на две държави от Балканския регион. – <https://liternet.bg/publish32/dimitrios-roumbos/politiki.htm>.

⁶ Чилингиров, Ст. Българските читалища..., с. 36–37.

вожда от разкриване на множество училища и изпращането на учители в тях. Подобни училища са отворени в много селища, в които живеели българи. Действията на гръцките учители се подкрепят и от гръцките духовници. Същите се отличаваха с проява на остра нетърпимост спрямо българския език, писменост и култура. Всички тези действия са в изпълнение и на разгърнатата целенасочена гръцка политика – Мегали идея, която се превръща в основен инструмент за провеждане на гръцките интереси на Балканите. Независимо от този факт обаче редица българи започват да учат в гръцки училища, а някои дори се включват и в обществен и политически живот на Гърция. Но това не пречи дори част от тези българи остро да се противопоставят на всякакъв вид опити за духовна, езикова или културна асимилация. Противопоставянето се разгръща в нови измерения.⁷

Настъпилите промени са подчертано видими и на север от р. Дунав. Освен автономията на Гърция, с Одринския мир от 1829 г. такава получават още Влашко и Молдова. Преминавайки през период, в който е определена тяхната васалност спрямо Османската империя, то през 1859 г. същите се обединяват в единна обща държава, която от 24 декември 1861 г. обявява своята независимост и приема името, с което става в следващите години известна – Румъния. Съобразно историческата, а не на последно място и географската близост, тези територии са явяват непосредствено до етническите граници на българската народност. С цел основно размяна и търговия българите често посещават влашките градове. Постепенно и там се формира голяма българска колония. Основно тя е съсредоточена в Браила, Галац и Букурещ. За разлика от гръцката политика спрямо българите, то през първите години на самостоятелно развитие румънците не предявяват открито претенции по отношение налагане на образователни и културни въпроси. Именно това създава благоприятни условия за разгръщане на българското емигрантско движение именно в Букурещ и посочените още няколко румънски градове по поречието на р. Дунав. Допълнително към това се приба-

⁷ **Трайкова, В.** Дейност на гръцката буржоазия и на Патриаршията за налагане на гръцкото влияние в Македония. – *Известия на Българското историческо дружество (ИБИД)*, кн. 39, 1989, с. 109–147.

вя и обстоятелството, че реката се явява естествена връзка с Австро-Унгария, с която българите също започват активно да развиват икономически и обществени връзки.⁸ Но и тук нещата търпят своята промяна. Постепенно в културно отношение румънската политика започва да лансира виждането за наличието на „латински“ корени, стоящи в основата на румънската нация. Тази теза добива изражение и в очертаващото се разбиране за своеобразно превъзходство на румънците спрямо съседните народи, включително и към българите. Впоследствие се лансира още една теза, която следвало да покаже, че румънският етнос има своя „мисия“, базирана на разбирането за препредаване на наследството на развитата антична цивилизация сред другите съседни на тях „варварски“ народи.⁸ Формираните културни институции възприемат това виждане и го доразвиват. Спрямо българите започва да се поддържа „позицията на превъзходство“ във всяко едно отношение. Въпреки това процесите по утвърждаване на българската емиграция в Румъния продължават. Букурещ става предпочитано място. Нещо повече – голяма част от пристигащите тук българи се установяват в румънската столица за постоянно.⁹ Много скоро обаче те са подложени на засилен асимилационен процес от страна на румънските власти, в резултат на което сред част от тях се наблюдава загубване на българското самосъзнание и традиции.¹⁰

По подобие на процесите сред гърци и румънци протичат и тези при сърбите. Началото на изграждане на модерната сръбс-

⁸ **Дойнов, Ст.** Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). С., Академично издателство „Марин Дринов“, 2005, с. 92.

⁹ **Нягулов, Бл.** Румънците и Румъния в българската книжнина 1878–1889 г. – В: Балкански идентичности – <https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti.html>.

¹⁰ Тази целенасочена политика на румънските управници е наложена и спрямо подчертаното българско присъствие в историческата област Банат. Когато тази област е била в рамките на Австро-Унгария, тези българи са известни с названието „южноунгарски българи“. Самите те се наричат помежду си „павликяни“ или на местното наречие „павликене“, „палкене“ и „паулкене“, тъй като произлизат от българите павликяни. Банатските българи населяват няколко селища в Румънски Банат, но имат своята диаспора и в съседен Сръбски Банат. Румъния прави големи усилия, за да заличи българския корен и самосъзнание там. Повече вж. **Иванов, Р.** Българското етническо присъствие в Румъния. – <https://bulgarianhistory.org/bulgari-v-romania/>.

ка държава започва още през първото десетилетие на XIX в., когато в резултат на поредица от въстания и сложни дипломатически преговори Белградският пашалък получава своеобразна автономна форма на управление. Както и при останалите съседни на българите народи, Одринският мирен договор от 1829 г. утвърждава още в по-голяма степен автономността на Сръбското княжество. С приемането на Първата сръбска конституция (1835 г.) сръбският народ се самоопределя за един от централните народи на Балканите. Активно се работи за налагането на това разбиране. Категорично то бива защитено с един от най-важните, приети по това време от Белград документи – Велкосръбската доктрина „Начертание“ (1844 г.), чийто автор е министър-председателят на Сърбия Илия Гарашанин. Извън обясненията за важното присъствие в исторически аспект на сърбите, с него се призовава за териториално разширение и етнолингвистична унификация на Балканите с цел създаването на голяма южнославянска държава между Австрийската, Руската и Османската империя. Целта е тя да превърне сърбите във водачи на един южнославянски съюз. За водещо начало е посочена и шумно пропагандираната в пресата „теорията за илиризма“. Същата се изразявала във възприемането на нуждата от обединение на сърби, хървати, словенци и бошняци под доминиращото присъствие на сърбите.¹¹ В резултат на това в Сърбия бързо се разпространява виждането за предоставяне възможност за образование на широк кръг от населението, което да засили и неговото усещане за превъзходство. То бива подчинено на идеята, че съседните народи и най-вече българите не се явяват естествен съюзник на сърбите. Дори напротив. Ето защо сърбите трябвало да предприемат и подобаващи мерки за собствено утвърждаване. Първата крачка се поставя посредством налагането на езика и сръбските образователни и културни традиции. По същото време (1850–1854 г.) на страниците на в. „Гласник дружества сръбска словесности“ биват публикувани поредица от статии, в които се призовава хората да бъдат огра-

¹¹ Повече за вижданията на Илия Гарашанин спрямо балканските народи и в частност спрямо българите, отразени в неговото „Начертание“, вж. **Манчев, Кр.** История на балканските народи. С., Парадигма, 2006.

мотявани, но това следва да става само на сръбски. Това се отнасяло и за приемането на ученици от съседни народи. В следващите години се лансира създаването на специални учреждения – т.нар. читаоници (čitaónica) – читални, които трябвало да подпомагат процесите по образование. По този начин те се обвързват с функционирането на училищата, като постепенно започват да се приемат за едно неделимо цяло с тях.¹² Като централен координационен център се очертава изграденото през 1856 г. Дружество на сръбската словесност. От средата на 50-те години на XIX в. постепенно започва да се използва и думата „читалище“. В обширна своя статия Димитре Матич отбелязва, че „... ние бихме желали веднага да се образува читалище във всяко село, но това засега е невъзможно, защото щом във всяко село няма училище, не може да има и читалище“. Дейността в тази посока е възложена на специална комисия. Като цяло обаче тя си остава затворена в сферата на популяризиране на сръбския език, книги и вестници. Постепенно и думата „читалище“ също отпада и си остава първично приетата – „читаоница“.¹³

* * *

Настъпилите през първата половина на XIX в. в европейските провинции на Османската империя промени водят до съществено прекрояване на цялостния обществен живот сред балканските народи. Те стимулират националноосвободителните процеси на Балканите, резултат от които се явява възстановяване първоначално на автономията, след което и на независимостта на Гърция, Румъния и Сърбия. Отношенията на българите с останалите народности, живеещи в Османската империя – турци,

¹² Първи сведения за формирането и същността на сръбските читаоници дава още Тодор Икономов. В своите „Писма за Сърбия“ той разкрива идеите, заложи в изграждащата се система на образование на младата сръбска държава, които пряко кореспондират с „начертанието“ на Илия Гарашанин. Същите са насочени не само към предоставяне на нови познания, но и към налагане на виждането за сръбското превъзходство над българите – вж. **Икономов, Т.** Писма за Сърбия. Русе, 1883, ч. X, с. 93–104. (книгата е достъпна онлайн: <http://macedonia.kroraina.com/tips/index.htm>).

¹³ Известије о Читалишту београдском од год. 1851–1856. – Дигитална Библиотека „Матице српске“ – <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4862>.

гърци, сърби, румънци, били в контекста на съвместното съжителство и общото икономическо развитие. Изграждането на автономни балкански държави катализира желанието и на другите народи в империята за политическа независимост и откъсване от нея, респективно на нейното изтласкване от Европа. Миграционните движения на Балканите, както и постоянните контакти се явяват както предпоставки за влияния и сближаване, така също и за разграничаване и конфликти. Процесите на създаване на отделни етноси и на модерни нации се явяват взаимно свързани. В същото време, макар и налице да се забелязват изразени конфликти, то общата идея на балканските народи за отхвърляне господството на Османската империя ги и сближавала. Геополитическата обвързаност на населяваните територии, общата православна религия, интензивните стопански и културни връзки и особено общите политически интереси за национално-държавна еманципация обуславят изразен позитивен дух в отношенията между християнските народи на Балканите. Културните влияния се припокривали, а на места и следват естествения развой, който е пряко следствие от настъпилите икономически промени. И въпреки всичката обвързаност, всеки един от балканските народи – гърци, сърби, румънци, следвал и своя собствена политика, която в повечето случаи била с насоченост за доминиране спрямо българския етнос. Изградените специфични културни организации като гръцките силогоси започват да се създават и в българските територии. Първоначално посрещнати радушно от българското население, появилите се опити за налагане на чуждо влияние предизвикали и отпор. При все това общият стремеж за единение на балканските народи по посока на тяхното национално самоопределение и откъсване от Османската империя остава доминиращ елемент във взаимоотношенията през повечето години на първата половина на XIX в.¹⁴

¹⁴ **Лазаров, Ст.** Читалищният съюз (1911–2011 г.). С., 2011, с. 8–9; **Велев, В.** Промените в политическата обстановка на Балканите през първата половина на XIX в. като предпоставка за създаването на народните читалища – кратка характеристика. – В: *Единство и различия на интеркултурния модел. Сборник с материали*. С., 2020, с. 7–17.

1.1.2. Първите читалища

Настъпилите през първата половина на XIX в. промени в Османската империя се отразяват и върху живота на българите. Създават се предпоставки за развитие на българското националноосвободителното движение, което преминава през отделни етапи. Въпреки че провъзгласените реформени актове до голяма степен не се прилагат в пълнота, то те очертават възможности, които се използват. Забелязва се активно участие на българите в обществения живот не само на отделните населени места, но и на империята като цяло. Макар и епизодично, присъствието им на редица високи постове се явява катализатор на започналите процеси за узаконяване на открито заявените искания за самостоятелен просветен и културен живот, който до този момент е доминиран от гръцкото влияние. Тук е нужно да се отбележи, че от началото на XIX в. Цариград (Иstanbul) се очертава като един от най-важните притегателни центрове за мнозина българи. Резултат от това е и оформянето на значима по своята численост българска колония. В столицата на империята българите са известни като добри търговци, терзии, абаджии, хлебари, готвачи по хановите, градинари и ратаи по чифлиците. Очертават се и многочислени занаятчийски гилдии, които придобиват и свое влияние. Наличните данни показват, че през първата половина на XIX в. броят на българите, установили се да живеят в Цариград, достига до 80 000 души. Сред тях изпъкват княз Стефан Богориди, Гаврил Кръстевич, Драган Цанков, д-р Иван Богоров, братя Тъпчилещови, Георги С. Раковски, Петко Р. Славейков и др. Те основават Българска цариградска общност. Много са и духовниците, сред които могат да се посочат: Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I) и др. Освен непосредствената си дейност, всички те се очертават като активни радетели на започналите движения за новобългарска просвета и култура, както и за църковна независимост. Постепенно Цариград се оформя като център и на възрожденската ни книжнина, образование и просвещение. Започват да се пе-

чатат вестници и списания.¹⁵ Успоредно с това във вътрешността на империята по българските земи започват промени. От началото на 30-те години на XIX в. води началото си един много важен и изявен процес. Той е свързан с изграждането в почти всички български градове и повечето села, както и в отделните общности на емиграцията на местно самоуправление – общини. Същите се оглавяват от създадени съвети, в които влизат местните първенци. Промените водят постепенно до вътрешно разграничаване на населението. Същото се обособява в отделни групи, формиращи се на базата на самоопределение не само по етнически белег, но и такъв, свързан с нивото на социално положение и образование. Постепенно започват наченки на миграция към по-големите населени места. Това не се отразява на разпространението на населението, но способства да се формират големи градски центрове. Силен разцвет се забелязва при занаятчийството. С бързи темпове се развива и търговията. Разширяват се възможностите както в самата империя, така и за обмен на стоки извън нея – с други държави. Българските търговци активно присъстват на утвърдените пазарни тържища, като постепенно разширяват ареала си на пътуване. Все по-често те се появяват в европейските столици. Забелязва се подчертан интерес към Виена, като някои достигат и до Париж. Това спомага и за насърчаване на образованието, като членове на по-богатите български фамилии започват да учат в редица западни градове, след което пренасят наученото в родните си места. По този начин се оформя и зараждащата се българска интелигенция. След края на Кримската война всички тези процеси не само се запазват, но продължават да се развиват с по-бързи темпове.¹⁶

По подобие на останалите балкански народи през първа половина на XIX в. започва активен период в развитието на

¹⁵ Бужашка, Б. Българската православна общност в Истанбул – история и перспективи. – В: *Булгарика – културологичен профил на българската диаспора*. – <https://bulgarika.alte.bg/>.

¹⁶ Стоянов, И. История на Българското възраждане. Велико Търново. Издателство „Абагар“, 1999.; Пенев, П. Българското Възраждане – митове, постижения, уроци. – *История*, 2018, кн. 2, с. 179–184.

образователното дело сред българите. Желанието за ограмотяване на български език и в български училища е продиктувано не само от нуждата от противопоставяне на засилващото се гръцко, сръбско или румънско влияние, но и като естествена необходимост, появила се в резултат на новите общественоекономически промени. Процесите водят своето начало от 1835 г., когато в Габрово е основано първото светско българско училище. Постепенно броят на такива училища расте, като те бързо покриват ареала на българската езикова и народностна общност. Взаимните и класните училища се явяват не само средище за даване на познания на българските деца, но са и естествен център за комуникация, който обединява част от грамотното по-възрастно население. Допълнителен стимул се дава от получените образование в чужди училища и европейски университети млади българи, които се завръщат в родните си места. Същите изпитват необходимостта от предаване и споделяне на наученото, което активно правят. Някои от тях се превръщат в учители. По този начин в много български градове, наред със светските елински и елино-български училища, се появяват и чисто български, в които се прилагат съвременните за онези години методи на обучение, а учители са българи. По данни на статистиката към средата на XIX в. броят на класните български училища е няколко десетки (малко повече от 50). Самите те възникват сравнително неравномерно. Обособяват се основно в развитите занаятчийски и търговски райони. Този процес е характерен главно за Северна България, както и от двете страни на Стара планина (Копривщица, Велес, Карлово, Сопот, Котел, София, Търново, Самоков и др.).¹⁷

В резултат на натрупаните познания постепенно се очертава необходимостта от културно себеизразяване на българската общност. Навлизането на млади и образовани българи, които поемат в свои ръце просвещението на своя народ, е продължение на делото на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански и други основоположници на Българското възрождане,

¹⁷ Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението. Том 1. С., 1972, с. 19 и сл.

които призовават за напомняне значението на богатото културно наследство на българския народ. Учителското съсловие се превръща във важен образователен и интелектуален център. Организирант се сбирки, по време на които се дискутират не само теми, свързани с образованието, но и такива, съдържащи политически и други въпроси, които все повече интересуват хората. Създава се и възможност за доставяне на чужди книги, както и на периодични издания. Между тях немалко вече са такива, издавани на български език. Това провокира появата на първите места за обществено четене – читални. Пренася се европейският маниер, който е много популярен през тези години. Провеждат се както публични четения, така и организиране на все по-привличащите интерес сказки. През 1847 г. в Трявна е открита първата такава читалня, наименувана „Обществена стая“. Следват я откритата година по-късно подобна читалня в Лом. И двете се явяват като продължение на дейностите, развивани в тревненското и ломското българско училище, и съдействат основно за предоставяне на информация относно образователния процес в тях.¹⁸

По същото време част от българските дейци започват да говорят и обръщат внимание на нуждата от формиране и поддържане на будно национално самосъзнание. С тази цел голяма част от сказките са посветени на българската история. Изваждат се на показ примери, както и други материали, напомнящи за миналото величие на Българското средновековие. Популяризират се т.нар. „български старини“. Доказателство за това намираме в статия, публикувана от Емануил Васкидович през 1852 г. В нея той се изказва за необходимостта българите да бъдат запознати с останките от славното си минало. Но това не е достатъчно. Нужно е то да бъде популяризирано и да стане достояние и на отделните европейски народи. Така те ще се запознаят най-добре с исканията на българите. Всичко това е

¹⁸ **Байракова, С.** Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет. Книга Докторанти*. Том 1 – 2016. С., 2017, с. 275 (270–281).

необходимо да се направи с цел повдигане на българския дух. Важно е да се върви по пътя за национално освобождение. Примерът е даден – съседните балкански народи са сторили същото. Предстои само да се направят конкретни стъпки. А те минават през културно и образователно просвещение.¹⁹

* * *

Нуждата от „духовно просветление“ кара българските дейци от средата на XIX в. да достигнат до идеята за сформирането на специфична културна организация. Същата следва да подпомогне процесите по образование, както и да стимулира българските деца и младежи да се интересуват от миналото на своя народ и държава. Разбира се, този процес не е изолиран. Според някои изследователи силно влияние в тази посока оказват изградените през първата половина на века подобни организации сред балканските народи и най-вече на тези в съседна Сърбия.²⁰ Съществуват известни податки, които приписват част от тези виждания на Георги С. Раковски, който активно работел в посока повдигане на българския дух и засилване стремежа към национално осъзнаване и борба за независима българска държава. Реализация на тези си виждания той прави през 1855 г., когато инициира изграждане на културно-просветни дружества на българите, живеещи в румънските градове.²¹ Идеите му срещат много съмишленици в лицето на българската емиграция, както и сред българите в по-големите български градове. Първите проявления са забелязани в началото на 1856 г., когато свищовските учители Емануил Васкидович, Георги Владикин, Христаки Филчов и Александър Шишманов изразяват желание за сформирането на нов тип организация, която да обединява предимно представители на

¹⁹ **Чолов, П.** Развитие на 150-годишното музейно дело в България. – В: *Сб. 150 години народно читалищно дело*. С., 2007, с. 44.

²⁰ **Казански, Р.** Кълнове за новото възраждане. Изпод пепелищата на духовната разруха. Казанлък, 2003, с. 43.

²¹ **Савова, Д.** Георги Стойков Раковски и Свищов. – В: *Университетски четения, посветени на 200-годишнината от рождението на Георги С. Раковски*. Част I. АНАМНЕЗА, год. XVI, 2021, кн. 5, с. 80–86.

учителското съсловие, интересувачи се от миналото на Свищов и българския народ като цяло. На 30 януари 1856 г. в къщата на Димитър Начович се свиква събрание, на което присъстват 45 души. Единодушно се решава, че ще се учреди сдружение, което наричат „Читалище с музей“, или накратко „Читалище“. Всички са обединени от общата идея за културно просветителство, получаване на нови знания и намиране на пътищата за постигане на тази цел.²² Тези им виждания са подробно описани на страниците на излизания по това време в. „Турция“. В статия, публикувана в бр. 46 от 1856 г., е написано: „... Движими убо от разпаленото нихно родолюбие ся согласиха и четворица единодушно да покажат длъжността си и любовта си къмто Отечеството си, определиха и рекоха единогласно сякой да жертва според силите си за народното образование... определиха думам да съставят едно читалище музей, в което ще бъде книгохранилница, съставена от разни язици и стари останки и ръкописи...“.²³ Разискванията и направените предложения на това първо събиране са поставени в основата на текстовете на изготвения от Димитър Начович учредителен устав, съпроводен и от учредителен протокол, воден по време на събранията. В него е отбелязано, че събралите се дейци приемат и първото направено в полза на новото сдружение дарение, което се изразява в предоставяне за обществено ползване на книги, част от личната библиотека на Д. Начович. Така се формира и обществена библиотека, в която първоначално влизат около 800 книги, различни печатни издания, като вестници, брошури и др. Този акт поставя началото на традиция, изразяваща се във възприемане за подражание на принципа за активно спомоществователство от страна на всеки един българин, който се стреми към създаване на възможности за реализиране на обединяващите нацията идеи. Като продължение на това се явява

²² В свое писмо, писано от Москва, Иван. Н. Денкоглу с радост приветства решението на будните свищовлии по отношение нуждата от запазване на българските старини – останки от миналото и ръкописи, като същите бъдат съхранявани в „библиотека с музей“ – **Чолов, П.** Цит. съч., с. 45.

²³ **Ганчев, Ст.** Свищов (Принос за историята му). Фототипно издание на книгата от 1929 г. Свищов, 1996, с. 206–208.

и жестът на Емануил Васкидович, който също дарява 800 книги. Отделно се предоставят и парични средства. Димитър Начович дарява 3000 златни гроша, Христати Филчов – 1500, а Георги Владикин още 300.²⁴

Поставяйки основите на тази нова организация, учредителите ѝ записват в приетия устав, че тяхното читалище се създава в името на „доброто на Отечеството и за народното развитие в образоваността“. В последвалите го допълнителни документи тази идея се доразвива и като важен принцип се посочва още, че активно ще се работи в името на народното благо. Основните задачи на читалището се свеждат до това то „да доставя на читалищната публика средства за прочитане; да подпомага българската книжнина; да улеснява сиромашките ученици и въобще да разпространява образованието измежду народа в областта“.²⁵ Ентусиазмът, който завладява присъстващите на това първо събрание, скоро се разпространява и сред други свищовлии. В следващите дни постъпват нови значителни средства. Така за кратко време в читалищната каса се събира голямата за времето си сума от 37 000 златни гроша. Постъпвали и дарения в различни предмети. Бързо нараства и фондът на оформилата се библиотека, и разкритата към нея читалня с книги и списания. Запазени са документи с имената и на дарителите. Сред тях личат местните учители Христо Златев, Васил Манчев и Димитър Костович, които подарили ценни ръкописи и печатни издания. Следващата крачка била направена от местни търговци, с подкрепата на които в библиотеката започнали да постъпват изданията на „Цариградски вестник“. Неоценима помощ в това отношение оказали Никола Палаузов, Иван Денкоглу, Драган Цанков, д-р Георги Атанасович.²⁶

Първите организационни въпроси са свързани с решение на членовете на първото читалищно настоятелство за място, където

²⁴ Стоянов, И. Цит. съч.

²⁵ Учредителният устав на Свищовското читалище, както и приетият през 1870 г. типов устав подробно са разгледани от Н. Кондарев, Ст. Сираков и П. Чолов – вж. Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението. С., ОФ, т. 1, 1972, с. 210–212.

²⁶ Ганчев, Ст. Цит. съч.

да се провеждат новите сбирки. За такова е определена една стая на местното училище „Св. Преображение“. Там се премества и оформената вече библиотечна колекция, като за целта се набавят и подходящи мебели. Разрастването на съпричастните с делото на читалището води до необходимостта да се търсят нови отделни помещения. Допълнителен мотив за това е и взетото решение, че читалището следва да бъде отворено целодневно и достъп до него да имат всичките му членове и желаещите да получат информация по интересующи ги въпроси. На първите събирания се взема и ново решение, което посочва нуждата да се продължи насърчението за активна спомоществателска дейност. Със събраните пари се приема, че ще се окаже финансова помощ на младежи, които се обучават в европейски градове и се очаква да се завърнат обратно след това в Свищов. И наистина скоро тази дейност дава и своите първи резултати. Всички тези дейности се приемат единодушно от всички и се реализират през първите няколко години. Те се оказват изключително важни за оформянето на читалището и за подчертано активната дейност на неговите учредители и увеличаващи се съмишленици. През 1858 г. е взето ново важно решение, отразено във водената от този период Летописна книга. С него ръководството на читалището публично показва своята дейност, като призовава членовете си активно да се включат в отбелязването на празника на светите братя Кирил и Методий. Нещо повече. Този ден бива обявен за празник и на самото читалище, което разкрива и народността му характер.²⁷

След кратък застой, белязал периода 1860–1865 г., дейността отново е активизирана и читалището става популярно не само в Свищов и региона, но и по всички български земи. Изпъква активната дейност на избрания през 1865 г. за председател Иван Д. Станчев, който започва да работи за по-тясна връзка между читалището и училището. Тя се изразява в обмен на книги и други печатни издания. Всички учители се включват активно в читалищните мероприятия. Приема се от-

²⁷ **Казански, Р.** Сто години народно читалище Свищов. – В: Юбилеен сборник 1856–1956 г. Народно читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“. Свищов, 1958.

ново устава на читалището, като същият дори се допълва. Активизират се връзките и с представителите на местната община. Общинарите вземат решение да отделят специални средства за учебна и културна дейност. На читалището се възлага да съдейства за осигуряване учебници за учениците, както и да подпомага учебния процес с организирането на различни сказки. Вниманието е отделено и на организираните в неделните дни събирания в читалищните помещения, по време на които учителите представяли различни материали, от които местните хора се интересували. Също така читалището организира провеждането на неделни училища, създадени с цел да се осигури възможност за обучение и на възрастни, които не са могли да се учат като деца. Интересът е голям, което налага и в следващите години работата в тази посока да продължи.²⁸

* * *

Средата на XIX в. е белязана от активна дейност и на българите в Лом. В този град, разположен на р. Дунав, подчертано се забелязва тенденцията за пренос на западна култура, който се осъществявал от местните български младежи, получаващи образование основно във Виена, както и от търговци, извършващи обмяна на стоки с градовете на север по поречието на реката. Всичко това спомага за формирането на зараждащата се местна интелигенция. Повечето местни учители и техните ученици от горните класове възприемат виждането, че е необходимо да се работи за благото на народа, както и за повишаване на неговите познания и възпитаване в дух на патриотизъм. Запознаването с културни образци на европейските държави и най-вече на тези от Дунавския регион също се приема за активна дейност с народополезна ориентация.

Родом от Враца, но установил се за постоянно в Лом, учителят Кръстю Стоянов Пишурка е един от радетелите за провеждане на новата система на образование. Виждането му е съпроводено с убеждението, че това може да се осъществи

²⁸ **Ганчев, Ст.** Цит. съч.; Протоколната книга на Свищовското Читалище състояща се от 80 листа писани и 54 неписани сичко 137 листа. Почева от 1869 юния 1-го до 1875 марта 13. – НБКМ, БИА, II А 7751.

единствено посредством учредяване на българско училище. Тази си дейност той осъществява още от 30-те години на XIX в. През 1847 г. излиза с предложение пред местните учители, в което ги призовава да съдействат и в рамките на самото училище да се обособи специално място, в което да се провеждат различни литературни четения. Освен това там следвало да се даде достъп и на всеки грамотен българин, който да може да прочете различни вестници, списания и книги, осигурени от страна на училището.²⁹ Този първообраз на читалище всъщност представлява формирането на своеобразна читалня в рамките на училището. В първите години на съществуването ѝ тя се ползвала предимно от местните учители, но започнали да я посещават и гражданите.³⁰ Точните данни кога в Лом се учредява читалище са сравнително оскъдни. Според непотвърдени напълно източници, през пролетта на 1856 г. (23 април) Кр. Пишурка и неговите колеги стават учредители на самостоятелно учреждение – читалище. Същото било призвано да извършва дейности, свързани с предоставянето на нови познания. Постепенно обхватът се разширява и то се насочва към подпомагане развитието на българското книгоиздаване. Приемат се решения, насочени към отпечатване на книги със стихове и други текстове, както и на вестници. Самият Пишурка пренася в определената за читалище сграда дарените за училището негови книги, част от личната му библиотека. Същите са на български, френски, немски, руски и гръцки език. Между тях имало и голямо количество вестници. В документа, с който ги предоставя, е записано, че всичките ще бъдат за обществено ползване.³¹ Заедно с това поставя като задача и издаването на нови печатни книги на български език. Идеята явно е копира-

²⁹ Според оскъдни сведения, които предоставя ломчанинът Димитър Маринов, отделянето през 1847 г. на една стая в местното училище, в която можело да се четат различни книги и периодични издания, е първообразът на читалищата в България. Той потвърждава това си убеждение и с обстоятелството, че над вратата на тази стая била закачена табела, на която било изписано „Читалище“ – вж. **Чилингиров, Ст.** Цит. съч., с. 271.

³⁰ Пак там.

³¹ **Янкова, И.** Огнища на духовна пробуда. Изгревът на светлината по българските земи. С., 2008, с. 35.

на от дейността на други дейци в страната и цели да се получи единодействие помежду им. Това личи и от дописка в излизалия по това време „Цариградски вестник“, към който ломчани се отправят за подкрепа в начинанията си.³² Като резултат се явява и първата дейност, която легитимира читалището в сферата на книгоиздаването, а именно, отпечатването на поема, написана от Кр. Пишурка.

Учредяването на Ломското читалище се случва в къща, предоставена от местния чорбаджи Цеко. Той я отделя специално за новата организация. Всъщност това е и първият случай, в който отделна сграда започва специално да се използва за читалищна. В нея са обособени помещения за читалня и заседателна зала, както и кафене към нея. Най-голяма била читалнята, в която се поставили специално поръчани шкафове за книги. За няколко месеца дарените издания наброяват повече от 1500, като освен на български, имало и на други езици – основно на руски и сръбски. В помещението започват да се изнасят беседи и сказки, които, както е отбелязано в спомените на съвременниците, се посещавали масово. Бързо нарастват и членовете на читалището, като между тях се откроявали и живеещи в Лом сърби и гърци. Присърце читалищната идея приемат и българи от съседни селища, които започват да посещават града специално, за да могат да ползват библиотеката и читалнята към нея. За утвърждаване на читалището в институционален план били изработени бланки за документи, както и специално поръчан в Белград печат.³³ Освен тази чисто образователна дейност се пристъпва и към такава с културна насоченост. Още от първите месеци се очертава желанието да се организира и проведе първото по българските земи театрално представление (театро). За целта бива избрана пиесата „Многострадална Геновева“, която Пишурка специално превежда от френски език. Подготовката се приема с ентузиазъм от всички читалищни членове. Така се стига до датата 17 декември 1856 г., когато се случва и първото театро по българските земи,

³² *Цариградски вестник*, г. VIII (1856), бр. 304, с. 4.

³³ **Чилингиров**, Ст. Цит. съч., с. 272.

организирано и проведено от българи. След неговия успех ломските читалищни дейци подготвят и второ такова, което се случва месец по-късно и на него е представена нова пиеса – „Белизарий“. Успехът бил неимоверно голям, а получените приходи влизат в оформилата се читалищна каса и се използват за разширяване на дейността.³⁴

По подобие на Свищовското читалище и при Ломското първоначалният бурен етап на развитие бил заменен от период на задържане и упадък. Причините обаче са доста различни. Недоволни от активната дейност на Пишурка градски първенци съобщават за неговите идеи пред турските власти. Това води до неговото затваряне с обвинение за заговор срещу империята. След тримесечен престой във Видинския затвор Пишурка се завръща в Лом, но първоначалният ентузиазъм бил заменен от известно униние. Известието за това бързо се разпространява и в околните селища. Застоят става достояние и на сподвижниците в други населени места. Със статия по случая дори излиза дописник на „Цариградски вестник“. В нея се отбелязва, че читалищното движение в Лом „почти престанало да съществува“. Като виновен за това е посочен и самият Пишурка, който е обвинен, че не проявявал нужната активност, каквато имал до този момент. Междувременно той самият напуснал за около година Лом.³⁵ Но връщайки се в началото на 1859 г., подема отново читалищната дейност, като пръв помощник в това му дело е младият учител Никола Първанов. Последният става председател на читалищното настоятелство и започва активна работа, насочена към привличане на нови членове. Активизира се замрялата към момента библиотечна и театрална дейност. Ломчани биват насърчавани да работят активно за читалищното дело. Същите откликват на призива и даряват нови средства, с които се обогатява книжният фонд и започва подготовка на нови театрални представления. Читалищните дейци се включват и в започналите борби за църковна независимост. Самият Н. Първанов

³⁴ Пак там, с. 273.

³⁵ *Цариградски вестник*, г. VIII, бр. 366 от 26 януари 1858 г.; бр. 371 от 22 март 1858 г.; бр. 372 от 29 март 1858 г.

е избран да представлява местните българи в Църковно-народния събор, който се провежда през 1871 г. в Цариград. Това води до нов етап в развитието на Ломското читалище.³⁶

* * *

Почти успоредно с читалищните проявления в Свищов и Лом, в Шумен също започва активна дейност за сформирание на българско читалище. Ситуацията обаче е малко по-различна. За разлика от двата крайдунавски града, тук се наблюдава силно присъствие на османската власт. В града е разположен и голям турски гарнизон. Наличието на редовна турска армия и нуждата от нейното издържане спомогнали за насърчаване на местното занаятчийство, производство на различни земеделски продукти, както и на търговията. В града има доста заможни български семейства. Шуменци отдават голямо значение за развитието на училищното дело. От края на 40-те години на XIX в. се откриват нови училища. Канят се и учители, от които се иска да въведат съвременните към момента методи на обучение. Сред първите такива учители се откроява Сава х. Илиев Доброплодни. Той става инициатор за събиране на различна литература, както и насърчаване на младите шуменци да четат и се образоват. Около него се събират доста млади и будни българи. Постигането на по-високо образование се поставя като основна цел на зараждащата се млада интелигенция. Завързват се тесни контакти както с други български градове, така и с живеещи в по-големите европейски градове български поселници. Започва пренос на западното културно влияние. Всичко това води до повдигане на въпроса за въвеждане на нови форми на развлечение, типични за западните градове. Особена почит и все по-голяма популярност придобиват театралните вечеринки. Самият С. Доброплодни започва да пише и пиеса, която да се представи пред местните хора. Същата е озаглавена „Михаил“. Началният ентусиазъм е леко задържан през годините на Кримската война. След нейния край, през пролетта на 1856 г., С. Доброплодни призовава наченките на културен живот да продъл-

³⁶ **Сираков, С.** Юбилейно „похвално слово“ за читалищната дейност. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 69.

жат. На поредица от събрания пред местните учители той повдига въпроса – не е ли време шуменци да учредят обособено духовно средище, което да бъде от помощ на училищата и да възпитава в дух на национално самосъзнание. Изтъква се, че самите граждани имат нужда от подобно нещо. Като пример се посочват и вече случилите се в града културни събития, които били инициирани от присъствалите по време на войната в региона френски и английски войници. Те често организирали свои различни вечеринки. На тях се представяли кратки пиеси. На същите българските учители били канени. В допълнение С. Доброподни изтъква и нуждата от патриотично възпитание. Местните учители често посочвали примери на своите ученици, с които им показвали, че тук са били центровете на българската държава. Близостта и споменът за българските столици Плиска и Преслав все още бил буден. Нуждата от място, където започналите сказки трябвало да се провеждат, води и до повдигането на въпроса за необходимост от учредяване на местна читалня. Същата се възприемала като място, призвано да поддържа обществения и културен живот. Самият С. Доброподни отбелязва, че от средата на XIX в. „ревността и разпалението на шуменци към науката били твърде големи“.³⁷ Посоченото дава стимул на шуменци и в средата на 1856 г. те пристъпват към създаване на свое читалище.³⁸ В учредителния протокол е записано, че началото е белязано от желанието за осигуряване възможности за формиране на читалня, както и задоволяване на една нова културна потребност на българите, свързана с интереса към зараждащия се театрален живот. За да се покаже ползата от читалище, на 15 август 1856 г. пред шуменци бива

³⁷ Палазова, Д. Читалището – извор на мъдрост и духовна светлина – В: *Приносът на възрожденците за читалищното дело – сборник*. Шумен, 2016, с. 54–55.

³⁸ Изследователите не са единодушни за точната дата на основаването на Шуменското читалище. Самите съвременници на събитията също изказват различни предположения. По спомени на един от учредителите на читалището – В. Д. Стоянов, то било основано през май 1856. Според близкия помощник на С. Доброподни – Н. Желязков, учредяването му станало след Петровден на 1856, г., т.е. в края на месец юни – **Николов, Н.** Народно читалище „Добри Войников 1856“. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2016, с. 35.

представен побългарен вариант на комедията „Михал Мишкоед“. Адаптацията е направена от самия С. Доброплодни, а за режисьор е извикан учителят в местното класно училище – чехът Йосиф Майзнер. Това представление дало повод да бъде отбелязано, че „оттогава се въведе, тъй да кажа, европейска цивилизация в Шумен и от там в други градове на България“.³⁹

Първоначално Шуменското читалище е разположено в няколко стаи, предоставени от Николчо Сяров. Има сведения, че над входната врата имало табела, върху която на френски и турски език е изписано, че тук има читалище. Това е първият записан пример за обозначаване по специален начин на читалищния дом. Впоследствие самото читалище последователно се мести в няколко сгради. Още от първите дни бързо се развива библиотечната дейност, като основната цел, свързана с обособяването на обществена читалня, нужна за будните и просветени българи, била изпълнена. На всички е оповестено, че тук всеки има възможност да се докосне до книгата, пресата, както и да се водят пространни разговори и беседи. Именно те сплотяват и местните учители, които започват да организират публични четения. По този начин неграмотните хора можели да научат последни новости или интересуващи ги неща, слушайки четящите на глас учители или ученици от по-горните класове. През неделните дни пък се организират срещи на различни представители на еснафските организации или на търговци, които също споделяли интересуващи ги въпроси. Често на тези срещи присъстват млади българи, които по това време се обучавали в европейските столици и най-вече тези от Виена. Постепенно се оформя интелектуален кръг, който обединява част от учениците на Сава Доброплодни, между които изпъквали Васил Друмев, Васил Д. Стоянов, Никола Патоев и др.⁴⁰

И тук, по подобие и на другите две първи читалища – Свищовското и Ломското, се забелязва краткотраен период на временно спиране на активната дейност. Той започва още в края на първата читалищна година – 1856 г. Свързва се с напускането на Шумен от страна на С. Доброплодни, който се завръща в

³⁹ **Николов, Н.** Цит. съч., с. 36–37.

⁴⁰ Пак там, с. 38.

родния си град Сливен. Замирането на читалищния живот е отразено на страниците на в. „България“, където се публикуват дописки по този въпрос.⁴¹ Правят се опити да се възстанови дейността. На мястото на Доброплодни в Шумен е назначен Добри Войников, който учителства тук през периода 1858–1864 г. Между него и част от ръководителите на шуменската община настъпват противоречия, поради което и той не успява да продължи започнатата дейност. Още повече, че през 1864 г. той също напуска Шумен, след което града напускат доста от неговите сподвижници. Това води до почти замиране на читалищната дейност. Този период продължава чак до 1869 г., когато под натиска на местното учителско съсловие пред общинарите се поставя въпросът за възстановяване на читалището. Публикува се „Призование за устройване изново на читалището“. На 1 ноември 1869 г. се провежда второ учредително събрание, на което се приемат устав и правилник за дейността. Основен инициатор е Димитраки Константинов. Преминава се към избор на ръководни органи и се начертават конкретни задачи за изпълнение. Читалището приема името на „Св. Архангел Михаил“, като местната общественост се призовава активно да работи за неговото възраждане. Скоро привлечените членове наброяват повече от 110. Осигуряват се средства за подпомагане образованието на ученици. Попълването на библиотечния фонд също бележи ръст. Това води до възстановяване на читалищната дейност и нов етап в нейното развитие.⁴²

* * *

Възникването на първите читалища в обстановка на сериозни икономически и обществени промени не само на Балканите, но и в цяла Европа, се възприема като своеобразен феномен. В основата му стоят зародилите се нови виждания и стремежи за национално освобождение на българското население. В същото време очебийните промени в неговата социална структура, икономическото замогване на определени прослой-

⁴¹ *България*, год. II, бр. 71 от 27 юли 1860 г.

⁴² **Димитров, Г.** Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. Ч. I. С., 2013, с. 279 и сл. (по изд. от 1894 г.)

ки, активното общуване със съседните народи също катализират тези процеси. Желанието за просвета и национално училище, както и за църковна независимост стимулира читалищните дейци в търсене на новото и промяната. Възникването на първите читалища нагледно представя и настъпилите изменения в градските центрове, където местната интелигенция все повече започва да търси поле за изява, посредством което да се повдигне и националното самочувствие. Идеите на първите читалищни дейци бързо се разпространяват из българските земи. За сравнително кратък период от време се създават множество нови читалища. Първоначално те възникват в поголемите населени места. Едно след друго се появяват в градските центрове, след което и в по-малките селища. Като водещи в различните населени места се открояват читалищата във Видин, Русе, Сливен, Казанлък, Плевен, Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Севлиево, Панагюрище и др.⁴³ Такива възникват и в Битоля, Охрид, Пирот, Враня. Това показва, че учредяването на читалищата в годините до Освобождението е свързано с бурен процес на културно и просветно израстване на българския народ и е част от борбата за национално освобождение и просперитет.⁴⁴

В структурно отношение се запазват вижданията, заложили от първите читалища – обединяване на група съмишленици, които мобилизират кръг от членове сред градските общности и излизат с призив за създаване на нова културна организация. Сред първите и основни читалищни членове са представителите на учителското съсловие, както и по-будни млади българи, успели да получат образование в някои от западните столици или Русия. При учредяването на читалищата се залага принципът на демократичност и възможност за свободно виждане, общуване и споделяне на мнения по различни интересоващи общността въпроси. Равноправието между хората се споделя от всички. Това особено силно личи в устава на читалището в Шумен, където бива записано, че е необходимо да се осигури свободен достъп на

⁴³ По подробно за изградените читалища в годините до Освобождението вж. Енциклопедия Възрожденски читалища. С., Издателство „Богияна“, 2011.

⁴⁴ Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 124, 172, 301, 312.

всички граждани, „без разлика на вяра и народност, стига да са били познати за честни и почтени хора“.⁴⁵ Нуждата от нови знания, както и продължаването на борбата за отстояване на новобългарската просвета намират изражение в сформирането към всяко едно читалище на зала за четене и общуване. Тук се изграждат общности, обединени от желанието за получаване на нови знания. При поставянето на своята табела шуменци посочват, че избират неслучайно името „читалища“, защото то произлиза от думата „чета“. Не само техните, но и тези на свищовлии и ломчанни действия потвърждават това, защото една от първите стъпки е свързана с продължаване на започналите дейности по организиране на специални читални към оформилите се училища. Разширяването обаче на обхвата на техните ползватели води и до преместването им от училищните сгради в специално създадени помещения на новоучредените читалища. Създава се общ фонд от книги, вестници и списания, като се цели да се култивират потребности и навик за четене сред широк кръг от граждани. Библиотечната дейност става основна във всички изграждащи се читалища и се превръща в традиция за всяко едно създадено ново. В документите по учредяването на Свищовското читалище е записано, че в програмата на всяко едно ново българско духовно средище следва: да се създаде градска библиотека; да се събират стари ръкописи на пергамент и хартия; да се подкрепят способни младежи да добият по-високо образование в чужбина; да се подпомагат български книжовници да печатат свои трудове и преводи. Отбелязано е също така, че читалището се задължава да закупува за своята библиотека всяка новоизлязла българска книга.⁴⁶ Всичко това дава основание да се приеме и смело да се твърди, че към 1870 г. е налице формирана „читающа“ публика, която изгражда основата и облика на читалището като институция.⁴⁷ При отсъствието на подходящи сгради, пригодени за обществени нужди и събрания, те се настаняват най-вече в предоставена им от местната община сграда или често за това се полз-

⁴⁵ **Николов, Н.** Цит. съч., с. 36.

⁴⁶ **Янкова, И.** Цит. съч., с. 37.

⁴⁷ **Захариева, Й.** Възрожденските читалища: генератори и медиатори на духовност. – В: *Коммуникации и политики. Учебно пособие*. С., 2019, с. 79–93.

ват и училищните помещения. В първите години читалищата се помещават и в стаите на някой частен дом. Скоро обаче се преместват в самостоятелни сгради. Това способства и за развитие на останалите дейности. През 1870 г. настоятелството на Свищовското читалище приема устава на театралното дружество, като за неговите нужди му предоставя читалищния салон. Там започват да се представят театрални представления, които се радват на голям интерес.⁴⁸ Много хора даряват нужното за читалищата имущество. По този начин се реализират и целите, заложили от първите инициатори на читалищата. Забелязва се ръст в тяхното възникване и към началото на 70-те години на XIX в. броят им достига повече от 100. Членовете им се превръщат в активни радители за националното освобождение на българите и работят с всички сили за постигне „събуждането и просвещението на целия български народ по всичките страни от общото ни Отечество“.⁴⁹

Като обща характеристика на първите читалища могат да се посочат:

- Възникването на основата на взаимния интерес;
- Равнопоставеността на всички членове на читалището, без оглед на техния социален статус;
- Възприемането на колективен стил на работа посредством включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, съучастници в културния и просветен живот;
- Задоволяване на все по-нарастващите културни и познавателни потребности на населението по места;
- Място, което да изиграе ролята на обществена читалня;
- Предоставяне на образователни и културни новости от съседните страни;
- Трансфер на култура и познания от центъра към периферията, от големия град към малкия и към селото.

На тази база първите читалища изиграват историческа роля в процеса на национална консолидация и формиране на национална общност.

⁴⁸ Вж. Протоколна книга на Свищовското читалище..., НА, БАН, II А 7751.

⁴⁹ **Стамболски, Хр.** Автобиография. Дневници и спомени, т. I (1852–1868). С., 1927, с. 282–283.

1.1.3. „Другите“ читалища

60-те и 70-те години на XIX в. са белязани от много примери за учредяването на нови читалища в различни селища. Идеята за изграждане на културно-просветни организации се приема не само от представителите на българската интелигенция, която е формирана основно в лицето на учителското съсловие, но среща подкрепа и от различните занаятчии, търговци, както и сред представителите на духовните среди. Първите читалища се открояват с призови за национална идентичност и самосъзнание предимно на българите. Те възникват в ареала на земите, в които преобладаващо живее българското население. Скоро обаче такива възникват и в съседните на българската народност територии. Наред с основните принципи за доброволност, равенство и пр., читалищната идея се възприема за обединителна и за онези българи, които се заселват и формират колонии и в други градове на Османската империя, както и извън нея. Основният движещ мотив е възможността член да бъде всеки един човек, без да се прави разделение по обществен, социален или религиозен принцип. В същото време живеещите в големите центрове на Османската империя българи виждат, че читалището ще спомогне за даване на отпор на опитите за асимилация на българското население, както и ще насърчи повдигането на неговия национален дух. Това показва, че читалището се явява като важен инструмент в борбата за самоопределеност на българското население, както и възможност за неговото консолидиране.⁵⁰

Читалищният дух се прехвърля в средите и на българската емиграция. Нейните представители в двата основни към този момент центъра – Букурещ и Цариград, предприемат стъпки за основаване на читалища. Спецификата при тях се крие в обстоятелството, че мястото на възникване не съвпада с ареала на разпространение на българската етническа общност. По този начин те се определили като „другите“, т.е. такива, учредени от българите, живеещи постоянно в по-близки или далечни

⁵⁰ В своето изследване за читалищата от периода на Възраждането Ст. Чилингиров отбелязва, че същите са служили като „нов орган за просвета и национално окопитване“ – **Чилингиров, Ст.** Цит съч., с. 36.

места извън традиционните за етноса земи. Сред дейците, прегърнали тази идея, се открояват Г. С. Раковски, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I) и др. Към тях се присъединяват дори В. Левски, Хр. Ботев, както и останалите апостоли на българската революция.

Още от средата на 50-те години на XIX в. се забелязва подчертано желание сред многобройните българи, живеещи в румънските земи, за учредяване на национални културно-просветни организации. Подобни стъпки има в Букурещ и Темишвар. Двигател на тези действия е Г. С. Раковски. Същият организира няколко големи сбирки в Букурещ, на които присъстват голям брой от българите, живеещи там. По време на разговорите и различните лекции непрекъснато се издига призивът, че където и да са, то българите не трябва да забравят народността и отечеството си. Конкретните стъпки, които е нужно да се предприемат, са свързани с набавяне на средства и започване на дейност. Призовават се, които имат възможност, да дарят средства за закупуване на книги и направата на абонамент за вестници и списания, с цел учредяване на читални, в които всеки би следвало да е добре дошъл. Обединението на българската емиграция е важна крачка. След нея следвало сдружаването и учредяването на национална организация на българите по примера на подобни, които вече се правили от другата страна на р. Дунав.⁵¹ В резултат на проявения интерес, както и на непрекъснатата дейност на Раковски през 1861 г.⁵² е насрочено събрание за учредяване на читалище. Същото става на базата на учредената вече в Букурещ читалня. Ентусиазмът е голям. Това личи от думите на Георги Зафиров, който в свое писмо до Г. С. Раковски отбелязва: „Затишаха са сичките за съочастването на това заведение“. На първото събрание, на което са приети устав и форма на печат,

⁵¹ Сачев, Е. Първото народно читалище в България или създаването на европейско социокомуникативна организация. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 133.

⁵² Съществуват и известни мнения (Г. Димитров в труда му за Княжество България), че читалището в Букурещ е създадено през 1862 г., но повечето изследователи приемат 1861 г. за по-достоверна.

официално е провъзгласено, че целта е да се създаде нарочно място за четене и комуникация, в което да се даде възможност и на българските емигранти свободно да се събират и да споделят своите проблеми. От значение е и предприемането на мерки за обединение на всички българи, живеещи в емиграция. И неслучайно самото читалище е названо „Братска любов“. Началото е белязано от оформяне на специална малка библиотека, на която самият Г. Раковски подарява около 100 екземпляра от своята книга „Горски пътник“. Успоредно с това той дарява и годишен абонамент за издавания от него в. „Дунавски лебед“.⁵³ Активната дейност продължава по посока разпространението сред българите на различни вестници. Отправят се призови за народополезна дейност, която да предизвика у всички чувства на гордост и патриотизъм. Започват акции за събиране на помощи, с които да се подкрепят българи, които са изпаднали в затруднение. Но първите стъпки, колкото и обещаващи да били те, скоро са спрени. Според Захарий Стоянов причините за това могат да се намерят в настъпилите разногласия между Г. Раковски и някои от по-големите български търговци, живеещи в Букурещ. Спорът между тях се заключавал във виждането за пътищата и ходовете, които следвало да се предприемат по отношение на очертаващото се движение за българска независимост. За съжаление, това води до почти пълно замиране на дейността на читалищните дейци и то в момент, в който тя се утвърждавала. Следват опити за възобновяване работата на читалището, но те са спорадични. Най-често се проявяват в провеждането на отделни сказки или индивидуални събирания.⁵⁴

Необходимостта от културно средище обаче била осъзната и от двата лагера в българската емиграция – т.нар. „млади“ и „стари“. В резултат през 1868 г. е учредено ново читалище, на което се дава името „Българско народно читалище“.⁵⁵ Но и то не регистрира никаква по-съществена активна дейност. Разде-

⁵³ Жечев, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 251.

⁵⁴ Чилингиров, Ст. Цит. съч, с. 129–131.

⁵⁵ *Народност*, г. I, бр. 19 от 23 февруари 1868 г.

лението и споровете между българите в Букурещ стават доста изострени, като това се прехвърля и върху двете читалища. Посещаемостта е слаба, а липсата на единодействие помежду им е видна. В средите на т.нар. „млади“ се издигат идеи този спор да бъде прекратен. Започва да се говори за обединение, колкото и трудно постижимо да се виждало то. На преден план се издигат народностните идеи и нуждата от формирана общност. Българите се призовават към единодействие, както и да подкрепят народностната кауза. В този дух са многобройните отпечатани статии на страниците на тогавашния периодичен печат – вестниците „Народност“ и „Македония“. Но нещата вървели с бавни темпове.⁵⁶

Отглас на тези призови обаче се забелязва извън Букурещ. Извън него, където имало най-силно изразена българска колония, читалищната идея среща своите привърженици в крайдунавския град Браила. Съвременниците му често го определят като град с полубългарски характер предвид обстоятелството, че населението му било съставено колкото от българи, толкова и румънци. Според откъслечни сведения в края на 1868 г. или началото на 1869 г. тук възниква читалище. Нуждата от него е продиктувана от необходимостта да има единен център, който да подпомага издаването на български вестници в Румъния. Тук е средището на един от най-популярните по това време български вестници „Дунавска зора“, издаван от установилия се там Добри Войников. Новото читалище, разположено в няколко помещения, се превръща в център за изнасяне на сказки и за предоставяне възможност за заемане на книги от населението. В своите лекции изказващите се винаги поставят акцент върху необходимостта от развитие на науката и популяризиране на новите научни достижения. А това е съществена и нужна предпоставка, за да се получи напредък в българското общество. В тази си дейност Браилското читалище активно си сътрудничи с формираното по същото време тук Българско книжовно дружество (1869 г.). Важно е да се отбележи, че двете организации споделяли общи помещения, което

⁵⁶ Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 138–139.

стои в основата и на съвместно организирани мероприятия. Съществуват податки, че самото дружество възниква именно благодарение на това, че читалището обединило „едни от най-просветните и най-деятелни за напредъка на народността ни български сили“.⁵⁷ Действителните членове на дружеството Васил Друмев и Васил Стоилов, както и Добри Войников често са сред основните лектори на читалищните сказки и по време на тях излизат с пространни слова пред българската общност. Посредством тях те имали възможност да разкрият богатата българска история и призовават за събуждането на народностния дух и желание за независимост.⁵⁸

По същото време читалища се сформират и в други румънски градове, в които има значително на брой българско население. Гюргево е едно от първите такива селища. Разположено най-близо до Русе, в него постоянно пребивавали или преминавали много българи. Сред гюргевските читалищни дейци изпъква Иван Кършовски, който ежеседмично изнасял сказки. Чест гост тук е Любен Каравелов. Организират се театрални представления, които имали голям успех. Не по-малко активно е и сформираното читалище в Крайова, което носело името „Зора“. Местните българи го възприемат като „обществено българско заведение“, а също и „като училище не само за младите, но и за старите“. Събирането на книги и изпращането им по българските селища, както и подпомагането на ученици и техните учители са едни от основните задачи на местните читалищни дейци. Техният почин е възприет и от българите, живеещи в Олтеница, Плоещ и още много други румънски селища, където също се сформират читалища. Всички те поддържали тесни връзки помежду си, като голяма част от тях се включили активно и в народоосвободителното движение, белязано със създаването на подразделения на революционните комитети, както и при подготовката на Априлското въстание от 1876 г.⁵⁹

По подобие на българите в Букурещ и другите румънски градове, живеещите в Цариград (Истанбул) също решават да

⁵⁷ **Дринов, М.** Цит съч., с. 259.

⁵⁸ *Дунавска зора*, г. II, бр.52, от 29 март 1870 г.

⁵⁹ **Жечев, Н.** Българските читалища в Румъния през Възраждането. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 117–123.

направят свое читалище. Това бил очакван и естествен акт предвид обстоятелството, че към средата на XIX в. българската колония тук наброява около 80 000 души.⁶⁰ Тук са разположени и канторите на едни от най-заможните български търговци. В столицата на Османската империя присъстват редица известни български духовници, които водели борбата за самостоятелна българска църква.⁶¹ Сред инициаторите за създаването на Цариградското читалище може да се отбележи видният възрожденец Христо Стамболски. Заедно с още десетина други млади българи, между които с най-активна дейност се отличават Стефан Илич, Димитър Добрович, Тодор Бурмов, Георги Груев, той излиза с призив за необходимостта от създаване на културен център по подобие на съществуващите вече гръцки такива. За подкрепа се обръщат към видния духовник Иларион Макариополски, който дори е поканен да оглави бъдещото българско читалище. Последният с радост приветствал идеята, но отклонил отправената покана. Дал обаче конкретни съвети, които били приети от инициаторите. Всички се обединяват около виждането, че българите имали „въпиюща нужда от просветителски фактори“, както и от място, от което да се ръководят тези усилия. Макариополски съдействал пред църковната община да бъдат отделени няколко помещения, които да се предоставят за новото читалище.⁶²

Така през първата половина на м. март 1866 г.⁶³ официално е обявено началото на Цариградското българско читалище. На първото събиране е оповестен и началният вариант за устав, който вече бил изработен. Същият е скрепен с подписите на 43 души, от което можем да съдим, че толкова са и учредителите на читалището. Избрано е настоятелство в следния със-

⁶⁰ **Бужашка. Б.** Българската православна общност в Истанбул. История и перспективи. – <https://bulgarika.alte.bg>.

⁶¹ История на българите. Т. II – Късно средновековие и Възраждане. Под общата редакцията на акад. Г. Марков. С., 2004, с. 473–474.

⁶² **Стамболски, Хр.** Цит. съч., с. 281.

⁶³ Около точната дата на учредяването на Цариградското читалище има различни предположения. Всички те се заключават около конкретната дата. Неточностите идват и от прехвърлянето в стар и нов стил, както и на базата на неточно позоваване на отделните източници. Част от информацията била отпечатана в дописки на вестници по-късно. Общото е, че това се е случило през първата половина на м. март 1866 г.

тав: хаджи Мина Пашов – председател, Георги Груев – подпредседател, Станчо Брадински – секретар, Никола Бракалов – писар, Николчо Тъпчилещов – касиер. За библиотекар е избран Лука Моравенов. В структурно отношение Цариградското читалище наподобява на останалите вече възникнали. Приетите за членове са напълно равноправни помежду си, като се различават само по членските вноски – от 50 до 200 и повече гроша годишно. Всички се ангажирали да работят за общото благо на българския народ, както и да се противопоставят на опитите той да бъде асимилиран в духовно и езиково отношение.⁶⁴ Читалището намира своя силна подкрепа и в лицето на местните български духовници, за което съдейства Иларион Макариополски. Като основен български духовен пастир по време на църковна служба в началото на април 1866 г. той осветил начинанието и това била своеобразната втора дата на откриване на Цариградското читалище.⁶⁵ Самото то бива разположено в помещения, част от метоха към църквата „Св. Стефан“. Първите стъпки са насочени към привличане на нови членове, особено на такива, които имали и финансова възможност да подпомогнат делото. Постепенно дейците приемат за своя мисия да поддържат тесни контакти не само с българската колония в столицата, но и с представители на вече възникналите на много места читалища. В устава на читалището е записано, че същото има за задача „... да се спомогне за разпространението на полезни знания...“⁶⁶. Популяризирането на целите на читалището особено се активизира от 1868 г., когато начело на настоятелството застава Петко Р. Славейков. Като активен дописник на много вестници той се заема с разгласяването на отделни читалищни инициативи, както и с осъществяването на преки контакти с българите от другите части на

⁶⁴ Подробно изследване за мястото и ролята на Цариградското българско читалище, заедно с неговите подразделения – Българско благотелно братство „Просвещение“ и Българска македонска дружина, е направено от Елена Харбова. Тя проследява отделните моменти, свързани с изграждането и функционирането на читалището, както и неговото място в национално-освободителното ни движение. – вж. **Харбова, Е.** Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане. С., 2006.

⁶⁵ **Стамболски, Хр.** Цит. съч., с. 282–283.

⁶⁶ **Харбова, Е.** Цит. съч., с. 24.; НБКМ, БИА, ф. 132 (БЧ-Ц).

империята. С това дейността на българското читалище намира широк отзвук не само сред българската общност, но и сред останалите народности, населяващи столицата на империята. В своите издания те отбелязват този акт. И докато гърците изразяват в повечето случаи недоволство, то сръбските издания изказват поздравления, като уведомяват, че българите са приели почина на останалите балкански народи и най-вече на сръбския, за да учредят и те свое средище.⁶⁷

Макар и започнало с голям ентузиазъм и активни мероприятия, много скоро дейността на Цариградското читалище леко замира. Това се явява както в резултат на настъпили и тук известни търкания между отделните дейци по подобие на другите читалища, така и от липсата на желание богатите български търговци да подкрепят някои от инициативите. В отделни дописки на страниците на в. „Македония“ се споменава, че прекомерните амбиции на някои от по-известните цариградски българи, както и политическата нестабилност в империята водят до това да се спират всякакви активни проявления на читалищна дейност.⁶⁸ Скоро тези различия частично биват преодолені и към началото на 1869 г. читалището започва видимо да развива по-активно дейност. Разгръща се широка кампания за закупуване и събиране на книги, които се изпращат на българските училища, които са заявили потребност от обогатяване на книжния фонд на техните библиотеки. Подпомагат се и читалните в други читалища, особено такива, които се разкриват в пограничните със Сърбия и Гърция селища. Всичко това е отразено в годишния доклад на Цариградското читалище за 1869 г. Предприема се и нов тип дейност за подпомагане работата на учители, изпратени да обучават българските ученици в различни помалки селища. Това е в резултат и на изпълнение на главната поставена цел, а именно тази, свързана с нуждата читалището да застане в основата на националната идентичност и самосъзнание на българите по всички земи, които те населяват. Покъсно това бива доразвито в оповестеното „Възвание към читалищата“. В него, наред с други организационни въпроси, се

⁶⁷ Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 447.

⁶⁸ *Македония*, г. III, бр. 21 от 19 април 1869 г.

споменава, че по своята същност тези културни средища са призвани да осъществяват „еднаква дейност по събуждането и просвещението на целия български народ по всичките страни от общото ни Отечество“. Възванието се споделя по страниците на различни издания, но най-популярно то става след публикуването му във в. „Македония“.⁶⁹

Следващата крачка е свързана с организирането на поредица от сказки, които започват да се провеждат регулярно. Развиващата се вече подчертано активна дейност довежда до идеята за създаването на общ печатен орган не само на Цариградското читалище, но и на всички читалища като цяло. До този момент всички бележки и дописки се публикували на страниците на отделни български издания. Статии четем във в. „Македония“, „Цариградски вестник“, издавания от Хр. Г. Данов „Летоструй“ и др. Възщност идеята била частично взимствана от гърците, които отдавна имали отделно печатно издание, свързано с техните силогози. Радетели за това се явяват най-вече Тодор Икономов и Петко Р. Славейков. Първият брой на учреденото сп. „Читалище“ излиза на 1 октомври 1870 г., като за целта е извадено и разрешително на името на Иван Найденов. Първи главен редактор става Марко Балабанов. Още от началото то е възприето като открита демократична трибуна на патриотичната българска интелигенция. Посочва се, че списанието е с широк спектър, като в него ще се печатат предимно материали, подпомагащи развитието на вече непрекъснато възникващите нови читалища. Определени са рубрики в следните раздели: Книжовност, представяща както българска литература, така и чуждестранна; Общи предмети, които очертават научните сфери в областта на историята, философията, религиозността и нравствеността; Изящни изкуства и краеведчески описания; Търговия и пътешествия; Опознаване на светци и други известни личности; Популяризиране на българския език и пр.⁷⁰

⁶⁹ *Македония*, г. V, бр. 36 от 7 септември 1871 г.

⁷⁰ *Читалище*, г. I, кн. 1 от 1 октомври 1870 г.

Списанието бързо набира популярност. Автори на материали в него стават едни от най-известните възрожденци, които по това време живеят в Цариград. Интересът към него провокира читалищните дейци да потърсят възможности и за създаване на собствена печатница, като за целта се разгръща широка кампания за набиране на средства. На призива откликват както по-богатите българи в Цариград, така и читалища от всички български селища. Това разкрива и възприетото виждане сп. „Читалище“ да се превърне в общо, олицетворяващо националния характер на читалищната идея и движение като цяло.⁷¹ През 1872 г. редактор става Тодор Икономов.⁷² Настъпват и известни спорове между отделните членове и редактори, като разногласията основно са в сферата на вижданията за развитието на църковното движение. Вътрешните конфликти слагат отпечатък както върху периодичността на излизане на списанието, така и върху броя и съдържанието на отделните сказки, организирани от Цариградското читалище. Стига се дори дотам, че започва да се повдига въпросът за спиране на самото издание. За да се успокоят нещата, се намесват и духовници, които излизат с призови за отстояване на националното самосъзнание, което е немислимо без читалищата и техния печатен орган. Макар и да се правят много опити за възобновяване на дейността, по същество тя постепенно замира, като отделните прояви имат спорадичен характер.⁷³

Независимо от трудностите, сп. „Читалище“ остава като едно от най-значимите проявления на първите общи действия на читалищните дейци. Споделянето на различни събития, както и информацията за случващото се в отделните читалища безспорно може да се приеме като важен момент от изграждането на цялостната читалищна мрежа. До Освобождението то излиза в 100 книжки. Абонатите му са повече

⁷¹ *Турция*, г. VI, бр. 51 от 3 февруари 1871 г.

⁷² В първия период от съществуването на сп. „Читалище“ (1870–1875 г.) негови главни редактори са: Марко Балабанов, Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I), Тодор Икономов, Петко Славейков и Стефан Бобчев.

⁷³ *Ден*, г. I, бр. 19 от 16 юни 1875 г.

от 1100, а разпространението му е повсеместно. Негови дописници, редактори и разпространители стават едни от най-изявените българи от този период. Между тях се открояват имената на Райко Жинзифов, Добри Войников, Григор Пърличев, Иван Вазов, Гаврил Кръстевич и др. Съществуват и доста статии, които не носят подпис. Може да се приеме, че това са кратки съобщения от отделни възникнали читалища, за което се съди от характера на тяхното съдържание.⁷⁴

Откъслечни сведения има за създадено българско читалище в Белград. По подобие на това в Букурещ, то се свързва отново с името на Георги С. Раковски. За него данни има от спомените на Петър Берковски, който отбелязва, че в сръбската столица е учредено читалище, което по примера на другите започнало да набира средства за организиране на малка библиотека и привличане на българите, живеещи там. Основен двигател в неговата дейност се явява сподвижникът на Раковски – Никола Първанов, в чиято квартира първоначално читалището функционирало. За съжаление, дейността започнала да става все по-малко видима и скоро съвсем спряла. С това прекъсват и сведенията за него.⁷⁵

* * *

През 60-те и 70-те години на XIX в. българската емиграция и българите, живеещи в различни краища на Османската империя, не остават настрана от общия подем, свързан с читалищната идея. Разбирайки читалищата като център за отстояване на българщината, те активно работят за учредяване на нови. Дейността им се явява част от общите процеси, засегнали

⁷⁴ Подробен анализ на съдържанието на първите броеве на сп. „Читалище“ е направен от Ст. Лазаров. В него той представя и отделните раздели, които са списвани, както и повечето от активните списуватели – вж. **Лазаров, Ст.** *Списание „Читалище“ преди Освобождението* – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 210–243.; Дигитален архив на пълното течение на списанието за периода 1870–1875 г. е достъпен на <http://digilib.nalis.bg/>.

⁷⁵ **Митев, П.** *Народните читалища и националната революция (размисли върху възгледите на Г. Раковски, В. Левски и Л. Каравелов за българските читалища)*. – В: *160 години общонародно читалищно дело – сборник*. С., 2016, с. 79–80.

и читалищата в българските селища. Периодите на активност биват следвани и от временен застой. Независимо от трудностите, читалищната идея се препредава между българите и бе- лежи нови етапи на развитие. Общата цел, макар и не винаги гласно изказана, е свързана с борбата за политическа незави- симост и изравняване на българите със съседните балкански народи, поели вече по пътя на своето автономно развитие. Всичко това поставя читалищата като важен елемент и в бор- бата за национално освобождение и възстановяване на българ- ската държавност от втората половина на XIX в.

1.2. По-съществени моменти от развитието на читалищното дело от Освобождението до края на XIX в.

Периодът, затворен в годините 1856–1878 г., е белязан от три големи процеса: борба за новобългарска просвета и култура, борба за църковна самостоятелност и борба за национално осво- бождение и независимост. Всички те са взаимосвързани и се надграждат, като крайната цел е създаването на самостоятелна българска държава. По същество това е и стремежът, който си поставят да преследват първите читалищни дейци. Те поемат по пътя за образование на хората, за повдигане на тяхното наци- онално самочувствие, както и за разкриване на нови възмож- ности за развитие. Тук трябва да се има предвид и обстоятелст- вото, че когато читалищната дейност бурно се развива, то борба- та за новобългарска просвета и църковна самостоятелност на българския народ е още в първичните етапи на своето развитие. Тя я подкрепя и проправя пътя в тази посока. И неслучайно чи- талищната идея бързо се разпространява из българските земи. Читалището се утвърждава като организация, която българско- то население припознава като своя, национална и такава, която то е призвано да съгради и поддържа. Доказателство за това е важната роля, която му отреждат идеолозите на българското националноосвободително движение и най-вече Г. Раковски, В. Левски и Л. Каравелов. Разпространението му в голяма част от българските земи, част от Османската империя по това време, спомогнало да се поддържа жив българският дух, както и да се

подготовят бъдещите действия, в т.ч. на чети и организирането на въстание. Самият Левски отправя препоръка към дейците преди изграждането на революционен комитет да се пристъпи към учредяване на читалище, след което самият комитет може да стъпи върху неговата вече започнала дейност. Той вижда в изградената читалищна мрежа основа за организираната Вътрешната революционна организация.⁷⁶

Още с появата си читалищата се възприемат от всички като институция, която подпомага съществуването на местната общност. Принципите на доброволност, демократизъм и взаимопомощ стават основополагащи, като в последващите години биват доразвити. Доказателство за това е и бързо нарастващият брой на читалищата. Сведенията, с които разполагаме, са откъслечни, но може да се приеме, че до Освобождението броят им е около 130. Увеличава се и членската маса.⁷⁷ И макар че често срещано явление е първите стъпки да са съпроводени и с много трудности, то наред с училището и църквата, читалището се утвърждава като организация, нужна да бъде разкрита във всяко едно населено място. Институционално тя се развива и укрепва. Първите устави са правени самостоятелно. Няма сигурни данни, от които да се заключи, че преди приемането им същите са съгласувани между отделните техни създатели. Скоро обаче става ясно, че е необходимо да има някаква форма на единодействие. В тази посока работи и сп. „Читалище“, на страниците на което откриваме отделни призови в тази посока. Общите стъпки се явяват необходими. Започва отпечатване на първите читалищни устави. През 1870 г. е отпечатан „Типов устав“, който е препоръчван да бъде използван при разработката на нови такива. Най-много той се взема за пример в първите години след Освобождението.⁷⁸

⁷⁶ Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 117.

⁷⁷ Данни за броя на читалищата, включително и по отделни населени места, дава Стилиян Чилингиров. Самият той обаче отбелязва, че неговите сведения не са пълни, защото е имало изградени читалища в доста населени места, които са останали неописани поради липсата на сигурни сведения – вж. Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 548.

⁷⁸ Чилингиров, Ст. Цит. съч., с. 550–552.

При прегледа на запазените от тези години устава се установява, че всички нововъзникващи възприемат основните принципи, поставени при образуването на първите читалища. Разбира се, добавят се и нови неща, като се отчита и моментът на създаването им. В основополагащо начало при възникването на всяко едно ново читалище, което следва да се запише в устава му, независимо в какъв тип населено място то ще се развива, се приема нуждата от единност и обединяване. По този начин може да се достигне до заключението, че:

– На първо място, читалища възникват на основата на взаимния интерес на определена група хора. Обединяващото между тях е не толкова социалният им статус, колкото еднаквите виждания и мислене. Неслучайно към името „читалище“ се прибавя и определението „народно“.

– В отличителна черта се превръща и демонстрираният още в самото начало колективен стил на работа, включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, съучастници в културния и просветен живот.

– Важен елемент се явява разбирането, че призиванието на тази институция е насочено към задоволяване на все нарастващите културни и познавателни потребности на населението по места.

– С появата си читалищата започват да играят съществена и в същото време специфична роля в новосформиращия се обществен живот, като поемат функциите на специално разкрито място, където всеки да може да научи културните новости от съседните страни.

– В обществен план читалищата способстват за осъществяване на трансфер на култура и познания от центъра към периферията, от големия град към малкия и към селото. По този начин те изиграват историческа роля в процеса на национална консолидация и формиране на национална общност.

* * *

Още в първите годините след Освобождението читалищата намират своето място и сред новосъздадените структури и институции на новата българска държава. Според наличните, макар и не напълно точни данни към края на 80-те години на

XIX в. броят на изградените и развиващи дейност читалища наброява 236. Тук се включват и част от тези, които се оказват извън пределите на Княжество България. Това са българските земи, които по силата на Берлинския договор остават в пределите на Османската империя. Две от водещите обаче до този момент читалища – Букурещкото и Цариградското, напълно прекратяват своята дейност. Основната причина за това се крие в обстоятелството, че водещите личности в тяхната дейност се преместват да живеят в рамките на Княжество България. За кратък период от време частично продължава дейността си само читалището в Браила, но скоро и то спира да функционира. Успоредно с това Българското книжовно дружество се премества в новата българска столица София. Процесът по образуване на нови читалища, но вече в рамките на самостоятелната българска държава, нараства. Сведения за тези години, както и за броя на възникналите след Освобождението читалища и техния ръст до края на XIX в. дава Ячо Хлебаров. Той посочва следното: от 1877 до 1880 г. са основани 12 читалища; в периода от 1881 г. до 1890 г. – още 40; от 1891 до 1900 г. – още 203 читалища.⁷⁹

От първите години на самостоятелното развитие на Княжество България започват процесите по изграждане на нови административни институции. Постепенно се появяват такива от различен характер, включително културни, които се явяват и в резултат на навлезлите европейски принципи на развитие. Започва формирането на учреждения, които дават началото на изграждане на музейното и библиотечното дело. Появяват се и първите специално създадени театрални и музикални трупи. По този начин културните дейности постепенно започват да се изграждат на професионален принцип. Изявени представители на българската интелигенция поставят въпроса за нуждата от нов тип духовно и политическо общуване, което да надхвърля рамката на държавните просветни и културни институции.

⁷⁹ България 20 век. Алманах. Съставител: Филип Панайотов. С., 1999, с. 674.; Лазаров, Ст. Съюзът на народните читалища – учредяване, прекратяване и възстановяване на дейността му. – В: *150 години читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 95.

Виждането им е, че то може да се реализира посредством изграждащата се мрежа от читалища. Междувременно се предприемат стъпки на държавно ниво, насочени към развиване основно на краеведските познания. До голяма степен този процес бива изключително близък до дотогавашната дейност на читалищата, особено посредством възможността именно в тях да се осъществява широка популяризаторска работа по време на продължаващото изнасяне на сказки. През 1883 г. е публикувана разработката на Константин Иречек, озаглавена „Упътване за събиране на географически и археологически материали“. В контекста на вижданията си той дава конкретни насоки и указания към всички, занимаващи се с разкриване и изследване на намерените към този момент археологически паметници – крепости, стари градове, пещери, могили и пр. Между тях споменава и читалищните дейци. Акцентира, че по-голямата част от тях са местни учители, т.е. хора, които по принцип са приели съхраняването на идентичността на отделните селища за своя кауза. А това е нужно да бъде използвано. Разбирането на Иречек е, че всички трябва да работят заедно, за да се постигне напредък и общо благо.⁸⁰ Следващата крачка е направена през 1884 г., когато излиза Окръжно № 7711/23.08.1884 г., което е насочено към окръжните управители. На тях се поставя задачата да насърчат и координират усилията на всички лица, както и на отделните институции, в т.ч. и читалищата, които следва да събират и изпращат намерени или съхранявани от тях старини в учредената в София Народна библиотека.⁸¹ Няколко години по-късно, през 1888 г., са приети „Временни правила за научни и книжовни предприятия“, с които се продължават започналите усилия да се създаде централизирано управление по отношение на събирането, съхраняването и използването на документи и предмети с историческа стойност, а през 1889 г. е приет и специален закон – Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни

⁸⁰ **Иречек, К.** Упътване за събиране на географически и археологически материали. – *Периодическо списание*, 1883, № 5, с. 82–104.

⁸¹ **Денчев, Ст., С. Василева.** Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2009 [второ издание]. С., 2010, с. 98–99.

предприятия. Разписват се текстове, с които се цели подпомагане на започналите действия в сферата на археологията, етнографията и музейното дело. Тук отново читалищата оказват неопределима помощ, с която подпомагат оформените вече държавни институции.⁸² С участието на местни учители и читалищни дейци се сформират исторически и археологически дружества. Те, заедно със съществуващите вече към част от читалищата краеведчески дружества, си поставят за цел да работят за повдигане обществения интерес към българската история и останки от миналото. Ангажират се активно и с изучаването, съхраняването и обнародването на извори за българската история. Тесни връзки се изграждат с разкритото през 1892 г. Дружество за поддържане на изкуството в България. Сред неговите учредители личат и имената на активни поддръжници на читалищното дело, като художниците Борис Михайлов, Антон Митов, Иван Мърквичка. По същото време от Народната библиотека се отделя Народният музей, към който читалищата започват да подават различни артефакти. С тях се попълват новообразуващите се колекции в три основни сбирки – старовековна, етнографска и нумизматична.⁸³

Дейността на читалищата се разраства. Това поражда необходимостта от устройство и на собствена материална база. Постепенно с волни пожертвования на хората по места се изграждат специални читалищни домове, в които се обособяват пространства не само за културни изяви, но и места за срещи, дискусии и публични събития. Оформят се и нови зали, свързани с библиотечната и музейната дейност, които по същество са и част от техните първите функции. Предвид на уникалния им завоюван вече обществен престиж, както и в резултат от географското им разпространение читалищата открито заявяват наличието на потенциал, посредством който могат да способстват не само за задоволяване на определени културни и образователни пот-

⁸² Подробно за процесите, свързани с работата по изнамиране и съхраняване на наличното културно-историческо наследство – вж. **Велев, В.** Етапи, процеси и влияния върху формирането на политики за управление на културно-историческото наследство на България. Студия. С., 2021.

⁸³ **Денчев, Ст., С. Василева.** Цит съч., с. 116.

ребности, но и за развитие на обществения живот в страната.

* * *

Традициите и дейността, създадени в читалищата още от предосвобожденските години, продължават. Известни дейци още от времето на Възраждането открито застават на страната на развитието на читалищната дейност. Това способства в съзнанието на хората да се затвърди убеждението, че те са не само важна институция, но и такава, без която българско селище не бива да съществува. В същото време тя е повече институция на гражданите, отколкото на държавата или местните власти. Читалището се утвърждава като място, където широк кръг хора свободно намират информация, общуват с различни изкуства и се занимават с тях. Читалищната дейност се определя като призвание. Отново ярка черта на тази организация е колективният стил на работа. Насърчава се включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, посредством които да се постигне напредък в културния живот. Читалищата поставят основите на развитие на цялостната библиотечна мрежа в страната. Краеведската дейност стимулира разкриването на музейни сбирки. Оформят се театрални и различни по форма самодейни трупи. Отново, както и през периода на Възраждането, в основата на тези процеси застават едни от най-изявените представители на интелигенцията, което създава у хората усещане за развитие в положителна насока.

ГЛАВА ВТОРА. СЪЮЗНАТА ИДЕЯ В ЧИТАЛИЩАТА

„... Читалищата не могат да считат своята мисия за завършена... Напротив, тъкмо сега, силни чрез своето обединение, те трябва да развият още по-широка дейност, още по-голяма енергия в полза на тоя народ, който неведнъж е доказал в течение на своя исторически живот, че е достоен за грижите на своите най-добри чеда...

Сега тепърва се откриват нови перспективи, нови области за обширна дейност, за енергична пропаганда чрез словото, книгата и изкуството...“

Проф. Иван Шишманов¹

2.1. Съюзът на народните читалища

2.1.1. Съюзната идея

Идеята за общ обединителен център на читалищата възниква много скоро след създаването им. Нарастващият брой читалища и оформящата се читалищна мрежа повдигат въпроса за необходимостта от споделени действия помежду им. Самите дейци изказват различни предложения. Такива се забелязват още в предосвободенския период. Въпросът, който тогава се обсъжда, е какъв точно център да се създаде, за да може да се осъществява тази координация. През 1869 г. Марин Дринов предлага сформираното вече Българско книжовно дружество да поеме ролята не само на научен център, но и на общ орган на българското просветно и културно движение. Неговата идея е то да стане „душата на всички читалища, а те да станат негови клонове“. Читалищата според него са важно звено. Наличието им на различни места се приема като проява на изразено жела-

¹ *Читалище*, 1928, май – юни, кн. 5–6.

ние за съществуването им от страна на самите хора. И това следва да се оцени. Освен това той счита, че именно тук в най-добра степен ще се съхранят традициите и самосъзнанието на българския народ, което може да се превърне в съществена тяхна черта.² Поради неразбирателство между отделните дейци, ниската активност, проявена от страна на Браилското читалище, както и изразеното нежелание в средите на Книжовното дружество това предложение бива изоставено.

За определен период съществена роля като своеобразно централно читалище започва да играе Цариградското. Това е естествено продължение на цялостния ход на борбите за църковна независимост и новобългарска просвета, в които именно цариградските дейци са заемали водещо място. В тази си дейност то бива подпомогнато и от решението за списване тук на сп. „Читалище“. Още повече, че същото започва да публикува поредица от материали, които, както е описано, „са от полза за всички“. Отпечатани и разпространени са уставите на първите читалища, както и на тези, възникнали в по-големите градове – Русе, Видин, Сливен и др. Разпространеният през 1870 г. „Типов устав“ също има за цел да съдейства за подпомагане на дейностите, както и за даване на обща насока между отделните нови организации. Това обаче са откъслечни действия, които трудно спомагат за получаване на единност. Със замирането на читалищната дейност на много места в началото на 70-те години на XIX в. за известен период от време се изоставя и идеята за формиране на център. След Освобождението обаче отново се възприема идеята за обединение. Проблем се явява изборът на читалище или място, което да бъде поставено в основата му. Ето защо по същество конкретни действия в тази посока не се забелязват да са предприемани. Насърчава се единствено разкриването на нови читалища, които обхващат територията на цялото Княжество България. Разговорите между читалищните дейци за формиране на общност и изграждане на структура, която не само да ръководи, но и да представлява българските читалища пред органите на цент-

² Дринов, М. Цит. съч., с. 259.

ралната и местна държавна власт, макар и с променливи темпове, все пак се водят.

През 1893 г. Тодор Г. Влайков, който по това време е училищен инспектор, излиза с предложение да бъде сформирано дружество, което той нарича „народообразователно“. Според него този нов тип организация ще послужи като център за обединение на съществуващите към момента читалища. Мотивът е, че е нужно да се създадат подходящи условия, които да спомогнат новоизгражданите „да работят уеднаквено“. Освен това „народообразователното дружество“ ще работи пряко за засилване на читалищната дейност и най-вече в частта ѝ, свързана с набавянето на нови книги и изпращането им в читалищните библиотеки. И нещо повече – именно по този начин ще се обединят усилията на всички онези, които се интересуват от развитието на делото, което е в полза на хората.³ С идеята, която първоначално среща доста привърженици, се случва така, както и с предходните в тази посока – скоро бива забравена. По същото време в средите на читалищните дейатели навлизат много учени и университетски преподаватели. Именно те правят опит да се възроди идеята на Марин Дринов за това Книжовното дружество да подпомогне по най-правилния начин читалищните дейци. Но това виждане се споделя само в интелектуалните кръгове в София, докато на други места среща противодействие. През 1900 г. председателят на Пазарджишкото читалище „Виделина“ – Тодор Ив. Мумджиев, лансира за пореден път тази идея. Той я включва под формата на предложение на местните читалищни дейци. Същото е записано в годишния отчетен доклад, който той прави. Но и този път няма очакваната подкрепа. В повечето читалища се изказват опасения от това, че една нова организация може да наруши тяхната автономия. Противниците на нов център заявяват, че не е нужно да се търси някой отвън, който да ги направлява в действията им. Те считат, че сами могат да се обединят и само по този начин това ще е от полза за общата кауза. През 1904 г.

³ Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението, том 2. С., 1979, с. 290.

сливенският общественик и читалищен деец Стефан Гидиков излиза с предложение, в което говори за „назряло време за съюзяване“. Това си заключение той обосновава с направения преглед на различните дейности, които се осъществяват от многото читалища в страната. Констатацията е, че някои от тях се дублират със сформираните междувременно по места културни благотворителни дружества. Именно поради това той призовава читалищата да работят съвместно, да споделят своя опит и заедно с училища и други сродни организации да достигнат „нов подем и нов разцвет“. А това може да се осъществи само чрез вътрешни обсъждания. Само така, „обединени, сгруппирани около читалищата“, хора и организации ще олицетворяват естествения център на културно-просветния живот в страната. Според него именно по този начин ще се достигне до „нов подем и нов разцвет“, който ще окаже благотворно въздействие върху културния подем на българския народ.⁴

Обсъжданията на въпроса за съюзяване между отделните читалища продължават. Председателят на Оряховското читалище Коста Лулчев излиза с обширна статия във в. „Камбана“. В нея той разсъждава за присъствието на селските читалища в обществения живот на страната, както и за водещата роля на някои от по-големите в градовете. Подчертава необходимостта от връзка помежду им, която би преодоляла формата на изолация, която някои от тях изпитват. Неравномерното разпределение на читалищата също води до известни затруднения в общонародното дело, както посочва Лулчев. Поради това съюзяването се явява от жизненоважно значение. Посредством него ще се постигне читалищата „да се чувстват едно друго и с общи усилия да творят великото дело на общественото пробуждане“. Също така подчертава, че обединяването е нещо, което се прави и от други сродни организации – учителски съсловия и пр. Самите те са достигнали до убеждението, че „тоя е пътят на обществените организации и от него не ще могат да се отби и читалищата“. Ето защо учредяването на общ читалищен съ-

⁴ Гидиков, С. Читалищата като центрове на културна дейност. – В: *Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в гр. Сливен (1860–1910)*. С., 1910, с. 59–65.

юз е задача от първостепенно значение.⁵

Необходимостта от съюзяване започва да се приема и споделя от ръководствата на голяма част от читалищата. Непрекъснато обаче се прокрадват и опасения, че едно такова действие, което се толерира към този момент и от държавата, може да доведе до външна намеса и лишаване от самостоятелност. И това е най-голямото притеснение, поради което именно следва да се наблюдава с най-голямо внимание. В тази насока се разгръща полемика на страниците на отделни периодични издания. В „Демократически преглед“ В. Николчов прави обобщение на различните споделени идеи, които ангажират вниманието на всички дейци, като подчертава, че е важно да имат предвид, че „читалищата са и ще бъдат място за духовна култура“. Организирането на многобройни сказки, които се посещават от най-различни по възраст и образование хора, ги превръщат в място за „народни четения и народни университети“. Това е нужно да се има предвид от всички и особено от държавата, която следва да насърчава и подкрепя делото им.⁶ В дебата се включват и представителите на оформилото се библиотечно съсловие. Те подчертават съществената роля, която читалищата играят по отношение разпространението на книгите и функционирането на множество читални. Също така те са своеобразни „публични библиотеки“, поради което следва да бъдат разширявани и финансирани. Но също така трябва и общи насоки и център, който да ги ръководи, за да се прави „всичко правомерно“.⁷ Дебатът се разширява и в други издания. Не се пропуска да се отбележи, че читалищата в цялата страна започват да разполагат със свои самостоятелни сгради, в които да реализират дейностите си. Все повече хора участват при откриването на различни дарителски фондове, които се използват за благотворителни цели. В същото време читалищата вече се утвърждават със солиден опит, особено такъв, който е натрупан през годините на самостоятелното развитие на българската държава. Това ги прави надежден партньор на

⁵ Камбана, г. IV, 1910, бр. 874.

⁶ Демократически преглед, г. VIII, 1910, кн. 8.

⁷ Пак там.

държавата, защото само те могат да ѝ помогнат „за просвета и възпитание на широките народни маси“. Съюзяването им и прилагането на общи способности само ще разшири тази им дейност и ще ги направи още по-значими и важни.⁸

Виждането за обединение в една организация на всички български читалища активно е защитавано от дейците в Сливен. Ст. Гидиков се очертава като един от най-ярките привърженици на идеята, за която работи неуморно. През 1910 г. се навършват 50 години от основаването на местното читалище „Зора“, което кара неговите членове да обявят годината за юбилейна. Част от празничните инициативи са свързани с разгръщането на широка кампания за популяризиране на читалищната идея сред различни слоеве от населението. Привличането на нови читалищни членове се поставя като важна задача. В качеството си на подпредседател на читалищното ръководство Ст. Гидиков, който е натоварен със задачата да събира материали по повод годишнината на читалището, предлага сливенските дейци да излязат с обръщение към всички, което да съдържа призив за съединяване. Той задава риторичния въпрос: „Защо хилядата читалища стоят разединени помежду си..., когато съюзени помежду си те могат да се издигнат до мощен културно-просветен лост“. Предложението за сформиране на „Комитет за съюзяване“ е одобрено единодушно от сливенските дейци. В приетото решение те заявяват, че са верни последователи на техните предци. И както някога, така и сега „читалищата трябва да са център на сплотеност, единение, просвета и култура“. Идеята за комитет е доразвита и през септември на същата година в Сливен е публикувано обръщение към всички читалищни дейци в страната, с което се призовават „за съюзяване на всички читалища и културно-просветни дружества в България“.⁹ Празненствата в Сливен, които се провеждат през септември 1910 г., са повод там да присъстват представители на много от най-дейните читалища в страната. На 27 септември с.г. в читалищната сграда се събират група единомишленици, меж-

⁸ Лазаров, Ст. Читалищният съюз..., с. 27.

⁹ Гидиков, Ст. Цит. съч., с. 65–66.

ду които са: Ил. Стамболиев – председател на читалище „Виделина“ в Пазарджик, Д. Цветанов – председател на читалище „Светлина“ в Севлиево, председателят и подпредседателят на Сливенското читалище „Зора“ – Хр. Белов и Ст. Гидиков, началникът на средното и висшето образование в Министерството на просвещението д-р Захария Димитров, както и още няколко местни читалищни дейатели. Те приемат две важни общи решения: 1. Да се приеме предложението на сливналии за конструиране на комитет, който да вземе инициативата за осъществяване на съюзяването на всички градски и селски читалища, както и на културно-просветните дружества в страната; 2. Да се извършат всички необходими работи за популяризиране на идеята и свикване на общочиталищен конгрес. Предлага се още този конгрес да се проведе по време на великденските празници през следващата 1911 г., като мястото да бъде в салона на Сливенското читалище „Зора“.¹⁰

Нужно е да се отбележи, че освен привърженици на желанието за обединение на читалищата, имало и такива, които не били съгласни да бъде учреден съюз. Подпредседателят на Севлиевското читалище З. Златев се обявява срещу взетите от инициативния комитет решения. Той поставя под съмнение и тяхната легитимност. Всичко това кара инициаторите за учредяването на съюз публично да се обърнат с няколко въпроса, насочени към всички читалища в страната. Този своеобразен плебисцит е приет положително от повечето читалища. А въпросите били следните: 1. Да се образува ли съюз, или не? 2. Съюзът да обхваща ли само читалищата, или към него да се включат и други сродни организации? 3. Да се свика ли учредителен конгрес, или не? 4. Ако се приеме, че ще има съюз, то къде да се свика конгрес и колко време да трае неговото провеждане? 5. По колко делегати от читалище да бъдат излъчени? 6. Да се изработи ли предварително проектоустав и на кого да се възложи тази задача? Първоначално отговори се получават от 107 читалища, от които 29 градски и 78 селски. Впослед-

¹⁰ Двадесет и пет години в служба на родната просвета и култура (1911–1936). Юбилеен сборник. С., 1937, с. 57.

ствие постъпват отговорите на още 46 читалища. При техния преглед става ясно, че само 2 се обявяват отрицателно срещу идеята за учредяване на читалищен съюз. Мнозинството категорично я подкрепя. Това дава възможност идеята за неговото формиране вече да бъде реализирана.¹¹

2.1.2. Учредяване и първи стъпки на Съюза на народните читалища

Опирайки се на положителните резултати от направеното в края на 1910 г. допитване, инициаторите за създаване на читалищен съюз насрочват учредителен конгрес. За място на неговото провеждане се избира София. Покана е отправена до всички читалища, които по официални данни към този момент наброяват около 1100.¹² Към тях следва да се прибавят и незначителен брой сродни културно-просветни и благотворителни организации, но повечето от тях осъществяват дейността си като част от самите читалища, като някои дори се вливат в тях. Техни представители също са поканени. На 11, 12 и 13 април 1911 г. в салона на най-старото столично читалище „Славянска беседа“ се провежда дългоочакваният учредителен конгрес. Обявен е като начинание, свързано с нуждата от „изграждане на обща читалищна организация“. Присъстват 158 делегати от цялата страна. Като обект на дискусии се поставят различни въпроси, отнасящи се до бъдещето на културно-просветната дейност в страната, читалищната автономия и взаимодействията между изградените читалища и други организации в страната. Изтъква се, че важността, която държавата отделя на читалищата, е съществена и показателна. Това личи и от факта, че първото заседание на конгреса е открито лично от министъра на народното просвещение Стефан Бобчев. Специално обръщение към делегатите е прочетено от името на българския

¹¹ Двадесет и пет години в служба на..., с. 252.

¹² Към съществуващите до края на XIX в. читалища следва да се прибавят и възникналите през първото десетилетие на XX в. От 1901 г. до 1905 г. се създават нови 117 читалища, а от 1906 г. до 1910 г. – още 179 читалища – вж. България 20 век. Алманах..., с. 674.

екзарх Йосиф I, който от Цариград¹³ изпраща своето послание към читалищните дейци. В него българският духовен глава припомня, че той е един от радетелите на създаването на читалищното дело. В новите условия той споделя „истинската си радост от плодоносната цел на конгреса“ и пожелава успех в „мисията за единение“.¹⁴

Въпреки приповдигнатия при откриването дух, скоро се разгарят ожесточени дебати. Повод става прочетеният от Ст. Гидиков „Отчет за дейността на Комитета за читалищно съюзяване“. Част от присъстващите делегати се изказват срещу инициаторите за свикването на конгреса. Отправят се дори обвинения в самоуправство. Въпреки убежденията, че подобно „узурпиране на някаква власт“ няма, то напрежението е видно. Разгаря се остър спор и около мненията за самостоятелността на всяко едно читалище, както и дали тя ще бъде спазена при евентуалното му членуване в новия съюз. Този въпрос остро се поставя от Асен Господинов – представител на Силистренското читалище. Казусът бързо е разрешен, като отново се дават уверения, че всяко едно читалище доброволно ще взема решения при членуване в общия съюз и това е гаранция, че по никакъв начин няма да се изземват неговите функции и автономност. Напротив – същите са гарантирани. Подчертава се още, че в зависимост от това къде се намира едно читалище, както и какви са неговите дейатели, то обликът му става специфичен. А всъщност в това се крие и неговата уникалност. Ръководителите му сами ще решават как то ще се развива и занапред. В този дух прозвучава изказването на Коста Лулчев, което по същество успокоява обстановката.

Следват обаче нови спорове по темата за влиянието, което държавата може да оказва върху читалищата, както и за формирането на техния бюджет. Всички се съгласяват с позицията, че читалищата не само в миналото, но и сега играят съществено

¹³ Българската екзархия е учредена в Истанбул (Цариград) със султански ферман от 28 февруари 1870 г. и просъществувала до 1953 г. До 1913 г. седалището на българския екзарх остава в столицата на Османската империя, след което е преместено в София.

¹⁴ *Читалище*, г. I, 1911, кн. 2–3.

на роля в обществения живот на страната, поради което могат да изпълняват възложени им задачи и да имат отговорности, свързани с реализирането на културно-просветната политика. Различни са мненията около това дали и как да се ползват предоставени за това държавни пари. Някои изказват дори опасение, че по този начин ще се ограничи инициативността на отделни читалищни ръководства. По същество обаче тези изказвания не срещат широка подкрепа. Надделява общият призив конгресът да работи спокойно и конструктивно. Съюз е нужен и поради това трябва да се пристъпи към изработване на устав на новата съюзна организация, както и към избор на нейни ръководни органи. Отправя се апел за спиране на личните спорове, които има между някои от делегатите. Всички следва да работят в единодействие за общата читалищна цел. Така конгресът преминава към разглеждане на всички въпроси по същество. Като първостепенна задача се определя работата по изработването на читалищно законодателство, което се посочва като крайно необходимо. В най-близък план се решава да се възстанови сп. „Читалище“, което да възобнови функциите си на основен орган за пропагандиране на читалищната идея и разбира се, в новите условия на създадения съюз.¹⁵

Бурни дебати отново се разгарят при избора на бъдещото съюзно ръководство. Известен брой делегати, начело с Антон Страшимиров, се обявяват против предложението за включването в него на основните инициатори за конгреса и най-вече на Ст. Гидиков и К. Лулчев. Несъгласие се изказва и по отношение кандидатурата за председател на проф. Иван Шишманов. Основният мотив срещу нея се заключава в това, че същият не присъства лично, а „от разстояние следял работата на делегатите“.¹⁶ Повечето делегати не се съгласяват и подкрепят предварително предложените и обсъдени вече помежду им кандидатури. Според тях сред посочените имена има хора, които са не само заслужили читалищни деятели, но и са видни обществени личности, което би било само от полза. Така след първото

¹⁵ *Читалище*, г. I, 1911, кн. 2–3.

¹⁶ *Камбана*, г. IV, 1910, бр. 1064.

решение за учредяване на съюз се стига до второто, което е свързано с избора на ръководство. Същото бива формирано в следния състав: проф. Иван Шишманов – председател, Константин х. Калчев – подпредседател, Ячо Хлебаров – деловодител и главен редактор на възстановеното сп. „Читалище“, Младен Ангелов – касиер, Никола Станев – библиотекар.

Третото решение се отнася за възстановяването на сп. „Читалище“, което се превръща не само в читалищен, но и в съюзен печатен орган.¹⁷ В първия му възобновен брой е публикувана обширна статия на председателя – проф. Шишманов, озаглавена „Читалищният съюз“. Статията е под формата на обръщение към всички читалищни дейци. В нея той не само благодари за високата чест, че е избран за първи председател на Съюза на народните читалища, но призовава всички онези, които не са се включили, да се присъединят към него. Думите, които той отправя, се приемат като важен призив за активна дейност и се разпространяват не само сред читалищните дейци, но и в средите на научни, просветни и други благотворителни дружества, където срещат широко одобрение. Той заявява: „Тоя съюз не може да не живее, расте и цъфти. Неговото бъдеще е велико. Бавно, ала здраво, той ще съсредоточи в себе си всички дружни усилия за общото развитие на целия народ. Иначе не може и да бъде. Ето защо, отделни читалища, не стойте вън от Съюза. Елате, с обединени сили да покажем още веднъж каква стихийна може да бъде силата на българина, когато се вдъхновява от една висока обществена идея!... Читалищата не могат да считат своята мисия за завършена. Напротив, тъкмо сега, силни чрез своето обединение, те трябва да развият още по-широка дейност, още по-голяма енергия в полза на тоя народ, който неведнъж е доказал в течение на своя исторически живот, че е достоен за грижите на своите най-добри чедата... Скептиците забравят, че еволюцията върви в посока на интеграцията. Отделните клетки се съединяват, за да образуват по-високи организми. Тъй е и с читалищата... Читалищата достигнаха преди Освобождението върха на една сте-

¹⁷ Камбана, г. V, 1911, бр. 1222.

пен, но те се отправят към една по-висока степен, като се обединяват в един съюз. И сега тепърва те ще образуват един силен, морален организъм с по-сложни задачи и цели. Сега тепърва се откриват нови перспективи, нови области за обширна дейност, за енергична пропаганда чрез словото, книгата и изкуството“.¹⁸

Междувременно броят на читалищата значително нараства. Всички те се интересуват живо от възможността да станат членове на съюза. Това бива съобщено по време на проведения първи редовен конгрес на Съюза на народните читалища през 1912 г. Пред делегатите председателят проф. Шишманов изнася обширен доклад на тема „Читалищният съюз и народните четения“. В него той убедено заявява, че за да работят ефективно читалищата, е нужно те да разполагат сами със своите средства за издръжка. На следващо място посочва, че неотменимо право на всяко едно читалище е спазването на висшите хуманитарни принципи, върху които се базира читалищната дейност, като между тях в най-голяма степен е показателен принципът на читалищната автономия. Приложими тук са и плодотворните възрожденски традиции, присъщи за тези културни средища. Поради това е нужно държавата да подпомага откриването на нови читалища, да ги снабдява с всичко необходимо, за да могат да развиват всеобхватна културно-просветна дейност. За прогреса на народните четения, които са от жизнено важност за българския народ и се реализират в най-пълна степен от читалищата, проф. Шишманов счита, че е нужно както и досега да се правят поредица от сказки и специални лектории. На тях да се привличат подготвени лектори, „щото публиката да се чувства, че пред нея стои един човек с известен авторитет или един мисионер на една хубава и висока идея“.¹⁹ Тези думи на проф. Шишманов стават водещи в предстоящата дейност на всички читалища и спомагат за издигането на техния престиж. За това спомага и препечатването им в

¹⁸ *Читалище*, г. I, 1911, кн. 1.

¹⁹ **Шишманов, И.** Читалищният съюз и народните четения. Реферат, четен на I-вия редовен конгрес на бълг. читалища. – *Читалище*, г. II, 1912, кн. 8, 9 и 10.

други издания. Престижът и влиянието, които самият проф. Шишманов притежава, допълнително спомагат читалищната дейност да получи нужната подкрепа. Това силно се подчертава от съвременниците му.²⁰

По време на конгреса обект на дискутиране се превръщат и въпросите, свързани с разглеждане на взаимоотношенията между самите читалища, отделно между читалищата, държавата и местните власти, както и за финансовите отговорности. Мнения се изказват и по отношение на набелязаните основни задачи, които читалищата следва да съблюдават в своята дейност. Коментират се и въпроси, отнасящи се до необходимостта от законодателна база, на чиято основа да се изгражда читалищната дейност като цяло. Приема се и програма за развитието на читалищния орган – сп. „Читалище“. За празник на Читалищния съюз се обявява християнският празник „Свети Дух“²¹.

Последвалите години се оказват важни за развитието както на новообразувания Читалищен съюз, така и за самите читалищата. Първите стъпки целят да се получи институционално укрепване. Важно е да се отбележи, че по същество през първите години конгресите се провеждат сравнително редовно, съобразно изискванията на приетия устав. Единствените пропуски се установяват по време на започналите през второто десетилетие на XX в. войни. Въпреки това дори и през тези години продължава разкриването на нови читалища и строеж на сгради, предназначени за тяхното функциониране. Основните теми, които вълнуват читалищните дейци, са свързани с увеличаване на съюзените читалища, а също така и за подпомагане и разширяване на тяхната дейност. Активно се работи и за осигуряване на „редовни обществени средства“, които да обезпечат библиотечните, издателските, популяризаторските, възпитателните задачи, както и цялата общонационална отговорност, която държавата възлага на читалищата. Всичко това е в контекста на започналото активно обсъждане и поставяне на искането за приемане на специален закон, който да регламентира чита-

²⁰ Хлеббаров, Я. Проф. Иван Шишманов. – *Читалище*, г. XVIII, 1928, кн. 5–6.

²¹ Лазаров, Ст. Съюзът на народните читалища..., с. 971.

личната дейност и да създаде условия за нейния просперитет.²²

През 1923 г. съюзът приема името „Върховен читалищен съюз“. По утвърдена вече традиция в неговата дейност се ангажират едни от най-изявените български учени и общественици. За десет години председател на съюзното ръководство остава проф. Иван Шишманов (1912–1922). След това той е заместен от Никола Станев (1922–1923) и Стоян Аргиров (1923–1928). Имената на председателите показват, че съюзът се приема като обществено значима организация от всички слоеве на българското интелектуално общество. Те, както и техните заместници и членове на ръководното тяло на Читалищния съюз са представители на научния и политическия елит на страната. На страниците на сп. „Читалище“ свои публикации дават още много видни български представители на интелектуалната и научната мисъл, сред които може да се посочат имената на: проф. Михаил Арnaudов, проф. Анастас Иширков, проф. Борис Йоцов, Любомир Милетич, Силиян Чилингиров, Емануил Попдимитров, Добри Христов, Тодор Г. Влайков и др. Това само по себе си говори за издигане престижа на читалищата и техния съюз.²³

2.2. Читалищното дело и българските интелектуалци от края на XIX в. и началото на XX в.

Безспорно читалищното дело е една от най-българските и обществено значими дейности, с изграждането и развитието на която се ангажират най-видните фигури в средите на българските интелектуалци от края на XIX в. и началото на XX в. С формирането и изграждането на читалищната мрежа те свързват както своя житейски, така и творчески път. Учени, политици и общественици, те са активни радатели за разширяване

²² Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов. Народните читалища преди Освобождението. С., ОФ, т. 2, 1979, с. 39.

²³ Повече вж. Велев, В. Съюзът на народните читалища и неговите председатели. – В: *Cogito ergo sum: проф. Стоян Денчев на 60 години – юбилеен сборник*. С., 2013, с. 152–162; Председатели – родолюбци. Сборник. Съставител Н. Костова. С., 2011.

обхвата на читалищната дейност. Много от тях се включват в ръководните органи на отделните читалища или на сформирания по-късно техен съюз. Не малко се изявяват и като дописници на сп. „Читалище“. Участието им като лектори и изнасящи сказки се превръща в съществен момент от живота на всяко едно селище с действащо в него читалище.

Българските интелектуални среди от края на XIX в. определят читалището като „духовен стожер“ на българщината. Всички съпричастни с неговата дейност, сред които основно изпъква съсловието на учителството, са посочени като „най-просветените и най-деятелни“ представители на българското общество. Това мнение, изказано от Марин Дринов, е до голяма степен обобщаващо и показва отношението към читалището през този период.²⁴ Всъщност то е продължение и на изказаните мисли в този дух от идеолога на българската национална революция – Георги С. Раковски. Съпричастен с читалищното дело е и един от най-видните възрожденци – Любен Каравелов. Активна подкрепа по отношение на читалищната кауза изказва и големият творец Петко Р. Славейков. Същият става активен дописник на сп. „Читалище“ в първите години на неговото издаване. Читалищата имат силен застъпник и радетел за тяхното развитие и в лицето на духовенството. В поредица от изказвания екзарх Йосиф I ги определя като „център на българщината“ и „обединител на българския дух“.²⁵

След Освобождението към читалищното дело съпричастни отново са почти всички български интелектуалци. Въпросът за мястото и ролята на читалищата, както и за тяхното бъдещо развитие е предмет на дискусии. Те биват провокирани и от обстоятелството, че сред най-съществените техни дейности се откроява краезнанието. Всичко това е в основата на призива, изразен през 1883 г. от Константин Иречек, за общонародно събиране на познания за българското минало. Той заявява, че „славното минало на българите“ по достоен начин ще може да бъде представено именно през читалищата, още повече, че в

²⁴ Дринов, М. Съчинения. Т. II. С., 1971, с. 259 и сл.

²⁵ *Читалище*, г. I, кн. 17 от 1 юни 1871 г.

тях се очертават и първите музейни сбирки в страната. Ето защо неговата препоръка е хората да събират различни „старици“, да ги дават за първоначално съхранение в читалищата и след това в специално учредените музеи.²⁶ Тези си идеи той започва да реализира като министър на народното просвещение (1880–1881 г.), както и ги продължава като дописен член на Българското книжовно дружество, какъвто става от 1884 г. Действията му са подкрепени и от други учени и общественици, между които могат да се посочат Л. Милетич, д-р Хр. Стамболски, М. Балабанов и др., някои от които активно работят в тази посока още от предосвободителския период.

Един от най-големите интелектуалци на България, който активно се включва в развитието на читалищната дейност от началото на XX в., е известният учен и политик проф. Иван Шишманов. Бивш министър на народното просвещение, а впоследствие и дипломат, проф. Шишманов е сред първостроителите на съюзното начало и развитието на съвременното читалищно дело в страната. Определя читалищата като „най-мощната културно-просветна организация в страната“, която неминуемо следва да бъде обект и на държавна протекция. С подкрепата на много свои колеги от университетските среди, сред които особено изпъква проф. Васил Златарски, той дава ценни препоръки за развитието им, които стават основополагащи и за изграждането на читалищната мрежа в национален мащаб.²⁷ Неговите идеи, свързани с даване на възможност за широко общо образование, са предпоставка за културното развитие на целия български народ. Съдействие за това той открива именно в системата на читалищата, които са не само най-разпространени, но носят в себе си и стремеж към новост и открития.²⁸

Темата за читалищата често е обект на коментари в раз-

²⁶ **Иречек, К.** Упътване за събиране на географически и археологически материали. – *Периодическо списание*, 1883, № 5, с. 82–104.

²⁷ **Сираков, Ст.** Основоположник на следосвободителската просвета, култура и читалищно дело. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 147–148.

²⁸ **Младенова, М.** Иван Д. Шишманов. – В: *Председатели – родолюбци*. С., 2011, с. 8–29.

лични интелектуални кръгове. На организирани сбирки на писатели, дипломати, учени, военни развитието на читалищната дейност е дискутирано и определяно като значим момент, насочен към изграждането на национално самосъзнание. Това особено важно се поставя на дневен ред след Балканските и Първата световна война, които оставят сериозен отпечатък не само върху психиката, но и върху гордостта и самочувствието на българина. На провеждащите се в читалищата многобройни сказки като лектори се канят най-известните българи, които с думите си целят повдигането на българския дух. Силен акцент се поставя на изучаването на миналото на отделните населени места. С тази задача се натоварват признати учени и общественици, сред които се открояват Анастас Иширков, Беньо Цонев, Стоян Ватев, Йордан Батаклиев, Йордан Захариев, Димитър Михалчев и др.²⁹

От своя страна самите читалища насърчават организирането на интелектуални сбирки, клубове и кръжоци. Използвайки възможността на вече устроените читалищни домове, на сцените им гостуват и известни артисти, които също допринасят за културното просветление на хората. Организират се музикални и театрални представления, литературни вечери и различни други изяви. Всичко това става с активната подкрепа на интелектуалците, които поемат ръководството на народните читалища в цялата страна.

²⁹ Запрянова, А. Цит. съч., с. 38.

ГЛАВА ТРЕТА. ЧИТАЛИЩНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

„... Между читалищните дейци се забелязва ясно стремежът да се поставят в пълна хармония двете основни начала на всеки културен напредък – духовното и материалното...“

Стилиян Чилингиров¹

3.1. Първи закон за народните читалища – 1927 г.

Поставянето на въпроса за необходимостта от специализирано законодателство възниква още след Освобождението. До този момент основните документи, които регламентират дейността на създадените читалища, се явява написаният и приет от основателите им учредителен програмен документ, наречен „Устав“. Същият има характеристиката на вътрешноустройствен правилник. Отличава се и с това, че има значимост и приложимост само в рамките на конкретното читалище, чиито членове са го изработили, утвърдили и приели за основа в работата си. Уставът на едно читалище нямал сила в друго такова. В рамките на самата Османска империя той също нямал тежест пред местната или централната власт. Макар и правени поотделно и без наличието на някакъв синхрон, то общото при всички устави е, че те насърчават образуването на организация, която е възприела идеята за първично обособяване на обществени читални, където будните и просветени българи имат възможността да се докоснат до книгата. Освен това те се сдружават с цел борба за национално самосъзнание и поддържане на буден български дух. И не на последно място, взаимен е стремежът към подпомагане на борбата за новобългарска просвета и църковна самостоятелност. Тези общи цели са ясно разписани в документите, останали от този период.

¹ Чилингиров, Ст. Българските читалища преди..., с. 111.

За пример можем да посочим програмните документи, изработени от читалищните дейци в два различни и доста отдалечени града. Уставът на Свищовското читалище, приет на 30 януари 1856 г., е с надслов „№ 1-й – Закони народного българского читалища“. В него е записано, че то се учредява, за да работи „за доброто на Отечеството и за народното развитие в образоваността“.² Шуменци приемат, че тяхното читалище е призвано да спомогне за нравственото израстване на всички българи и поради това е нужно те да приемат общи правила.³ Основателите на Цариградското българско читалище разглеждат като свой най-важен програмен документ приетото през 1871 г. „Възвание към читалищата“, в което е записано, че целта е да се създадат условия за „еднаква дейност по събужданieto и просвещението на целия български народ по всичките страни от общото ни Отечество“.⁴ Интересното е, че тези единни стремежи са приети в читалища, които възникват самостоятелно едно от друго, в различна ситуация и по различно време, както и с различни хора.

Нуждата от координация в целите и задачите скоро става наложителна. В Цариградското читалище се заговаря за „единение“ на дейност и организация. Разработеният по същото време „Типов устав“ се явява в отговор на това. Макар и да не е изрично написано, но той бързо се разпространява и по този начин се налага като своеобразен образец, по който вече повечето устави започват да се разписват. В отделни параграфи се посочват основните моменти, с които учредителите на едно читалище следвало да се съобразяват. Те се свеждат до ясно разписване на: цели на читалището, състав и начини за поддръжка, управление, разпределение на читалищните доходи. Това се приема като важно условие за уеднаквеност не само в действията, но и в начина на устройство и организация. Всичко това следвало да доведе до пълноценно изграждане и разпространение на читалищната идея.⁵

² Устав на първото читалище в Свищов – 30 януари 1856. – Вж. *150 години народно читалищно дело...*, с. 244–245.

³ Пак там, с. 246.

⁴ **Стамболски, Хр.** Цит. съч., с. 283.

⁵ **Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов.** Народните читалища преди Освобождението, т. 1. С., 1972, с. 210–213.

След възстановяването на българската държавност и през първите години на развитие на Третото българско царство читалищата активно развиват заложената в тяхната същност културно-просветна дейност. Това се съпътства и от бързо нарастващия техен брой. Утвърждават се като важен елемент от обществения живот на българската държава. По същото време започва и процес на бурно изграждане и първи стъпки на нови културни и образователни институции, които се оформят от началото на XX в. В големите градове се разкриват самостоятелни библиотеки, музеи, театри. Част от тях водят началото си от читалища. Не са малко и възникващите по места спортни и туристически сдружения, които също играят обединителна роля съобразно интересите на определени групи от хора. Всички те се развиват на базата на общото действащо към момента в страната законодателство, което започва постепенно да се структурира. Влияние оказват и възприемащи се модели на управление от други европейски страни. Административно, на централно ниво се разработват определени правила и наредби, които са насочвани за приложение към местните власти. Тази, макар и първична по своя характер нормативна база се превръща във важно условие за развитие на цялостния културен и обществен живот.⁶

Наред с другите организации, читалищата оказвали важно съдействие по посока даване възможност на хората да получат информация за развитието на образованието, културата и науката, както и за различни навлизащи нововъведения. Те започват да играят и ролята на важен комуникационен канал, посредством който се предоставяла важна обществена информация. Тук особено се откроява една от първите и продължаваща да се прилага читалищна дейност, а именно организирания на различен принцип „сказки“ и „лектории“. Мястото на провеждането на тези публични събирания, на които освен местната интелигенция присъстват и най-широк кръг любознателни българи, се съсредоточава в изградените междувре-

⁶ Повече за административната уредба в сферата на културата и опазването на културно-историческото наследство в първите години след Освобождението вж. **Велев, В.** Етапи, процеси и влияния..., с. 7–12.

менно читалищни сгради. В повечето населени места такива се обособяват. Разполагайки със салони, в които да се осъществяват местни събрания и чествания, както и с налични вече читални към библиотеките, те се явяват важен проводник не само за образование, просвета и култура, но и за информиране на населението по различни поводи. Това бива оценено. В специален доклад до княз Фердинанд I, в качеството си на министър на образованието (1903–1906 г.) проф. Ив. Шишманов отбелязва, че читалищата са „най-активната масова културна институция в страната“ и са с „доказан принос в опазването на културното наследство“.⁷ Всичко това поражда и необходимостта от обръщане на особено внимание по отношение единността в устройството и организацията им, още повече, че те вече се изграждали на територията на цялата страна. Налага се убеждението, че действалите до този момент препоръчителни общи правила, които били приемани от отделните читалища под формата на техни самостоятелни устави, следвало да бъдат разписани в обща законова форма, която да постави пътя за единение и общност.

За първи път в средите на читалищните дейци публичен дебат по отношение на нуждата от закон, който да регламентира тяхната дейност, се подема успоредно с изразеното желание за формиране на единен съюз. В публикувания през 1904 г. „Позив към читалищата и културно-просветните дружества в България“ сливенските дейци заявяват, че „изменилите се условия повлияха не само върху задачите и дейността на читалищата, но и върху начина на тяхното издържане и съществуване“. В същото време, за да отговорят на задачите и ролите, които са им възложени, е нужно работата в тях да бъде поставена на ясна организационна уредба. Освен това „читалищата трябва да бъдат час по-скоро поставени на висотата си, те трябва стъпка по-рано да заемат своето важно място в културно-просветителското дело на страната“. За целта обаче е необходимо да се прегледат обстойно съществуващите дотогава общи изисквания. Това е нужно да става в синхрон със започналия

⁷ НА на БАН, ф. 11к, оп. 2, а.е. 549.

път и на съюзяване, който ще доведе до законодателно разписване на нужните правила.⁸

Следващата крачка към изработване на законодателство преминава през работата по изготвяне, обсъждане и приемане на устава на Върховния читалищен съюз. Същият е приет на първия редовен конгрес през 1911 г. В него се акцентира върху дейността на всички читалища, която в унисон с общественото и културно развитие на страната е нужно да се съсредоточи за „развитие на читалищно-библиотечното дело в страната“. Всичко това обаче трябва да бъде регламентирано.⁹ На следващите Втори (1914 г.) и Трети (1915 г.) конгреси, макар че има известни нагласи, то въпросът за законодателството почти не се коментира, защото се приема, че обстановката (войните) не благоприятства развитието в добра посока на подобен тип дейности. А и това, че има читалищен съюз, е достатъчно, за да може работата да бъде контролирана. Вниманието се съсредоточава върху работата с различни културно-просветни сдружения, както и с формираните земеделски кооперации, което е продиктувано от необходимостта да бъде преодоляна настъпилата следвоенна криза и упадъкът в цялостния общественоекономически и политически живот.¹⁰

Обсъждането на текстове, които да залегнат в основите на закон, насочен изцяло към читалищата, започва непосредствено в дните на подготовка на Четвъртия извънреден конгрес на Читалищния съюз (1920 г.). Използва се обстоятелството, че подкрепа по въпроса се среща на правителствено ниво. На 21 май 1920 г. за министър на просветата в кабинета на Александър Стамболийски е назначен Стоян Омарчевски. Същият е активен деятел на читалищното дело и подкрепя призивите за създаване на специфично библиотечно и читалищно законодателство. Именно той спомага в подготвяния закон за библиотеките читалищата да бъдат открити и да намерят своето при-

⁸ Позив към читалищата и културно-просветните дружества в България. 31 декември 1910 г. – Вж. *150 години народно читалищно дело...*, с. 258–260.

⁹ Устав на Върховния читалищен съюз в България (1911 г.). – Вж. *150 години народно читалищно дело...*, с. 261–262.

¹⁰ **Лазаров, С.** Читалищният съюз..., с. 33.

съствие в правната среда. Дебатите се пренасят в Народното събрание. На 12 ноември 1920 г. е гласуван и приет Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки.¹¹ По време на предварителните обсъждания многократно се споменава, че българските читалища възникват успоредно с формиране в тях на библиотеки и читални, поради което са взаимно обвързани. Посочва се и че през годините техният брой нараства. За да може да се реализират в най-добра степен обаче техните цели, е нужно по примера на развитите останали държави да се приеме закон, който да посочва всички основни стъпки за тяхното развитие и съществуване, както и да очертава дейността им. Допълнително се акцентира и на значимостта на читалищата по отношение формирането на библиотеки към тях и набавянето на нова литература. Приведени са и конкретни данни, които показват, че към по-големите градски читалищни библиотеки има оформени значителни библиотечни колекции, като: читалище „Искра“ в Казанлък има 12 300 тома книги; Свищовското читалище разполага с 9307 тома; читалище „Зора“ в Сливен има 7300 тома; читалище „Развитие“ в Разград разполага с 4300 тома; читалището в Стара Загора с 3500 тома и пр. Всичко това обаче се използва като мотив за приемането на новия библиотечен закон. Възприема се, че той е достатъчен и се препоръчва да се прилага и от самите читалища.¹² Именно поради това може да се приеме, че това е първият закон, който пряко кореспондира с дейността на читалищата, предвид на обстоятелството, че в обхвата му попада основната читалищна дейност – библиотечната. Този довод се съдържа и в направените констатации по време на Четвъртия читалищен конгрес. Но доста от читалищните дейци изказват и несъгласия. На първо място, те посочват, че е нужно задължително да се отстоява читалищната автономия. Макар че изработването на закон, който да третира и част от тяхната дейност, да се приветства, то се изказват опасения, че това може да обезличи в известна степен другите дейности, които се развиват от читалищата

¹¹ Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки. – ДВ, бр. 195 от 29 ноември 1920 г.

¹² Дневници на XIX ОНС, 1920. Кн. 1. С., 1922, с. 529.

в страната. Като пример се привеждат материали, които показват, че продължават да функционират старите, но и се разкриват нови читалищни форми. Посочва се кои са и те – литературни и музикални кръжоци, любителски театър и оперета.¹³

Началото на 20-те години на XX в. е белязано с активизиране на процеса по учредяване на нови читалища. От своя страна това води и до нуждата от строеж на сгради, предназначени специално за целите на тази културна организация. Предметът на дейност също се разширява. Всички посочват, че е нужна ясно разписана регламентация, която да отчита именно читалищната специфика. Тези становища се изказват още по време на Петия конгрес на Читалищния съюз (1922 г.).¹⁴ Въпросът за нуждата от читалищен закон продължава да се разисква и по време на Шестия конгрес (1923 г.). На него, освен изказаните мнения, за първи път делегатите обсъждат конкретни текстове, които да послужат като основа за закон, а депутати следвало да го внесат за обсъждане в Народното събрание. Стига се до изработване на първичен текст, който основно цели стабилизиране на читалищата, гарантиране на тяхната автономия, както и финансова подкрепа от страна на държавата. Записва се решението, че този закон е нужен за съществуването занапред в годините на читалищата. Тези виждания намират подкрепа сред всички ръководители на Читалищния съюз и са подробно разработени и коментирани от председателя проф. Шишманов. В изготвения от него документ категорично е записано, че има необходимост от закон. На следващо място е важно да се помисли как читалищата да се осигурят финансово. Поради това се предлага да се пристъпи към въвеждане и на читалищен данък. По този начин „завинаги ще се осигури материалното съществуване на нашите културно-просветни учреждения“.¹⁵

Решенията на Шестия конгрес широко се обсъждат. За съ-

¹³ Лазаров, С. Читалищният съюз..., с. 50.

¹⁴ Читалище, 1922, кн. 1.

¹⁵ Шишманов, И. Наложителни реформи в читалищното дело. – В: Юбилеен сборник „25 години в служба на родната просвета и култура (1911–1936)“. С., 1937, с. 33.

жаление предложените текстове, които да се обединят като проект за закон, не срещат широка подкрепа сред всички читалища. Споровете между отделни читалищни дейци продължават и се разгарят наново по време на следващите Седми (1924 г.) и Осми (1925 г.) конгреси. И на тях не се постига единодействие между делегатите и за пореден път въпросът за изработване и предлагане на читалищен закон се отлага. Но същият остава открит и се пренася в средите на различни интелектуални групи и кръгове. Известен стимул дава дискусията, проведена в Софийския държавен университет в края на 1924 г. Участващите в нея представители на академичните среди, както и видни интелектуалци, всичките до един и читалищни дейатели, се обединяват около виждането, че развитието на българската култура и образование преминава през укрепване дейността на народните читалища. Съществена предпоставка за това обаче е приемането на специален закон, времето за което е дошло. Тяхното мнение бива популяризирано в различни вестници и започва да печели все повече поддръжници.¹⁶

Нещата се развиват с бързи темпове от есента на 1926 г. С подкрепа на ръководството на Читалищния съюз в Народното събрание е внесен първичен текст, който да послужи за приемането на Закон за народните читалища. Дебатите между депутатите започват от ноември 1926 г. и продължават през първите дни на 1927 г. Същите вървят с променлив успех. Има и такива, които не са убедени в необходимостта от този закон. Това провокира свикване на извънреден конгрес на Читалищния съюз – девети по ред. На него разглежданият законопроект се подлага на обстоен анализ. Делегатите приемат резолюция, в която се казва, че всички те призовават българския парламент да приеме читалищен закон. Той обаче следва да отчита историята и значимостта на народните читалища, като зачита автономията и същността им като традиционни за българския народ културно-просветни дружества. Призовава се държавата да подкрепя тяхното развитие, да ги насърчава, както и да намери начин за финансовото им обезпечаване. Това решение на делегатите става достояние посредством публикуването му на страниците на

¹⁶ Лазаров, Ст. Читалищният съюз..., с. 52.

сп. „Читалище“.¹⁷ Продължават да се провеждат и срещи с отделни депутати. Ангажирани са политически лидери, както и министри от правителството.¹⁸ Скоро резултатите стават видими. На 28 март 1927 г. е публикуван приетият от XXI Обикновено народно събрание Закон за народните читалища.¹⁹ С него се отменя съществуващият Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки. Поставя се началото на напълно ново за страната законодателство, което е пряко насочено към основната културно-просветна организация на българите – народното читалище. Утвърждава се традицията, като същите се приемат за важни културно-просветни средища, разположени по цялата територия на страната. Изрично се подчертава тяхната автономност, като в правно отношение те стават самостоятелни юридически лица. Признат е принципът на самоуправление. Целите на читалищата са посочени като такива, които са свързани с обединяване на нацията и предоставяне на възможност всеки да се докосне до културата и образованието. Те следва да подпомагат училищата, като будят у гражданите интерес към четенето, да способстват за тяхното научно, нравствено и естетическо развитие. Определени са и основните функции на читалищата, които се заключават в уреждане на общодостъпна и безплатна библиотека с читалня; организиране на публични сказки, четения, както и празнични прояви; провеждане на литературно-музикални вечеринки и утра, както и на обществени забави по различни поводи; предоставяне на читалищните салони за театрални постановки, кинопрожекции и пр. Самата библиотечна дейност е изведена като приоритетна и задължителна за всяко едно читалище в страната. Като самостоятелни, читалищата получават право на собственост върху използваната от тях материална база. Имат и право да получават дарения в пари и натура, както и да бъдат оземлени, като използват предоставената им земя, за да получават приходи от нея. С цел подпомагане на дейността им те получават материални средства, като в същото време се освобождават от данъци и такси. Създават се условия

¹⁷ *Читалище*, 1927, кн. 4–5.

¹⁸ **Сираков, С.** Юбилейно „похвално слово“ за читалищното дело. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 80.

¹⁹ ДВ, бр. 291 от 28 март 1927 г.

за финансиране от различни институции на местно, регионално и национално ниво. От страна на държавата читалищата се поставят под надзора на Министерството на народното просвещение, което е подпомогнато в контролните си функции от специално създаден нарочен читалищен съвет. Този момент не нарушава автономността, а се явява в отговор на нуждата от наблюдение на изпълняваните от читалищата образователни функции и задачите, които им се възлагат от държавата. Към самото министерство се учредява специален „Фонд народни читалища“. Самите читалища получават правото да имат и собствени приходи, но същите могат да се използват единствено за подпомагане на една от основните им дейности – закупуване на нови книги. По-късно се дава възможност от тях да се отделят и средства за строеж на сгради и тяхното оборудване. Със специални текстове в закона се регламентира и вътрешното устройство на читалищата. Всяко едно от тях се управлява по устав, който се приема от неговите членове, но е нужно да се утвърди от Министерството на народното просвещение. Като самостоятелни организации читалищата сами вземат решения и могат да се съюзяват, в резултат на което продължават да членуват в съюзната им организация. За правилното тълкуване и изпълнение на закона към него е издаден и Правилник за приложение.²⁰

След продължили повече от 20 години искания Законът за народните читалища вече е факт. Този първи по рода си специален закон създава нормативната база, на която те започват да се развиват, дава основата и за разгръщането и оформянето им като национална културна мрежа. След неговото приемане се забелязва подчертан стремеж към учредяване на нови читалища и разширяване не само на периметъра на тяхната дейност, но и на самите форми, съществуващи в тях. Тенденцията е видима – за един кратък период от 5 години след приемането на закона възникват нови около 1200 читалища.²¹

²⁰ Закон за народните читалища от 1927 г. Приет от XXI ОНС, публ. ДВ, бр. 281 от 28.03.1927 г.

²¹ Подробна статистика за нововъзникналите читалища на всеки пет години за периода 1856–1944 г. вж. **Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов.** Народните читалища в България. Т. 2. С., 1979.

3.2. Закон за народните читалища от 1941 г.

Краят на 20-те и началото на 30-те години на XX в. са свързани със значителни промени в общественото-политическия живот на страната. Царство България се намира в сложно вътрешно и външнополитическо положение. Войната е заменена от настъпваща икономическа криза. За един, макар и незначителен период от време се изменя изградената политическа система, както и съществуването на различните обществени организации. Назначеното на 19 май 1934 г. правителство начело с Кимон Георгиев издава манифест към българския народ, в който се разяснява виждането за наличие на „пълното разложение на партиите, което дълбоко засегна обществото, държавата и народното стопанство“. Но това отношение не е само към политическите партии. Предприемат се стъпки, насочени към засилено централизиране на държавата и ограничаване на местното самоуправление. Мястото и ролята на обществените организации също се поставят под засилен контрол и практически в голяма степен замират. Успоредно с това парламентът е разпуснат. Преминува се към управление с издаване на наредби-законови, които са подписани само от страна на монарха. Самата Търновска конституция обаче се запазва. Въведените промени се основават на базата на конституционната разпоредба, описана в чл. 47. На 14 юни 1934 г. е приета наредба-закон, с която се забранява съществуването на всякакви партийно-политически организации, както и на техни налични поделения, включително и на такива, които ги подкрепят. На пълна конфискация се подлага тяхното имущество и архиви. Въвеждат се ограничения за демократичните права за свободата на словото и сдруженията.²² С падането на правителството на К. Георгиев тези мерки са отменени. Запазва се обаче обществената нагласа за допускане на известни ограничения спрямо различните граждански организации, както и възможността държавата пряко да се намесва в тяхната дейност. В такава обстановка се провежда Петнадесетият конгрес на Читалищния съюз (29–30 април 1934 г.). Той е и първият,

²² Повече за правителството на Кимон Георгиев от 1934 г. вж. **Недев, Н.** Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007.

който се организира съобразно утвърдения през април 1932 г. от Министерството на народното просвещение устав на Върховния читалищен съюз. Междувременно читалищата, членове на съюза, драстично са се увеличили и вече наброяват 1566. Председател е Ячо Хлебаров.²³ В контекста на настъпилите промени обект на дискусия е въпросът, свързан с оповестените предложения за изменения в действащия Закон за народните читалища. Основното искане на делегатите е по отношение на засилване подкрепата на държавата и най-вече за осигуряване на основни и допълнителни средства за издръжка на вече значителния брой читалища. Но отново въпросът за запазване на съществуващата автономия предизвиква спорове. Не са малко тези делегати, които се изказват, че биха приели държавна подкрепа, но това не трябва да бъде за сметка на читалищната самостоятелност. Условието, което те поставят, е както и досега държавата да се съобразява със законово разписаната автономия на всяко едно читалище, което е не само традиция, но и важен елемент за съществуване. Основният мотив за това е свързан със спецификата на всяко едно населено място. Обсъждането спира, защото ситуацията в страната, както и липсата на работещ парламент не позволяват то да придобие някакъв парламентарен характер. Поради това се приема, че работата по изменение на закона трябва да продължи. Основен ангажимент за изработване на новите текстове има Министерството на народното просвещение, което по закон упражнява надзор над читалищната дейност.²⁴ Дискусията се прехвърля през следващата година, когато по време на Шестнадесетия читалищен конгрес (5–6 май 1935 г.) на вниманието на делегатите е представен изработеният вече от министерството проект за промяна на Закона за народните читалища. Но отново притесненията, които се изказват, са насочени към опасенията, че се предвиждат ограничения на читалищната автономия. Заявява се, че ако това бъде прието, то ще доведе до поредица от спънки и ще лиши народното читалищно дело от бъдещо преуспяване.²⁵ Ситуацията

²³ Лазаров, С. Читалищният съюз..., с. 46.

²⁴ Читалище, г. XIII, 1934, кн. 1–2.

²⁵ Читалище, г. XIV, 1935, кн. 3–4.

обаче отново се оказва неблагоприятна за извършване на каквито и да е било законодателни промени. Нуждата от обществена и политическа подкрепа се оказва важна. Затова читалищните дейци търсят подкрепата лично на цар Борис III. На Седемнадесетия читалищен конгрес (11–13 април 1937 г.) той е провъзгласен за „върховен покровител на българските читалища и на техния съюз“ и е обявен за почетен председател. Притесненията са големи. Те се базират най-вече на страха, че читалищната автономия може да бъде погасена. Посочва се, че след приемането през 1938 г. на Закона за държавен надзор върху дружествата и сдруженията се е пристъпило към заличаването на известен брой читалища.²⁶ Ето защо се търси и подкрепата на интелектуалните кръгове. Пред тях се поставя въпросът за бъдещето на читалищата и за тяхното място като организация, която да „спои духовното единство на българския народ“. Подчертава се, че всяка една промяна в законодателството следва да се осъществи внимателно и след одобрение и съгласуване с всички читалища.²⁷

Нещата в значителна степен се променят след 1 март 1941 г., когато българското правителство взема решение да се включи в започналата Втора световна война и се присъединява на страната на Тристранния пакт. Това кара правителството и парламента отново да преразгледат и въпроса, свързан с мястото и ролята на различните обществени организации. Както и преди, между тях са поставени и читалищата. Спрямо тях се отчита обстоятелството, че са вече една много значителна бройка, като надхвърлят повече от 3000 в цялата държава. Именно поради това на дневен ред отново е поставено възобновяването на разискванията по внесения за обсъждане законопроект за отмяна на действащия Закон за народните читалища и приемането на нов. В резултат същият е приет на 5 юни и влиза в сила от 17 юни 1941 г. За разлика от предходния закон, който е изработен в духа на традиционните принципи за самоуправление и автономия, новият в значителна степен променя статута на народните читалища. На

²⁶ *Читалище*, г. XVIII, 1939, кн. 3–4.

²⁷ *Читалище*, г. XVI, 1937, кн. 7–8.

пръв поглед се запазва разбирането те да продължат да бъдат една от основните културно-просветни организации в страната. Запазват се и възможностите, свързани с изпълнение на основни задачи, както и сами да управляват материалната си база. Съществена промяна обаче се налага по отношение на тяхната самостоятелност и автономност при учредяване, както и за вземане на несъгласувани решения за развитие. Дотогавашният принцип за равнопоставеност и отвореност към всички граждани е премахнат. Въвеждат се редица ограничения. Част от тях са свързани с възможността за членство и особено при избора на органите на управление. Според чл. 15 в ръководството на едно читалище като настоятели могат да влизат само лица, които нямат обвинения или не са преследвани за противозаконна дейност, както и такива, които не са се изказвали публично срещу държавата или начина на държавно управление. По отношение на дейността се налага предварителен преглед и последващо одобрение на това какво могат да правят. В чл. 8 е записан текст, че книгите в библиотеката е нужно да бъдат само такива, които са одобрени и са съобразени с предварително изготвен списък. Автономията се ограничава и с решението, че читалищата се поставят вече под строг надзор от страна на Министерството на народното просвещение. Нещо повече. Те биват наблюдавани и от местните власти, като при нужда им се дава възможност да използват и полицейски части. Въвеждат се обаче и някои положителни неща. С цел повишаване на възможностите се изисква ниво на образованост. За наемането на работещи в библиотеките се изисква задължителен минимален образователен ценз. Акцентира се върху разбирането, че читалището е обществено значим културно-просветен институт, който е и инструмент за обединяване на всички слоеве на българското интелектуално общество. Макар и с леко ограничени права, Върховният читалищен съюз продължава да има решаваща дума по отношение на представяне на читалищните проблеми пред държавата и тяхното отстояване.²⁸

Новият закон е подложен на различни критики от страна

²⁸ Закон за народните читалища: утвърден с Указ № 70 от 5 юни 1941 г.; обн. в ДВ, бр. 129 от 17 юни 1941 г.; изм. в ДВ, бр. 134 от 23 юни 1941 г.

на голяма част от читалищните дейци. Най-трудно те приемат въведените ограничения и поставянето на дейността им под прекалено според тях стриктен надзор от страна на държавните органи. Утвърждаването на нова регистрация, която да се прави в Министерството на вътрешните работи и народното здраве, също не се приема добре. Макар подобна да е била налична и в предходните години, сега тя предизвиква доста спорове и противопоставяне. Единствено въвеждането на образователен ценз се приветства, като зад това застават предимно читалищните дейци от по-големите градове. Нееднозначно мнение и отношение към новия закон се забелязва в редиците на членовете на Върховния читалищен съвет. От него е отстранен дотогава активно работещият председател Ячо Хлеббаров. Съвета напуска и Стилиян Чилингиров. Следват ги и други. Всички са предимно от интелектуалните кръгове. Противоречията между представители на читалища от градове и села се засилват.

Вътрешното напрежение проличава особено силно по време на заседанията на Двадесетия читалищен конгрес (29–30 ноември 1942 г.), чието провеждане е съпроводено с указания, спуснати от Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Новото ръководство, в лицето на председателя Найчо Анков, подкрепя въведените законодателни изменения. Като положителен се посочва приетият същата година Закон за кооперативен строеж на читалищни сгради, в резултат на което се счита, че налице има благоприятни резултати.²⁹ Но се констатира и известни загуби. Същите са посочени в доклад, подготвен и изнесен от проф. Борис Йоцов. Той заключава, че има подчертан спад при организирането и провеждането на някои от читалищните дейности. При все това приема се, че е нужно читалищата да работят „всички в помощ на държавата“, като за целта изпълняват и указанията, дадени им от съответните органи. За да бъдат подпомогнати и новосъздадените, е изработен и се предлага въвеждане на нов „Типов читалищен устав“. Същият е препоръчан не само на нововъзникващите

²⁹ Закон за корпоративен строеж на читалищни сгради – ДВ, бр. 283 от 15 декември 1943 г.

читалища, но и на всички вече съществуващи, които е необходимо да съобразят своите устави с новите изисквания. Тези и други подобни действия се явяват като обща политика на Върховния читалищен съюз, съгласувана със съответните държавни ведомства. Това дава и възможност да се посочи, че читалищата се развиват положително, съобразено с обстановката в цялата държава, което се потвърждава от повечето читалищни дейци. Отразява се и на страниците на сп. „Читалище“.³⁰

3.3. Наредба-закон за народните читалища от 1945 г.

Настъпилите съществени промени след 9 септември 1944 г. неминуемо водят и до видимо изменение в читалищната дейност. Приема се за нужно да се направи нов закон, тъй като предходният се приема за негоден съобразно новите условия на развитие. Спрямо читалищата се налагат изменения в организацията и дейността им по подобие на такива, които са въведени във всички останали сфери на обществения живот. Налага се приемането на партийното начало при управлението на всякакъв род организации. Още на 10 октомври 1944 г. излиза заповед-разпореждане на Антон Югов – министър на вътрешните работи в първото отечественофронтовско правителство, с която той определя какви дейности следва да изпълнява Върховният читалищен съвет. Повечето от дотогавашните членове на ръководството са отстранени, като на тяхно място са назначени нови. За председател е поставен Тодор Самодумов. В новото ръководство личат имената на Ячо Хлеббаров, Никола Кондарев, Марин Въжаров и др. Министерството на вътрешните работи, посредством изградената милиция, започва пряко да се меси в читалищната дейност. Не само на централно, но и на местно ниво голяма част от настоятелите са сменени, като някои дори са обявени за „врагове на народа“ и са затворени. Сп. „Читалище“ губи подкрепата и е заместен от започналия да излиза в Пазарджик в. „Ведрина“, който е обявен за орган на читалищата в страната.³¹

³⁰ *Читалище*, г. XXII, 1943, кн. 5–6.

³¹ **Лазаров, Ст.** Читалищният съюз..., с. 64–65.

Промените са много и очебийни. През първата половина на 1945 г., както вече е обявено, започва работата по изработването на нов читалищен закон. Това става в изпълнение и на взетите решения за пълна промяна на цялостното действащо законодателство в страната. Приема се, че същото ще се регламентира с поредица от наредби-заconi. С цел показ на демократичност, текстовете на новия закон, с който е предвидено напълно да се премахне досега действащият, обявен дори за „фашистки“, се организират събрания в отделните читалища. По линия на местните отечественофронтовски клубове е разпорежено да се изкаже пълна подкрепа за исканите промени. Свиква се национална читалищна конференция. Делегатите са специално подбрани. Доминират такива, които са известни със своите „леви политически възгледи“. Цялата процедура се провежда под стриктното наблюдение от страна на служители на Министерството на вътрешните работи и Министерството на пропагандата. Предложените текстове са публикувани, но реално обсъждане не се прави. На 14 юни 1945 г. е обнародван новият основен читалищен нормативен документ – Наредба-закон за дейността на народните читалища.³²

Още в чл. 1 на новия закон читалищата се определят като „свободни демократични организации за развиване сред народа всестранна култура и просвета“. Освен това те са „юридически лица с идеална цел“. Но вече има съществени ограничения. Първото е свързано с възникването на нови читалища, като се посочва, че в селища с население до 10 000 души може да има само едно. При по-големи селища разкриването и функционирането им следва да бъде съгласувано със съответния Околийски читалищен съюз. По същество тази мярка реално премахва тяхната автономия, която така стриктно е съблюдувана до този момент. За всички априори се предвижда да бъдат членове на съществуващия съюз, както и да съгласуват своето съществуване с него. Нещо повече – дори и най-малката дейност, както и всички мероприятията на отделните читалища

³² Наредба-закон за дейността на народните читалища – ДВ, бр. 42 от 14 юни 1945 г.

следва да се обсъдят и одобряват от специално сформирания съвет към Върховния читалищен съюз (чл. 7). Както съюзът, така и самите читалища са поставени под пряк надзор на Министерството на пропагандата, което има и съществена роля в сформирания специален съвет. По отношение на целите и средствата за тяхното изпълнение законът по същество повтаря текстове от предходните такива. Читалищата работят за образование и културно задоволяване на гражданите, за приобщаването им към достиженията на културната общност. Но това те ще осъществяват и с една нова цел, която става първостепенна – „обществено възпитание на народа в демократичен дух“ (чл. 11). Уреждат се както и преди сказки и лектории, библиотека с общодостъпна и безплатна читалня, различни литературно-музикални вечеринки и утра, театрални представления и кинопоказ, музейни сбирки и обществени празници, свързани с важни за населеното място чествания. Тези дейности е нужно да подпомагат и всички инициативи от страна на Министерството на пропагандата (чл. 12). Финансово читалищата се обезпечават, като се уреждат всички форми на тяхната издръжка, включително и учредяването на специален фонд, от който да се подпомагат не само конкретните дейности, но и започващите строежи или ремонти на читалищни постройки. Основните дейности се освобождават от различни такси и данъци, както и от мита при внасяне на техника, която да се използва за читалищни цели. Управлението се поверява на вътрешни органи, които се избират за период от една година. Съюзяването на читалищата също се урежда, като се регламентират устройството и начините на работа на Върховния читалищен съюз, както и на оформящите се на местен принцип околийски съюзи. Те са отделни юридически лица с идеална цел (чл. 17–21). Във връзка с приложението на закона е издаден и специален правилник, който отново е разработен от контролния орган в лицето на Министерството на пропагандата, като същият е утвърден със съответен указ.

Както и в другите сфери на развитие, и тук този закон поставя всички съществуващи читалища в услуга на новата власт. Той се характеризира с цялостна идеологизация на абсолютно всички читалищни дейности и въвеждане на силно изразено

политизиране в целите и задачите. Преустановена е работата на Върховния читалищен съюз в дотогавашния му вид. Читалището се превръща в инструмент за провеждане на пропагандни кампании, което личи и от принципа, който почва да наблюдава дейността – Министерството на пропагандата. Иземва се и се унищожава значителна част от библиотечния фонд, като част от книгите са обявени за остарели и ненужни в съвременните условия. Приема се и Наредба-закон за прехвърляне на народните библиотеки и музеи по щат, служби, личен състав и бюджет от Министерството на народното просвещение към ведомството на Министерството на информацията и на изкуствата. Изисква се утвърждаването на специални списъци с книги, в които да се посочва не само какви нови да се закупят, но и да се направи „прочистване и обновяване“ на читалищните фондове, с цел да се премахнат „книгите с фашистко, шовинистично и друго реакционно съдържание“.³³

Текстовете на закона се обсъждат, макар и постфактум, от Втория (Двадесет и втория) конгрес на Читалищния съюз (10–12 октомври 1946 г.). По време на провеждането му се дискутират отделни идеи, които се приемат с намерението да бъдат пренесени в цялостната читалищна мрежа. Приема се принципът за „строга централизация в организационната работа“. По своята същност това е свързано със засилване на процесите по обвързване на читалищната дейност с тази на изградените и изграждащите се организации на Отечествения фронт. За културно-просветната работа започва да се налага виждането, че тя следва да е съобразена с изискванията за планово развитие, които се приемат с „цел подобряване на читалищата по места“. В продължение на тази политика е и обявяването на Георги Димитров за почетен член на Читалищния съюз, който пък от своя страна обявява читалищата за „една от най-

³³ Наредба-закон за прехвърляне на народните библиотеки и музеи по щат, служби, личен състав и бюджет от Министерството на народното просвещение към ведомството на Министерството на информацията и на изкуствата – вж. Библиотечното дело в България. Сборник от нормативни документи 1878–1998 година. С., 1998.

важните обществени културни организации у нас“³⁴.

Наредбата-закон от 1945 г. поставя читалищата в услуга на държавната власт. Постепенно започва да се наблюдава преливане на част от задачите с партиен характер към тези с културно-просветен. Това особено се засилва след Петия конгрес на Българската комунистическа партия (18–25 декември 1948 г.). На него се разглежда дейността на читалищата. Същите са определени за „образцови огнища на културата и просветата“. Възлага им се отговорността да бъдат „неуморни разпространители на политически и научни знания сред народните маси“. За изпълнение на това нужно е да се работи за „окончателното им обвързване със социалистическото преобразуване на България“.³⁵

В унисон с наложените нови обществени разбирания читалищните дейци формират своята дейност през следващите години. След 1950 г. конкретните им стъпки се поставят под общото и методическо ръководство на сформирания нов държавен орган – Комитета за наука, култура и изкуство. Разработват се нови насоки за „преустройство на читалищата“, които са в отговор на изискванията за „централизация“, „плановост“, „единство в масовата политическа и културно-просветна дейност на читалищата“. Всичко това са част от възприетите постановления, които са единодушно приети по време на проведения Четвърти (Двадесет и четвърти) читалищен конгрес (29–30 януари 1950 г.). Те са синхронизирани и с изискванията на действащата Наредба-закон, като се наблюдава стриктно да се прилагат залегналите в нея изисквания.³⁶ В следващите години читалищата са прехвърлени на пряко подчинение на Националния съвет на Отечествения фронт (НС на ОФ), който започва съвместно с представители на Съюза на читалищата да разработва тяхната обща политика. През 1955 г. е изготвен нов вариант на типов устав. Приложимостта му е определена като задължителна. На 16 юли 1955 г. е прието специално постановление на Министерския съвет, подкрепено и от НС на ОФ и

³⁴ *Ведрина*, 1946, бр. 25–26 от 22 ноември 1946 г.

³⁵ *Читалище*, 1948/1949, кн. 10.

³⁶ *Читалище*, 1949/1950, кн. 1, 6.

Централния комитет на Българската комунистическа партия (ЦК на БКП), озаглавено „За предстоящата работа на народните читалища“. В резултат от него всички читалища са обявени за основни културни организации, които работят под прякото ръководство на държавата. Те стават част от държавните институции и по същество към тях се прилагат принципите на национализация. Това довежда до закриване на Съюза на народните читалища и практически до премахване напълно на съществуващата автономия, а сградите им са одържавени.³⁷

След закриването на Читалищния съюз от началото на 60-те години на XX в. ръководството на централно ниво се осъществява от страна на НС на ОФ, където се формира специална вътрешна структура. В следващите години дейността на читалищата е напълно подчинена не само на законодателните разпоредби, но и на цялостното обществено-политическо и икономическо устройство на държавата. Макар и със запазени частични форми на самоуправление и контрол, както е записано и в Наредбата-закон, то практически работата на настоятелствата и общите събрания до голяма степен стават фиктивни. Всяко тяхно решение предварително е съгласувано. Честа практика е самите ръководства, които до този момент са изграждани на доброволни начала и с определен мандат, да бъдат заменяни с щатни служители и назначаване на читалищни специалисти през народните съвети. Годишните планове за работа, макар и формално приемани, всъщност се изпълняват чак след получено одобрение от местните партийни структури на БКП. И тук са сформирани специални партийни комисии, които имат за задача да наблюдават проявленията на културно-масовата работа. Продължава се с въвеждането на различни нови дейности, повечето от които са чисто пропагандна дейност, свързана с утвърждаване на новите порядки. Те стават поддръжник в изпълнение на задачите и на други междувременно възникнали организации с възложени функции в сферата на образованието и културата – пионерски и младежки домове, профсъюзни домове на културата и др. Засилва се

³⁷ *Читалище*, 1955, кн. 7.

държавният контрол върху читалищата и те е трябвало да се реорганизируют и функционират в съответствие с принципа на обявения за водещ „демократичен централизъм“.

3.4. Закон за народните читалища от 1996 г.

3.4.1. Развитие на читалищата в периода 1945–1996 г.

Втората половина на XX в. може да се характеризира като период на съществено развитие на читалищното дело. Макар и в условията на силна централизация и активно влияние на държавата в неговата дейност, то постига значим ръст. За кратко време се разкриват много нови читалища. Почти няма населено място в страната, в което да не функционира такова. Започва и широкомащабно строителство на сгради, предназначени изцяло за читалищна дейност. Само за пет години (1956–1960 г.) са изградени 827 нови читалищни постройки. Всички те са съобразени и с действащите в този момент изисквания за строеж на културни домове, разписани в специално издадени указания на тогавашния Комитет по строителство и архитектура. Този процес продължава, като към средата на 70-те години общият брой на читалищата със самостоятелни здания нараства на 2380. Това се прави и с цел институционално укрепване на мрежата в цялата страна.³⁸ Извън строителството, стимулира се развитието на отделните дейности. За целта се прави преглед на хората, към които читалищата следва да се ориентират. Възприема се, че предимно това следва да са децата и младежите. По-възрастното поколение се посочва като такова, което основно подпомага отделните форми. Това се осъществява в условията и на все повече разгръщащата се структура на пионерски и младежки домове. По същество те дублират голяма част от читалищните функции в сферата на обучение. Но внимание се отделя и на читалищата. Преценява се, че те имат силно присъствие, благодарение главно на голямата си разпространеност по всички селища и главно в по-

³⁸ **Ганев, Ст.** Народните читалища в етапа на изграждане на развито социалистическо общество. С., 1983, с. 163.

малките. Следствие от това е засилването на обвързаността на читалищата с държавата. Възлагат се конкретни задачи за изпълнение, които следва да спомогнат политиката към „масовизация в културата“.

През 1960 г., по време на Национално съвещание, организирано по линия на Отечествения фронт, работата на читалищата е подложена на обстоен анализ. Подробен доклад, който е свързан и с разглеждане на техния статут и правно положение, изнася секретарят на НС на ОФ – Петър Попзлатев. Заключение му се отнасят до нуждата от утвърждаване ролята на читалищата по места, както и с активизиране на дейностите, които „да улесняват и подпомагат идеологическата работа на партията“.³⁹ Докладът е поставен в основата на взетото от Петия конгрес на Отечествения фронт (1963 г.) решение за сериозна промяна в начина на организация и управление на читалищата. Същата е предвидено да вземе предвид текстове от действащата наредба-закон, като съобразно тях се изработят конкретни нови указания. Те са в резултат на приетите на държавно ниво мерки, свързани с развитието на културата в новите условия на живот. Отделните дейности следва да са в синхрон с общата концепция на ЦК на БКП за „духовното развитие на социалистическа България“.⁴⁰ Ето защо решава се още на национално ниво да се създаде единен читалищен ръководен орган. Такъв става сформираният Върховен читалищен съвет (ВЧС), който е поставен в структурите на НС на ОФ. Предвидено е съветът да се състои от 65 души, които обаче пряко да се избират от страна на НС на ОФ. По отношение на дейността му е добавено, че всички предприети мерки се вземат с цел постигане на „по-оперативно, по-компетентно и навременно изпълнение на задачите“, както и за утвърждаване на читалищата като основна културна организация.⁴¹

След 60-те години на XX в. в силен акцент на дейността се превръща укрепването на работата на читалищните библиотеки, които се включват като част от оформящата се обща библи-

³⁹ *Читалище*, 1960, кн. 2.

⁴⁰ *Читалище*, 1964, кн. 1.

⁴¹ *Читалище*, 1963, кн. 6.

отечна система на страната. Същите биват поставени в подчиненост към системата на държавното библиотечно обслужване, която включва вече разкритите градски и окръжни библиотеки. Появява се известна опасност от изземване на библиотечните функции от читалищата, дори има и разработване на идеи в тази посока. Но се налага виждането, че читалището и неговата библиотека са средището за масовото предоставяне на библиотечни и справочни услуги, поради което те трябва да продължат да съществуват в този си вид.⁴² По същия начин се развиват и останалите читалищни дейности. Широко се засъществяват обучението и изяви в сферата на изкуствата, получили определението „художествена самодейност“. Разкриват се множество нови форми на обучение, като в тях се включват предимно деца. Привлича се и по-възрастното поколение, особено в селата, където се насърчават изяви в областта на развиване на фолклорните традиции. Реализират се поредица от национални прегледи на художествената самодейност – общински, окръжни и републикански, в които читалищата не само участват, но се явяват и сред основните организатори.

Развитието на самодейното изкуство и творчество са основните въпроси, които по това време се дискутират на провеждащите се пленуми на ВЧС. Достига се до заключението, че дейността се е увеличила многократно, което доказва, че именно читалищата са мястото за разгръщане таланта на хората посредством техните самодейни изяви. Малките населени места, които нямат други културни институти, следва да се насърчават в развиване на читалищните форми съобразно обаче и общите правила в тази посока. Успоредно с това не бива да се достига до напрежение с появяващите се нови самодейни колективи при различни младежки или профсъюзни домове. Процесът следва да се развива планово и в синхрон, за да се избегне и не се допусне излишно „разпокъсване на силите“. ⁴³ С този мотив се иска и увеличаване на средствата, които държа-

⁴² Повече по въпроса, свързан с изграждането на библиотечната система в България през 60-те години на XX в., вж. Библиотечната система в България. Сборник с доклади от X национална научна конференция. С., 2000.

⁴³ *Читалище*, 1964, кн. 12.

вата отпуска за развитие на читалищната дейност. Реализирането на собствени приходи все повече става невъзможно предвид новите общественно-икономически отношения. Това води до нужда от пряко финансиране от страна на държавата и би показало значението, което тя отделя на читалищата във връзка с тяхното място в културния живот на страната. Макар и споредично, но някои читалищни дейци, без да отхвърлят държавната протекция, изказват опасения, че при прекаленото централизиране те ще загубят възможността сами да преценяват нуждите си и ще се получи унифициране. Бегло се повдига въпросът за възстановяване, макар и в частичен вид, на автономията на читалищата. Основание те намират в чл. 1 от Наредбата-закон от 1945 г., която определя читалищата като самостоятелни юридически лица с идеална цел. Предложенията обаче не намират широка подкрепа.⁴⁴

Работата на читалищата и тяхното правно положение в значителна степен се изменят след 1967 г., когато се въвежда нов и единен орган за управление на културата на национално ниво – Комитетът за култура и изкуство.⁴⁵ Цялостното управление на всички, заети в тази дейност, преминат към него. Изгражда се йерархична управленска система, която на регионално и местно ниво е представена от окръжни и общински съвети. По време на проведения Първи конгрес на културата (18–20 май 1967 г.) читалищната дейност е определена за „основа за развитие“ и изграждане на „масовата и обществена култура“ в страната. И макар че читалищата се приемат за „традиционни институции“ и „гордост на националната ни култура“, то изрично е упоменато, че е нужно тяхното централизирано управление, което не допуска самостоятелно вземане на решения. Всички културни организации, в т.ч. и читалищата, следва да бъдат поставени под стриктното управление на изградените местни съвети по култура.

През 1968 г. те отново са обект на специално разглеждане от страна на Идеологическия отдел на ЦК на БКП. Приема се

⁴⁴ *Читалище*, 1967, кн. 4.

⁴⁵ Институционални промени в управлението на културата – www.mc.government.bg.

специално постановление. Съобразно него отговорността и наблюдението върху дейността на всички читалища в страната се прехвърля напълно от НС на ОФ към Комитета за култура и изкуство. Мотивът за това решение е свързан с намерението за „правилно развитие в сферата и на идеологическата пропаганда“.⁴⁶ Налага се убеждението, че е нужно да се съблюдават „организационните функции на държавата при управлението на художествената култура“, като в т.ч. се поставят и читалищата. По този начин те стават част от цялостната държавна структура в сферата на културата, като в нея биват определени за звена с масово културно-просветен характер. Появяват се дори предложения определението „читалище“ да отпадне, като бъде въведено новото „културен дом“, но скоро те се изоставят.⁴⁷

През 1969 г. Четвъртият пленум на Комитета за култура (30–31 януари 1969 г.), разглеждайки отделните дейности, приема за читалищата нов нормативен документ – устав. Същият има задължителен характер, който трябва да се приложи навсякъде и да бъде основен вътрешен акт за функционирането на всяко едно читалище поотделно. Посочва се, че текстът е синхронизиран с изискванията, записани в действащата наредба-закон. Изтъква се, че читалищата са демократично функциониращи на доброволен принцип организации. Те продължават да имат свои органи на управление, каквито са общите им събрания и управителните съвети. Същите са с определен мандат от две години. Но контролът на Комитета за култура и изкуство (ККИ) се запазва. Държавният орган има много съществени функции. Единствено той може да свиква на всеки две години заседания на общите събрания. Това показва, че правно се запазва относителната читалищна самостоятелност, но де факто същата е силно принижена.⁴⁸ Всичко това намира своето отражение и в приетите по-нататък нормативни изменения, които пряко рефлексират върху дейността на читалищата.

⁴⁶ **Ганев, Ст.** Управление на социалистическата култура в НРБ. С., 1975, с. 105.

⁴⁷ Пак там, с. 105

⁴⁸ **Лазаров, Ст.** Читалищното дело в България: Хрестоматия. С., 1990, с. 134–140.

През 1974 г. се провежда Пленум на ЦК на БКП, на който е изнесен доклад, поставен в основата и на специално постановление, озаглавен: „За по-нататъшно усъвършенстване на ръководството на културния фронт у нас“.⁴⁹ Основният докладчик – Стефан Гановски⁵⁰, призовава за продължаване на пълното „реорганизиране на читалищното дело“, което от своя страна да доведе до превръщането на читалищата във важно място за „задоволяване на духовните и културните потребности на хората“. А това ще се постигне само посредством усъвършенстване работата на самите читалищни ръководства под управлението на ККИ и съветите за култура по места. Предлага да бъде направена категоризация на читалищата, като същите бъдат разделени на четири групи. Основният признак за деление е свързан с броя на жителите в дадено населено място: 1. Читалища в градовете – в окръжни градове, градове с население до 20 хил. души и райони на София; 2. Читалища в центрове на промишлено-аграрни и аграрно-промишлени комплекси; 3. Читалища в села с население над 3 хил. души, до 3 хил. души и под 3 хил. души; 4. Клонове на народни читалища.⁵¹ Този доклад е разглеждан и сред читалищните дейци, но повечето се изказват в негова подкрепа. Резерви има само по отношение на предлаганата категоризация, и то в частта за разпределение. Никой не отбелязва, че всички тези решения са в пълно противоречие с доброволния и автономен характер на читалищата. Налага се разбирането, че това е следващата крачка, свързана с развитието на читалищата, а тя неминуемо съдържа в себе си и включването им в „централизираната система на държавно управление“. Това именно е записано в документите, разгледани на Третия конгрес на културата (18–20 май 1977 г.), който призовава читалищата да бъдат приети по места под формата на съществени структури, които съдействат за

⁴⁹ ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 1–6 – Постановление № 34 на ЦК на БКП и Министерски съвет на НР България от 24 април 1974 г., свързано с доклад „За по-нататъшно усъвършенстване на ръководството на културния фронт у нас“.

⁵⁰ Сава Гановски е бивш председател на Комитета за наука, култура и изкуства, член на БАН. В периода 1950–1957 г. е и председател на Съюза на народните читалища

⁵¹ ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 1–6.

развитие на самодейността и предоставянето на културни грижи за хората. Това се осъществява в отговор на налагащото се разбиране, че е нужно да се приемат и реализират „новите рамки на разгръщане на отношенията между изкуството и властта“.⁵²

През следващите години мястото и ролята на читалищата все повече стават част от одобрените държавни планове за управление на културните процеси. В контекста на всичко това се стига и до решението, че е нужно принципите на „демократичния централизъм“ да се отстояват на всички нива, а в културата това може да се реализира най-видно посредством реорганизиране на читалищната система. В този дух на разсъждения се приема решение на Комитета за култура с предложение да започне работата по изработването на нов закон, с който да се регламентира читалищната дейност и който да отмени съществуващия към момента такъв. С тази задача е натоварен председателят на комитета – Георги Йорданов. На 9 март 1982 г. той издава заповед (№ VI-235), с която назначава работна група със задача да изготви текстовете на бъдещия закон за народните читалища. Членовете на групата заседават няколко месеца, в резултат на което е изработен и представен за обсъждане пред ръководството на Комитета за култура доклад, озаглавен „Информация за състоянието, проблемите и предпоставките за по-нататъшното развитие на читалищното дело у нас“. В него се подчертава нуждата от напълно нов закон, с който се счита, че ще се разрешат констатираните проблеми и ще се подобрят читалищната дейност като цяло. В резултат се подготвя и цялостен проект на Закон за народните читалища, който се дава за последващо обсъждане и разглеждане съобразно действащата нормативна процедура. Заложените в проекта идеи по същество уреждат читалищната система във вида, в който тя и към този момент функционира. Подчертава се нуждата от обвързването ѝ с държавата и превръщането ѝ в инструмент за провеждане на политиката за предоставяне на културен достъп на всеки. Потвърждават се взетите решения за категориза-

⁵² Трети конгрес на българската култура – 18 май – 20 май 1977 г. Стенографски протокол. С., 1977, с. 92.

ция на читалищата и ограничаване на техния брой съобразно живеещите в отделните селища на страната. Въвеждат се изисквания за минималния щат на всяко едно читалище, който се обвързва с неговата категория, както и обхват на дейности. Регламентира се и поддръжката на материалната база, като се посочва, че това ще се извършва планово и централизирано.

Разработеният проект е подложен на широко обсъждане, като е сведен до знанието и на самите читалищни дейци. Това става по време на проведеното на 13–14 април 1983 г. в Казанлък национално съвещание, преминало под мотото „За ролята на читалищата в изграждането на културата на развитото социалистическо общество“. Дискусията се пренася и в рамките на Четвъртия конгрес на културата (25–27 май 1983 г.). Приема се, че читалищата са „комплексни центрове за култура“, както и място за утвърждаване на „изконните български традиции“.⁵³

Проектът не преминава на следващ етап на обсъждане поради отхвърлянето му от страна на Министерството на финансите особено в частта, свързана с финансирането. Предложенията за въвеждане на ограничения при строежа на нови сгради и тяхното оборудване, които да бъдат единствено и само насочени към читалищата, не са одобрени от страна на профсъюзните организации. Всичко това довежда до връщане на текста за доработване в Комитета за култура, където обаче по ред причини той бива изоставен и работата по него практически замира. Това се налага и от предприетата реформа на централно ниво, в резултат на която комитетът става част от новосформирания през 1986 г. Съвет за духовно развитие при МС, наследен през 1987 г. от Министерството на културата, науката и образованието. Дейността на читалищата се възлага за пряко наблюдение от разкритата специализирана дирекция „Народни читалища“. Същата работи в сътрудничество със съветите за духовно развитие по места.

⁵³ Четвърти конгрес на българската култура, 25–27 май 1983 г. Стенографски протокол. С., 1984, с. 38–41, 97–116.

В началото на 1989 г. въпросът по изработване на нов закон отново се повдига, като това води до стартиране на процедура по обсъждане на актуализираните стари текстове от 1983 г. За разлика от предходните проекти, в новите обсъждания се говори за възстановяване автономията на читалищата и тяхното самостоятелно развитие. Акцентира се, че това те ще сторят с нужното подпомагане от страна на държавата и общините, което най-вече ще намира изражение по отношение на финансовите въпроси. Разработват се и текстове, които да не допускат да се извършват преустройства в читалищните работи с отделни постановления или наредби, както е постъпвано до този момент с наредбата-закон от 1945 г. Всичко това е широко обсъждано, като в Народното събрание постъпват повече от 2000 предложения, направени от страна на самите читалища.⁵⁴

3.4.2. Приемане и същност на Закона за народните читалища – 1996 г.

Настъпилите в края на 90-те години на XX в. общественно-политически и икономически промени слагат своя отпечатък върху цялостното развитие на страната. Неминуемо това се отразява и върху присъствието и дейността на изградената широка мрежа от читалища. Продължават да се развиват и процесите, които вече са започнали. Предвид новите условия въпросът за необходимостта от промени в читалищното законодателство отново се повдига. Изказва се опасение, че ако се получи още забавяне, то това може да бъде губелно за самите читалища. Още повече, че несигурността и други още фактори са довели вече до намаляването на общия им брой с близо 1000.⁵⁵ Оформят се три сравнително различни виждания, които имат и свои обединителни елементи. Общото е свързано с всеобщо приетото разбиране, че читалищата е нужно да възстановят своята активна дейност. За това обаче е нужно да получат и съответната подкрепа. Постигането на тази цел задължително преминава през необходимостта от промяна, която да намери

⁵⁴ Лазаров, Ст. Съюзът на народните читалища..., с. 106.

⁵⁵ Сираков, С. Юбилейно „похвално слово“..., с. 84.

своето изражение в приемането на обсъдения широко вече проект за читалищен закон. Въпросите, по които се забелязва разногласие, са по посока на виждането каква да бъде и как точно да се осъществява бъдещата дейност. Всички споделят, че настъпилите промени поставят читалищата пред нови изпитания. Едната група, около която гравитират част от пряко ангажираните с читалищната дейност в администрациите на национално и регионално ниво, държи промените да се осъществят, но да са под прякото ръководство и координация на дирекция „Народни читалища“. Те считат, че държавата следва да е водеща при определянето на вида дейност, която да се развива и подпомага. Според тях само така ще се получи гарантиране на всички заложи в закона мерки. Втората група, свързана основно с някои по-възрастни читалищни членове, както и определен кръг интелектуалци, настоява промените да се осъществят поетапно. Но най-първо е нужно възстановяване дейността на читалищния съюз във вида му, в който той е възникнал. Като обединителен център на всички читалища, съюзът ще спомогне за осъществяване на промените. И то промени, които са в интерес на самите читалища. Те считат, че това е в духа на демократизма, запазване на читалищната автономия и уникалност. Така се възстановяват и устоите на читалищата, формирани през първата половина на XX в. Третата група дейци, включваща предимно представители на софийските читалища и такива, обединени от идеята сп. „Читалище“ да стане основен център, застъпва тезата, че е нужно да се продължат усилията за запазване и разпространение на читалищната идея, което може да се координира единствено от страна на списвателите на читалищното издание. Надделяват вижданията за необходимост от възстановяване на Съюза на народните читалища. Припомня се позицията, изказана от неговите основатели, които считали, че в трудни условия на развитие само съюзени читалищата могат да се развиват. Съюзът може и следва да е единният център, който да насочва и подпомага читалищната дейност в цялата страна. Разпространено е обръщение до всички читалища, съдържащо призива за възобновяване на неправомерно закрития съюз. Всички са призовани да станат отново негови членове. Постепенно към това виждане се присъединя-

ват повечето читалищни дейци. За нужно се посочва, че трябва да се постигне връщане на читалищното самоуправление, автономията, зачитането на идентичността и традицията. Подкрепа за това се изказва и от страна на междувременно сформирания към Министерството на културата Обществен читалищен съвет.⁵⁶

Дебатите продължават почти през цялата първа половина на 1990 г. Изказват се много и често разнопосочни мнения, особено когато се говори за същността на новия закон. Нееднозначни са мненията по частите, свързани с отговорността, която трябва да има държавата, както и принципите на вътрешна организация. Междувременно месеците са доста динамични и в обществено-икономически и политически план за цялата страна. Възникват нови политически движения, възстановява се многопартийната система, водят се дебати по отношение бъдещето на държавата. Всичко това слага своя отпечатък и в дискусиите между читалищните членове. Известно политизиране навлиза и между тях. Определена част се обявяват срещу това да има единна обща организация каквато е съюзът, защото считат, че това отново ще върне процесите назад и ще ги постави в „казионна насока“. Не малка част обаче са тези, които не само приемат, но и разпространяват отпразнения призив за неговото възстановяване.

На 12 януари 1990 г. в столичното читалище „Валентин Андреев“ (дн. НЧ „Цар Борис III – 1928“) е организирано национално съвещание на читалищата. Присъстват предимно тези, които са изразили своето желание за възстановяване на техния съюз и предприемане на постъпки за напълно ново законодателство. Присъстват 251 делегати, представлящи 408 читалища. Всички се обединяват около думите за необходимост от читалищен съюз, който да бъде с национален характер. Приемането на нов закон е повече от спешно и наложително. Тези решения са подкрепени от 243 делегати, което по същество означава, че се приемат.⁵⁷ За да се спре забелязващият се упадък и

⁵⁶ Лазаров, С. Читалищният съюз..., с. 102–103.

⁵⁷ Поименният списък на делегатите е публикуван от Ст. Лазаров, който участва в събранието от името на читалището в с. Трояново, Бургаско – вж. Лазаров, Ст. Читалищният съюз..., с. 252–265.

отлив на читалищни кадри, вниманието се насочва и към сформирание на самостоятелни читалищни профсъюзи с цел защита на общите интереси. Против решенията на националното съвещание се изказват от страна на дирекция „Народни читалища“. Оттам се изказват опасения, че връщането към пълна автономия на читалищата ще се окаже грешен подход. Тяхното заключение е, че като цяло читалищата не са готови за подобна крачка. Ето защо предложението им е текстове за автономия в бъдещия закон да не се вкарват. Търси се компромис, като започва да се говори за въвеждане на „ограничена автономия“. Каква е обаче тя, не става напълно ясно. Натова-рените с подготовката на документите за възстановителния конгрес дейци приемат всички направени предложения. Всички те се публикуват и на страниците на сп. „Читалище“. Осъществява се и активна кореспонденция между редакцията на списанието и читалищата в страната. Вижда се, че въпросът за самостоятелността и недопускане на „алтернативни варианти на автономността“ се споделят от повечето дейци като най-тревожни. Приема се, че всичко ще се реши в рамките на националния дебат, който се очаква да се състои в рамките на възстановителния читалищен конгрес.⁵⁸

Двадесет и шестият (възстановителен) конгрес на Съюза на народните читалища се провежда на 12 и 13 май 1990 г. в София. Обсъждат се изработените документи по възобновяване на съюзната дейност, в т.ч. примерен устав за всички читалища, както и текстът на дълго отлагания проектозакон. В заседанията участие вземат 472 делегати от цялата страна. Разгарят се разгорещени спорове, като основните въпроси са отново свързани с: искане за пълна автономия на читалищата; отделиянето им от държавната опека в сферата на управление, но запазване на финансовото подпомагане за дейността им; приемане на нов закон за читалищата. Най-оспорвани са предложенията за нов управителен съвет на съюза, което кара част от депутатите дори да напуснат заседанията. Макар и с много от

⁵⁸ *Читалище*, 1990, кн. 7.

хвърляния, приема се нуждата всички заедно спешно да работят по обсъждането на текстовете на новия закон. За председател на Съюза на народните читалища е избран Атанас Божков.⁵⁹ Той изказва благодарност за подкрепата, която държавата прави за читалищата. Приветства решението на българския парламент, което е насочено към спиране на започнали в някои селища процеси по изнемване или прехвърляне на читалищни сгради.⁶⁰

От началото на 1996 т. се разгръща поредният широк обществен дебат, насочен към изчистване на спорните между читалищата въпроси. Обсъждат се констатациите, изказани от формираните след възстановителния конгрес няколко работни групи, които са натоварени да сондират различните мнения и формират общо такова във връзка с приемането на нов закон. Стига се до изработването на приемлив за всички текст. Подготовката му преминава през множество обсъждания, отхвърляния на първоначално записаните текстове, както и преработка на други. Общата работната група, която е излъчена от името на Съюза на народните читалища и е оглавявана от Гиньо Ганев, обединява всички предложения и преминава към тяхното консултиране с представители на Министерството на културата. В тези разговори активно участие взема тогавашният заместник-министър на културата Георги Константинов. По време на дебатите е констатирано, че в голямата си част нормативната база за читалищата практически не само е остаряла, но и не се прилага ефективно. С особена сила това се отнася за първите години след промяната от 1989 г. В резултат от това в значителна степен се е получило замиране на част от дейностите, а други продължават да се развиват без очаквания от тях ефект. Във финансово отношение читалищата изпитват остър недостиг, което произтича в значителна степен от намалените средства, предоставяни им от страна на държавата и общините. Липсата на изисквания довежда до назначаване на щат на недостатъчно квалифицирани кадри, което снижава нивото на

⁵⁹ **Лазаров, Ст.** Съюзът на народните читалища..., с. 114–118.

⁶⁰ Решение на Великото народно събрание от 18 април 1991 г. – ДВ, бр. 37 от 10 май 1991 г.

работа. Констатират се също така опити за вмешателство в работата на читалищата от страна на различни политически и икономически групировки, което създава несигурност и подкопава устоите на демократизма и вярата на обществото в институцията като цяло. Основното, за което всички са категорични, че е нужно, е необходимостта от спешно приемане на нов закон, в който да се посочи възстановяване на пълната читалищна автономия и превръщането им в центрове на гражданското общество.⁶¹ По същество разговорите бележат напредък в сближаването на различните позиции. Проектът влиза за обсъждане в парламента и на 9 октомври 1996 г. е гласуван дългоочакваният нов Закон за народните читалища (ЗНЧ). С указ 371 от 18 октомври 1996 г. на президента Ж. Желев същият бива обнародван в Държавен вестник и 22 октомври с.г. влиза в сила.⁶² Преминава се към следващ етап в дейността на читалищата. Той започва с прилагането на новия закон и работа по неговото разясняване.

При направата на по-детайлен преглед на текстовете на закона се забелязват няколко съществени момента в него, на които е нужно да се акцентира:

Първо: Читалището възобновява своя престиж и е припознато като традиционно самоуправляващо се културно-просветно сдружение, което е и самостоятелно юридическо лице. Изпълнява възложени му от държавата културно-просветни задачи.

Второ: На базата на традицията, както и на доказаните през годините постижения читалищата отново са поставени в основата на изграждането на културния живот на нацията. Предвид тяхното присъствие и в най-малките населени места на страната, те се посочва за важен инструмент, който съдейства за приобщаване на всички хора, без оглед на техния пол,

⁶¹ За дейността на работната група по подготовка на новия закон за читалищата, както и различни констатации, направени по време на обсъжданията, споделят в мемоарите си двама от преките участници: Гиньо Ганев и Георги Константинов – вж. **Ганев, Г.** Викове и шепот. С., 1997; **Константинов, Г.** Човек за споделяне. Необикновени случки в моя обикновен живот. Книга 1. С., 2013.

⁶² Закон за народните читалища – обн. ДВ, бр. 89 от 22 октомври 1996 г.

възраст, социално, етническо или религиозно положение, към ценностите и постиженията на науката, изкуството и културата. Като граждански сдружения с идеална цел им се дава възможност за осъществяване на многостранни инициативи, чрез които гражданите да получават широк достъп до културни продукти и в най-отдалечените райони на страната. Читалищата са призвани да съдействат за задоволяване потребностите на всички граждани от култура; да работят за обогатяване на местния културен живот, както и да подпомагат социалната и образователната дейност в населените места, в които функционират; активно да се включват в процесите по запазване на обичаите и традициите на българския народ, възпитаване и утвърждаване на националното самосъзнание; да разгръщат нови форми, свързани с осигуряване на достъп до информация.

Трето: Читалищата разширяват дейността си и извън рамките на обичайната за тях културна сфера и провеждат програми за подпомагане на лицата в неблагоприятно социално положение и малцинствените групи. Всичко това ги прави най-масовата и същевременно най-достъпната обществена организация, която стои максимално близко до всеки един човек.

Четвърто: Постига се желанието за възстановяване на пълната автономия на читалищата и самите те стават изцяло самостоятелни организации. В рамките на своята автономия, по подобие и на първия закон, който са имали от 1927 г., а и съобразно традицията, завещана от основателите на читалищното дело, те притежават собствени и независими органи на управление и самоконтрол. Регламентира се широкото гражданско участие на всички нива. Изключват се всякакви ограничения за членство, извън случаите, в които определени лица са нарушили законите на страната, което ги е поставило под запрещение. По този начин читалището възстановява традицията да бъде организация с изключително широка обществена и социална база, без ограничения за членство по пол, възраст, етнически или религиозен признак.

Пето: Регламентират се правомощията на централната и местната власт с оглед недопускане на пряка намеса в читалищната организация. Държавата, в лицето на министъра на културата, съдейства за развиване дейността на читалищата,

като предвиденият в случая „надзор“ се възприема само като наблюдение за правоприлагане на действащото законодателство. В подкрепа на министъра на културата се създава специален орган – Национален съвет по читалищно дело, който следва да го подпомага във вземането на определени решения.

Шесто: На читалищата се гарантира финансова издръжка, която се отпуска под формата на субсидия – държавна и общинска. По този начин държавата обезпечава техните усилия по изпълнение на възложените им задачи. Като организации, възникващи и функциониращи основно на местно ниво, общините също следва да подкрепят читалищата със средства съобразно възможностите и нуждите.

Седмо: Читалищата се освобождават от всякакви държавни и местни данъци, мита и такси върху основните им дейности и имуществото, свързано с тях. По този начин се стимулират техните образователни и културни функции.

Осмо: Запазва се читалищната собственост, като се гарантира читалищата да могат да ползват напълно предоставения им сграден фонд, докато съществуват. При необходимост и ако това е възможно, те биват и оземлявани, посредством което да осъществяват дейности за подпомагане на основните им задачи.⁶³

Така, в резултат на дълго продължили спорове, търсения на различни мнения, както и на широк обществен дебат, читалищата се сдобиват със свой нов собствен закон, който регламентира тяхното учредяване, съществуване и дейност. По своята същност законът от 1996 г. е изключително близък по дух и определени постановки до този от 1927 г. Автономността е съчетана и със съответните отговорности, които следва да се съблюдават. Недопускането на външни влияния върху дейността също е ясно разписано. В съответствие с общата правна система на страната читалищата биват поставени в сферата на гражданските/неправителствените организации, които се създават на доброволен принцип и по желание на самите гражда-

⁶³ Велев, В. Някои аспекти, свързани със структурата и характеристика на читалищната мрежа след 1997 г. – В: *Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век. XVI национална научна конференция с международно участие*. С., 2019, с. 319–329.

ни. Запазват се традиционните форми на дейност, но същевременно се пристъпва и към известно тяхно допълване и осъвременяване, като по този начин се отговаря не само на съвременното, но и на новите обществени очаквания от тази институция, особено в годините на все по-ширещата се в световен мащаб глобализация. Законът от 1996 г. отразява промените на времето и създава условия за последващо развитие.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. ЧИТАЛИЩЕТО В СЪВРЕМЕННИЯ ДЕН

*„Българското читалище трябва да живее нов живот!
... Читалището е котвата на народната памет...”*

Гиньо Ганев¹

4.1. Оформяне и структура на съвременната читалищна мрежа

4.1.1. Обща характеристика на съвременната читалищна мрежа

Разбирането за необходимостта от съществуването и дейността на читалищата се открива в историческите корени на тези национални, социални, културни, образователни и информационни организации. Сдържащи в себе си повече от век натрупан опит, те не остават само в миналото, но и отговарят на предизвикателствата на съвременния свят. Такава е оценката, изказана в обобщения доклад на група от чужди експерти, които в края на 90-те години на XX в. са поканени да направят независима оценка на културния сектор в България. В изразените мнения и направените препоръки те отбелязват, че „читалищата са поставени в центъра на едно възможно виждане за културната политика на България, тъй като те представляват всеобхватна и много демократична институционална форма, разпространена в цялата страна“. Освен това „читалищата биха могли да играят централна роля като модерни многоцелеви центрове за неформално образование по изкуствата,

¹ Ганев, Г. Слово при откриване на тържественото честване 150 години народно читалищно дело – вж. *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., 2007, с. 7–8.

нещо като колеж в общността“.² Тази оценка се приема като изключително важна. Тя се поставя в основата на изграждащата се национална политика за подпомагане развитието на читалищната мрежа от страна на държавата.

В годините, последвали приемането на закона от 1996 г., няма изработена концепция, която да е свързана с даване на общи насоки по отношение приложимостта му и такива за бъдещото развитие на читалищната дейност. Правоприлагането се базира единствено на текстовете, заложили в него. За разлика от предходните случаи, не се предвижда изработване на някакъв вид правилник за приложение. Това, което се предприема, е периодично да се издават известни указания и препоръки. Повечето от тях са свързани с конкретно възникнали казуси. През 1999 г. е разпространен разработеният от страна на Министерството на културата „Механизъм за разпределение на годишната субсидия за читалищата“. Същият е съгласуван с формирания вече Национален съвет за читалищно дело, както и с Министерството на финансите. Допълнително указание е издадено и по прилагането на някои от текстовете за собствеността върху читалищните сгради и възможността за предоставяне на стопанска земя, като същото е съгласувано отново с финансовото министерство, както и с тези на земеделието и регионалното развитие. Всичко това показва, че най-общо в тези първи години от прилагането на новия ЗНЧ националната политика спрямо читалищата се формира на базата на следните възприети виждания:

- Възприемане на читалищата като устойчива културна институция със специфична мисия за съхранение и развитие на изконните ценности на нацията;

- Запазване на традиционните дейности за предоставяне на културни и образователни услуги, както и познания за родния край;

- Развитие на художествената самодейност и изкуство;

- Насърчаване на благотворителността;

² **Ландри, Ч.** Културната политика в България. Доклад на европейски експертен колектив. С., 1997, с. 166–167.

- Активна работа в подкрепа на местната общност;
- Насърчаване на социалната промяна и укрепване на гражданското общество.³

* * *

През последните 20 години изграждането, функционирането и същността на читалищата се осъществява по силата на действащия от 1996 г. Закон за народните читалища. Както бе посочено, той не само регламентира самостоятелността и правомощията на читалищата, но и им дава изключително големи възможности за осъществяване на многостранни инициативи, чрез които всеки един гражданин да има възможност да получи широк достъп до културни продукти и в най-отдалечените райони на страната. В мотивите по приемането на закона е посочено, че той се приема с оглед и на нуждата от преодоляване на множество проблеми, белязали институционалното развитие на читалищата в предходните години на тяхното съществуване. Утвърждава се виждането, че освен културно средище, тук е и естественото място за продължаващо образование, предоставяне на информационни данни, преодоляване на социални проблеми и пр. Посредством новия закон се залага читалищата да се оформят в една своеобразна мрежа, която следва да се доразвива, като надгражда постигнатото до този момент.⁴ Това се осъществява при стриктното спазване на тяхната автономност и самостоятелност при вземане на решения. Съобразно изискванията на ЗНЧ всяко едно читалище се регистрира като юридическо лице с нестопанска цел, призвано да задоволява потребностите от култура и образование на хората по места. Регистрацията се осъществява посредством внасяне на необходимите документи в местния съд.⁵ След това се пристъпва към предоставяне на документите за вписване в Регистъра на

³ Повече вж. **Илиев, Хр.** Читалищен буквар. С., 2000.

⁴ Стенографски протокол от проведените дебати по време на второто четене за приемане на Закона за народните читалища, състояли се в рамките на двеста и седемнадесетото заседание на 37-то ОНС, проведено на 9 октомври 1996 г. – <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/1916>.

⁵ От 2019 г. регистрацията се осъществява в Агенцията по вписванията.

народните читалища, воден в Министерството на културата.⁶ Това дава легитимност на всяко едно читалище, в резултат на което то може да осъществява възложените му със закона задачи. Същите биват законодателно определени, като в по-голямата си част са традиционно осъществяваните и до този момент – библиотечна дейност, организиране на кръжоци, школи, курсове и др. По този начин се оформят и отделните вътрешни читалищни дейности. Те са в резултат на делегираните на читалищата функции, които те следва да реализират: уреждане и поддържане на библиотеки, читални, фото-, фоно-, филмо- и видеотеки, както и създаване и поддържане на електронни информационни мрежи; развиване и подпомагане на любителското художествено творчество; организиране на кръжочни обучителски форми и клубове по интереси; организиране на публични кино- и видеопокази, празненства, концерти, чествания и младежки дейности; краеведска дейност, свързана със събиране и разпространяване на знания за родния край; създаване, съхраняване и представяне на местни музейни колекции; предоставяне на компютърни и интернет услуги (чл. 4, ал. 2 и 3 на ЗНЧ). Това служи като основа за формиране на мрежа от читалищни библиотеки, която стои в основата на оформените публични библиотеки в страната, както и на мрежа на любителските състави в отделните видове изкуства.

С приемането на ЗНЧ в институционален план читалищата се включват като част от множеството неправителствени организации, повече от които в течение на годините започват да осъществяват сходни на тях дейности – най-вече в сферата на обучението, ученето през целия живот, компютърни кръжоци, организиране на публични прояви и пр. Това поставя читалищата вече в една нова и конкурентна среда. Но отчитайки традицията, както и обществената им значимост, законодателят дава възможност тази специфична неправителствена организация да има гарантирано получаване на държавна и общинска субсидия, както и сама да си набавя средства чрез реализиране на собствени при-

⁶ Регистърът на народните читалища е достъпен и в онлайн формат – вж. www.chitalishta.com.

ходи. Към това се прибавя, че безвъзмездно ѝ се предоставя сграден фонд за ползване и стопанисване. Същото се гарантира докато читалището съществува. Основание за това е отчетеният уникален обществен престиж и географско разпространение на читалищата, както и притежаваният от тях огромен потенциал, насочен към засилване на гражданското участие в публичните процеси на развитие. Така те се оказват призвани да се превърнат във важен фактор за обществена промяна.

До 2009 г. Законът за народните читалища по своята същност не е претърпял никакви сериозни промени и остава в първоначалния си вид. Единствената промяна е тази, свързана със закриването на предвидения първоначално фонд „Читалищно дело“ и § 6 от ПЗР на закона, регламентиращ данъчни облекчения за читалищата. Това се извършва съобразно приетите след 2000 г. нови финансови регулаторни принципи. В резултат на направен анализ относно констатирани отделни проблеми при функционирането на читалищата като единна система в страната, през 2004 г. започва да се обсъжда въвеждането на известни законодателни промени. Те намират своето изражение няколко години по-късно в приетия Закон за изменение и допълнение на Закона за народните читалища, който влиза в сила от м. юни 2009 г. Най-съществени са тези изменения, свързани с определяне на нов минимален брой от членове, които са необходими за разкриване на читалище (50 дееспособни лица в селата и 150 в градовете). Важна промяна е и регламентирането на принципите на сдружаване на читалищата, които имат възможност за образуване на свои съюзи и сдружения на местен и регионален принцип, както и национално представена организация. Разписват се същността, принципът на изграждане и развитие на Съюза на народните читалища. Също така известни промени се правят и в някои от текстовете, които биват приведени в унисон с останалото българско законодателство – тези, свързани с финансирането, собствеността и др. За да не се допуска объркване между различните читалища, се въвежда изискване за наличие на уникалност на названието на всяко едно читалище. Но тъй като традиционно много имена се повтарят, то за да има разлика, към тях се прибавя годината на основаване на читалището. Запаз-

ва се възможността за присъствие на читалищата във всяко едно населено място на страната. Всяко има свой самостоятелен устав, собствена физиономия и представлява автономно сдружение на граждани в едно населено място или квартал. Освен това важен момент от статута на читалищата е и запазването на тяхното самоуправление. Законово това е ясно и последователно разписано в членове 2, 8, 9, 11, 13 до чл. 18, 23, както и в § 3 и § 4 от ПЗР на ЗНЧ (2009 г.).

Прави впечатление, че по горепосоченото читалищата си приличат и с останалите културни институти – държавни, общински или частни – театри, опери, ансамбли за песни и танци, хореографски състави и др. Общото е, че всички те имат условия за създаване, реализиране и предоставяне на културен продукт. Но съществуват и видими разлики, които се заключават в следното:

- Читалищата, за разлика от професионалните културни институти, които са специализирани в едно изкуство, са универсални. В тях има присъствие успоредно на театър, танци, музика, балет, изобразителни изкуства и много други дейности;

- Читалището използва платени специалисти, но само като ръководители на отделните формации. Но участниците в дейността му са любители (самодейци);

- Читалищата си остават единственото място, в което библиотечно-информационната и краеведческа дейност, съхраняването на традиционната култура, както и работата по посока отстояване на националната идентичност са приоритет в ежедневната работа. В потвърждение на това е и представената и успешно защитена кандидатура на читалището пред ЮНЕСКО, в резултат на което то е вписано като пример за добра практика в световен мащаб при опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство.⁷

* * *

В резултат на анализ върху прилагането през годините на Закона за народните читалища могат да се оформят някои от основните характеристики на съвременното читалище, които са присъщи и за цялата национална мрежа. Те са следните:

⁷ Повече вж. **Велев, В.** Някои аспекти, свързани със структурата..., с. 319–329.

– *Разпространение в цялата страна* – почти няма населено място, в което да няма читалище. Липсата може да се обоснове с непокриване на изискванията за разкриване на самостоятелно читалище, най-вече що се отнася до минималния изискуем брой членове.

– *Собствена материална база* – самостоятелна сграда, която притежават близо 85% от читалищата, най-често със сцена, репетиционни зали, лекционни помещения, музейна колекция, кино или видеопроекционни зали, музикален инструментариум, театрален реквизит, гардероб, системи от озвучителни и осветителни апаратури и тела, компютри и др. Малък процент читалища, предимно в селата, са разположени в обособени помещения, които са част от административна сграда, най-често кметство.

– *Наличие на самостоятелен щатен и хоноруван състав от специалисти* – музиканти, хореографи, преподаватели, диригенти и др.

– *Подсигурен финансов ресурс от държавата и общините*, предоставян под формата на ежегодна субсидия.

В резултат не само на традиционното възприемане за мисията на читалищата, но и следствие от различни фази на институционално развитие, през които те преминават, общественото отношение към тях се свежда до възприемането им като организации, които притежават следните съществени елементи:

– *Откритост и прозрачност* – регламентиране, насочване и подкрепа на дейността на читалищата;

– *Активно и споделено партньорство* – широко участие на различен тип партньори, представители на местното самоуправление и гражданското общество – на правителствени и неправителствени организации, с което се гарантира доверие и съпричастие в осъществяването на държавната политика по отношение на мястото и бъдещето на читалищната мрежа;

– *Отчетност* – ясно разграничени права и задължения, системна отчетност и публичност;

– *Ефективност* – национална политика, насочена към насърчаване на развитието на читалищата, основаваща се на ясни цели и анализи на непосредствените нужди и очакваните въздействия; създаване на условия за системен мониторинг върху тяхното присъствие, оценка на постигнатите резултати и

евентуални корекции при допуснати пропуски;

– *Ефикасност* – поддържане на добро съотношение между използваните ресурси и получените резултати;

– *Устойчивост* – защитено присъствие; търсен и желан партньор.⁸

В рамките на своето изграждане съвременната читалищна мрежа притежава и поредица от институционални характеристики. Най-съществената е, че и понастоящем, въпреки наличието на значителен брой професионални културни организации, както и на много новосформирани неправителствени такива, те остават най-голямата културна институция в страната. По данни от Националния статистически институт общият брой на читалищата възлиза на 3321.⁹ Тенденцията, проследена през последните години, показва, че средно за една година възникват около 60 нови или се възстановяват читалища, прекъснали временно своята дейност. По този начин може да се възприеме, че техният брой вече е нараснал значително. Количественият показател проследява освен общата читалищна бройка, така също и броя на членовете, разкрити форми на любителско творчество, организирани и проведени културни и творчески дейности – чествания, празници, фестивали и пр. Налични са също така и данни за поддържането на музейни колекции, както и материална осигуреност.

⁸ **Велев, В.** Българското читалище в контекста на устойчивото съвременно развитие, – В: *Общество на знанието и хуманизмът на XXI в. Девета национална научна конференция с международно участие. София, 1 ноември 2011 г. Трудове на УниБИТ*, т. IX. С., Издателство „За буквите – О писменехъ“, 2012, с. 319–323.

⁹ Последните данни, публикувани от Националния статистически институт, са с актуалност към началото на 2018 г. Поради наличната методология, използвана от НСИ, актуализирането им се осъществява през определен период от време. Важно е обаче да се отбележи, че съществуват и данни, които дават малко по-голям брой – 3700 (актуалност към 2022 г.). Те се черпят от публичния регистър на народните читалища, воден в Министерството на културата, но той дава актуални сведения за евентуално закрити или преустановили дейността си читалища в страната, поради което данните, посочени в него, не могат да бъдат считани за напълно достоверни. Ето защо, поради липсата на други официални данни, в настоящето изследване са използвани числата и показателите, публикувани от НСИ. На базата на допълнителни проучвания и проведени теренни наблюдения, оценена е тенденцията, която се бележи в тяхната промяна.

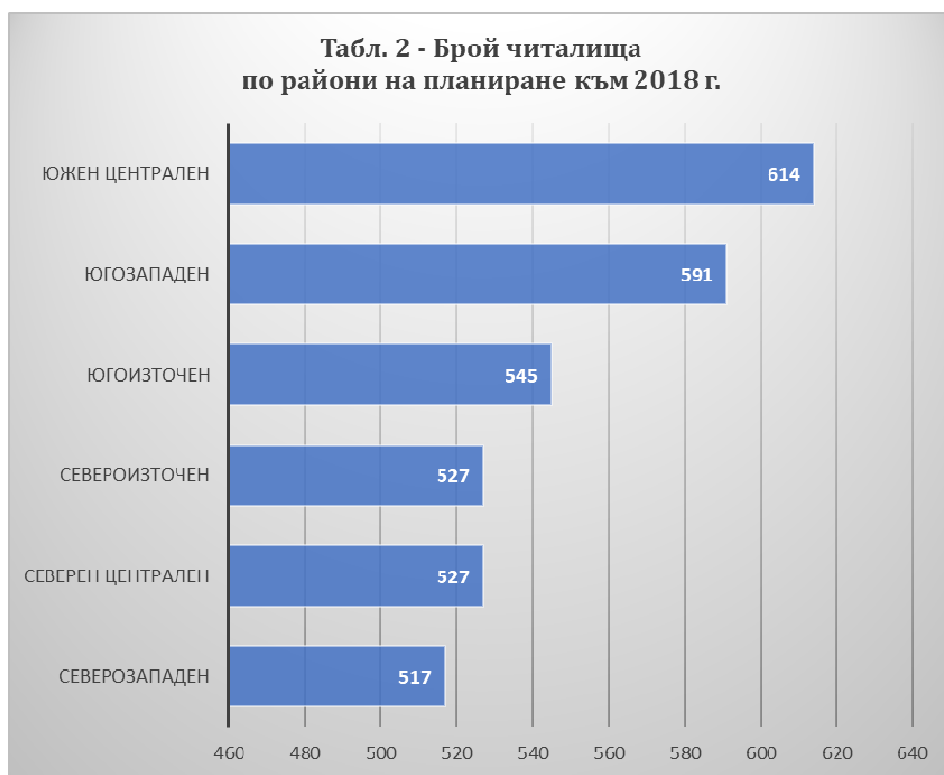
Общият преглед на читалищната мрежа показва, че същата е разпространена във всички райони на страната. Това е обвързано както с наличието на административно оформени селища (градове и села), така и с броя на населението в тях. Произтича и от изискванията, заложиени в закона, свързани с минимален изискуем брой членове, нужни за учредяване и развиване на самостоятелно читалище в страната.

Данните са както следва:

Табл. 1 – Брой на читалищата в страната през годините

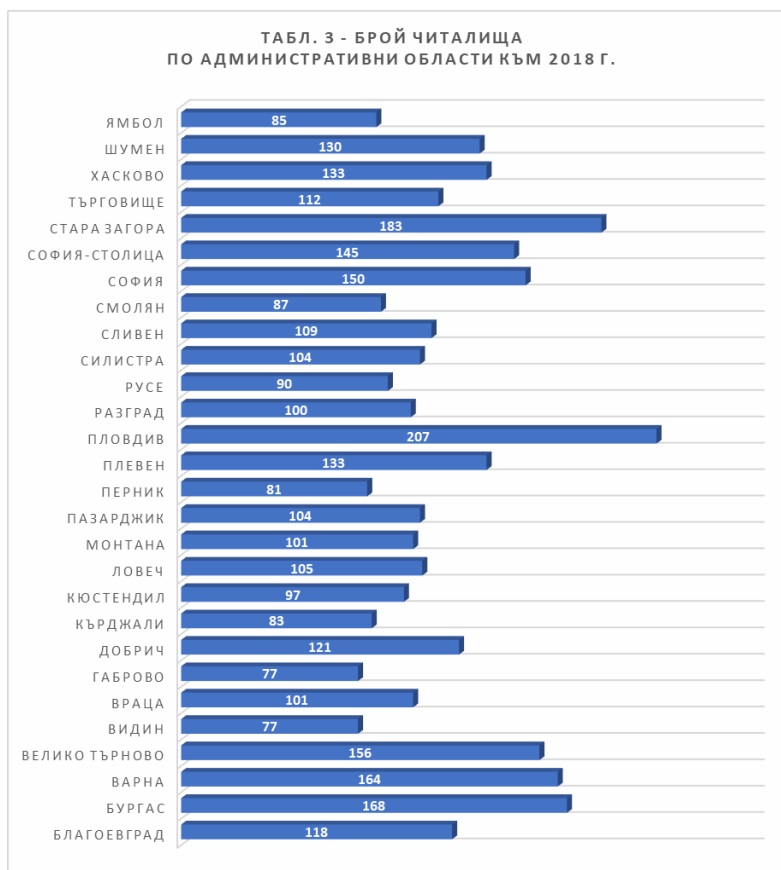
1990 г.	2000 г.	2005 г.	2007 г.	2018 г.
3 056	3 027	2 838	2 895	3 321

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

Видно от данните, посочени в табл. 1 и 2, е, че в страната съществува изключително широка читалищна мрежа. Към момента в България има 5257 селища, от които градовете са 257, а селата са 5000. Това показва, че съобразно общия брой населени места без читалища са около 2000. Тук обаче е нужно да се направи уточнението, че това са малки села, в които поради липса на население не може да се покрие изискването за регистриране на самостоятелно читалище.¹⁰

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

¹⁰ По данни на Националния статистически институт в 167 регистрирани населени места вече не живее нито един жител. В 1173 села населението е между 1 и 49 души – www.nsi.bg.

Географски погледнато (табл. 3), разпространението на отделните читалища, наложено върху картата на страната, показва неравномерност. Има области, където читалищата са значително повече от други. Но тук е нужно да се проследи и гъстотата на селищната система във всяка една област, както и нейният териториален обхват.¹¹ При детайлен профил на читалищната мрежа по общини, какъвто може да се направи посредством публичния регистър на Министерството на културата, се забелязват множество случаи, които показват, че наложената през годините традиция в едно населено място да има едно читалище на много места не е приложена. Разбира се, законодателно няма разписано такова изискване. То е свързано с покриването на определени условия относно броя на хората, живеещи там, както и вида на населеното място. Към това се прибавя и изразената от самите хора потребност от съществуването на такава институция. С това може да се обяснят примерите за наличие на повече от едно читалище в дадено село например и само едно в друго село или дори град. По този начин именно се прилага един от основните принципи, заложили при изграждането на читалищната мрежа през всичките години на нейното съществуване – доброволността и желанието за учредяване на читалище.

На следващо място, интерес представлява информацията, свързана с членския състав, изграждащ читалищата, както и неговото разпространение съобразно административното деление на страната.

¹¹ По данни на НСИ към края на 2021 г. най-малката по територия област в страната – София-град (столица), е най-голямата по население – 1 307 439 души. Освен нея броят на населението в нито една друга област не надхвърля 1 000 000 души. Най-малката по население област пък е Видин – 78 814 души. От 265 общини в страната 133 от тях са с население под 10 000 души. Най-малката община в страната е Трекляно, находяща се в област Кюстендил, и е с население от 714 души, следвана от община Бойница (област Видин), която е с население от 780 души.

Табл. 4 – БРОЙ ЧИТАЛИЩА И ЧИТАЛИЩНИ ЧЛЕНОВЕ В СТРАНАТА

Статистически райони / Области	Брой читалища			Брой членове на читалищата		
	Общо	В градовете	В селата	Общо	В градовете	В селата
Общо за страната	3 321	663	2 658	272 797	110 985	161 812
Северозападен район	517	81	436	39 327	12 425	26 902
Видин	77	11	66	5 580	1 646	3 934
Враца	101	10	91	6 831	1 490	5 341
Ловеч	105	19	86	8 493	2 869	5 624
Монтана	101	14	87	6 972	2 021	4 951
Плевен	133	27	106	11 451	4 399	7 052
Северен централен район	527	77	450	43 378	14 581	28 797
Велико Търново	156	22	134	12 224	4 019	8 205
Габрово	77	18	59	7 941	3 662	4 279
Разград	100	10	90	7 973	2 174	5 799
Русе	90	19	71	8 026	3 544	4 482
Силистра	104	8	96	7 214	1 182	6 032
Североизточен район	527	85	442	39 266	13 857	25 409
Варна	164	37	127	14 619	6 422	8 197
Добрич	121	13	108	7 758	1 880	5 878
Търговище	112	10	102	7 046	1 406	5 640
Шумен	130	25	105	9 843	4 149	5 694
Югоизточен район	545	93	452	42 776	15 298	27 478
Бургас	168	38	130	15 441	6 996	8 445
Сливен	109	22	87	8 551	3 357	5 194
Стара Загора	183	23	160	12 708	3 110	9 598
Ямбол	85	10	75	6 076	1 835	4 241
Югозападен район	591	198	393	54 762	31 080	23 682
Благоевград	118	15	103	8 837	2 686	6 151
Кюстендил	97	26	71	8 315	4 097	4 218
Перник	81	19	62	6 114	2 671	3 443
София	150	24	126	11 744	3 733	8 011
София (столица)	145	114	31	19 752	17 893	1 859
Южен централен район	614	129	485	53 288	23 744	29 544
Кърджали	83	10	73	6 407	2 453	3 954
Пазарджик	104	22	82	8 857	3 467	5 390
Пловдив	207	50	157	19 083	9 005	10 078
Смолян	87	12	75	7 182	3 094	4 088
Хасково	133	35	98	11 759	5 725	6 034

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

Данните, които са видими в табл. 4, показват, че общият брой на читалищните членове в страната е сравнително нисък, при условие че става въпрос за толкова масово разпространена организация. Съотносимо към края на 90-те години на XX в. същият е бил доста в по-голям размер, но в резултат основно на отпадане на читалища през годините и замиране на тяхната дейност в малките селища на страната, то естествено и неговият обхват се стеснява. Към това следва да се прибави и очертаващият се в последните години демографски срив, както и миграционните процеси. И към момента обаче читалищата остават основната културна институция най-вече в селата. Видно е, че именно там членската маса е най-голяма. За съжаление, няма правена статистика, която да покаже нейния възрастов състав, от която да се направи и заключение за интереса на отделните хора към читалищната дейност. Изводът, до който се достига, е, че желанието на хората пряко да се ангажират с дейността на народните читалища през последните години намалява. От своя страна това води и до ограничаване на човешкия потенциал, който през годините винаги е стоял като основа за развитие на читалищната дейност. И макар че липсват актуални данни в тази посока, то може да се приеме, че започналата тенденция от началото на XXI в. продължава и към момента.

От всичко показано личи, че независимо от различните периоди в своето развитие, читалищната институция винаги е приемана от хората като една от значимите и важните за българското общество. В определени случаи към нея дори има и известна доза сантимент. Всичко това показва, че самото читалище бива натоварено с големи очаквания от страна на обществото и тук се поставя въпросът доколко то може да им отговори адекватно и в пълнота. Големият брой читалища прави институцията най-голямата и всеобхватна в страната. Присъствието на различни поколения хора, както и недопускането на вътрешно разслоение допринасят институцията да бъде възприемана дори и като своеобразен медиатор при решаване на въпроси от местно значение.

4.1.2. Разширяване обхвата на читалищната дейност

През годините, с разширяване периметъра на дейност на народните читалища, се търси възможност да се преодолеят, макар и частично, някои от настъпилите след 90-те години на XX в. негативни промени в българския обществен и политически живот, сложили отпечатък и върху културното развитие. В резултат на засилващата се миграция, която се оказва пагубна за голяма част от населените места, читалищата се озовават като естествен, а на много места и единствен център за развитие и предоставяне на различен по обхват и обем дейности и услуги. Те се явяват основен партньор на общинската и държавната власт при реализирането на стратегии за местно развитие и преодоляване на регионалните различия. Всичко това обаче налага необходимостта от подобряването на капацитета на заетите в читалищната дейност посредством насърчаването на участие и реализиране на различни по своя тип и обхват програми и проекти, целящи стимулиране на обединението на обществото на местно ниво, укрепване на гражданското общество посредством мобилизация от долу нагоре, както и осигуряване подкрепа за изграждането на капацитета на традиционните различни местни организации. Важно условие е полагане на редица усилия за подобряване на диалога между местното гражданско общество и общинските власти чрез разработването на механизми за взаимно обогатяващо сътрудничество и динамични партньорства. И в тази посока читалищата активно започват да работят. Като очертал се естествен център на местната общност, читалището има възможност да участва във всички процеси, включително и в тези на местното самоуправление. На места именно тук се открива възможност и се засилва потенциалът на местните общности да решават своите проблеми и да инвестират в проекти за развитие.

Самият закон регламентира основните функции на читалищата, с които те остават предимно разпознаваеми в обществен план. Библиотечно-информационната дейност си остава съществена и активно развивана не само в миналото, но и в съвремението. Същото се отнася и до различните форми на любителското творчество. Макар и налице да се явяват други отделни организации,

които да провеждат форми на обучение в сферите на изкуството, то читалищата си остават тези места, където този тип дейност продължава да бъде не само най-добре застъпена, но и най-широко търсена. Към това се прибавя и наличието на самостоятелна база, изразяваща се в наличието на салони. Такива има в почти всяка читалищна сграда, което спомага за организиране и изява на всички школи, кръжоци, групи и състави към читалищата. Данните, показани в табл. 5, разкриват, че интересът към читалищните форми не прекъсва. Напротив, той подчертано нараства. Очертаващата се тенденция и към 2022 г., която може да се проследи от публичните прояви на читалищата, разкрива, че най-вече се поддържат традиционните дейности. Но на много места, основно в градските читалища и тези в общинските или областните центрове, се формират и форми на обучение и изяви, продиктувани от желанието на хората и търсения интерес.

**Табл. 5 – ФОРМИ НА ЛЮБИТЕЛСКО ИЗКУСТВО,
РЕЛИЗИРАНИ В ЧИТАЛИЩАТА
(актуалност на данните към 2018 г.)**

Вид любителско художествено творчество	Школи/Кръжоци/ Групи/Състави			Участници			Изяви		
	Общо	В градо- вете	В селата	Общо	В градо- вете	В селата	Общо	В градо- вете	В селата
Музикално и певческо творчество	4 607	1 629	2 978	49 769	19 260	30 509	37 118	15 405	21 713
оркестри	263	162	101	2 358	1 735	623	3 810	2 711	1 099
инструментална формация	146	94	52	973	687	286	1 135	547	588
вокално- инструментална формация	247	146	101	2 475	1 428	1 047	2 091	1 176	915
фолклорно пеене	2 778	619	2 159	30 816	7 720	23 096	22 411	6 064	16 347
поп/рок/ джаз пеене	159	140	19	1 473	1 351	122	1 508	1 417	91
групи за стари градски шлагери	442	186	256	4 520	1 971	2 549	2 741	1 645	1 096
оперно пеене	14	13	1	154	144	10	54	39	15
друго музикално	558	269	289	7 000	4 224	2 776	3 368	1 806	1 562

Вид любителско художествено творчество	Школи/Кръжоци/ Групи/Състави			Участници			Изяви		
	Общо	В градо- вете	В селата	Общо	В градо- вете	В селата	Общо	В градо- вете	В селата
и певческо творчество									
Танцово изкуство	3 178	1 353	1 825	56 640	31 361	25 279	20 807	10 143	10 664
български народни танци	2 386	925	1 461	44 593	23 304	21 289	16 129	7 058	9 071
спортни танци	108	65	43	1 889	1 427	462	870	700	170
танци на други народи	111	51	60	1 308	665	643	628	317	311
танци на етнически групи	178	51	127	2 083	730	1 353	821	337	484
балетни танци	160	143	17	3 285	3 119	166	1 180	1 112	68
друго танцово изкуство	235	118	117	3 482	2 116	1 366	1 179	619	560
Клубове, кръжоци	3 077	1 327	1 750	39 375	20 142	19 233	13 985	7 353	6 632
приложни изкуства	454	177	277	5 659	2 292	3 367	2 197	927	1 270
изобразително изкуство	404	200	204	4 785	2 826	1 959	1 696	1 079	617
исторически	121	61	60	2 115	1 414	701	634	416	218
театрални	548	285	263	6 241	3 657	2 584	2 507	1 472	1 035
други клубове и кръжоци	1 550	604	946	20 575	9 953	10 622	6 951	3 459	3 492
Спортни школи, състави и групи	231	147	84	3 722	2 746	976	836	641	195
Други школи, състави и групи	898	271	627	17 108	6 062	11 046	3 504	1 473	2 031

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

Публичната дейност на читалищата намира своето изражение в традиционната дейност, свързана с мястото им като естествен център на хората по места за организиране на поредица от културни прояви, в т.ч. празници, концерти, юбилейни чествания, литературни и творчески вечери и пр. В читалищата продължават да са ситуирани и голяма част от формираните през

годините местни музейни сбирки, някои от които прерастват в своеобразни публични колекции и биват регистрирани съобразно изискванията на Закона за културното наследство. В тях освен съхраняване на познанието за миналото на родния край се извършват и форми, с които се препредава не само познанието, но и паметта от поколение на поколение. От своя страна читалищата се явяват съществен организатор на местните културни календари. Събитията от тях се реализират предимно от читалищните колективи, като така те изпълняват и културната политика, свързана с опазването на традиционните за всяко селище събития и личности. Данните от табл. 6 показват, че читалищните прояви са най-многобройните в страната и те непрекъснато нарастват и се обогатяват по своето съдържание. Това е вследствие както от търсенето, така и от активната и с висок професионализъм поднесена дейност на читалищните колективи.

**Табл. 6 – ОРГАНИЗИРАНЕ И ПРОВЕЖДАНЕ
НА КУЛТУРНИ ПРОЯВИ**
(актуалност на данните към 2018 г.)

Области	Чествания на бележити дати и годишнини	Представяния и обсъждания на книги	Празненства и фестивали	Събори	Уредени музейни колекции
Общо	21 267	7 130	24 334	3 762	1 001
Благоевград	708	249	1 111	203	19
Бургас	1 331	316	1 095	144	55
Варна	1 030	356	1 204	166	57
Велико Търново	807	283	1 140	111	53
Видин	338	131	499	120	20
Враца	810	284	1 036	124	39
Габрово	417	156	658	69	26
Добрич	770	250	703	177	39
Кърджали	348	174	320	65	7
Кюстендил	650	182	843	133	24
Ловеч	578	231	734	112	39
Монтана	319	153	686	89	11
Пазарджик	717	179	567	113	34
Перник	454	95	821	158	21
Плевен	913	261	1 002	126	30
Пловдив	1 629	547	1 577	243	68
Разград	812	234	713	94	29
Русе	612	247	800	85	21

Области	Чествания на бележити дати и годишнини	Представяния и обсъждания на книги	Празненства и фестивали	Събори	Уредени музейни колекции
Силистра	541	149	654	105	25
Сливен	782	139	580	121	30
Смолян	544	173	534	134	43
София	913	329	1 157	240	51
София (столица)	1 117	578	1 261	96	28
Стара Загора	1 434	508	1 406	190	64
Търговище	719	313	720	61	37
Хасково	723	228	1 034	192	81
Шумен	916	309	988	177	30
Ямбол	335	76	491	114	20

Източник – Национален статистически институт – www.nsi.bg

С оглед възможността за разширяване на дейността, породена от промяната в обществените нагласи, както и за нови форми на изява, на читалищата започват да се възлагат редица нови задачи. Това се забелязва особено от края на 90-те години на XX в. и най-вече след 2000 г. Призив за промяна на нагласите спрямо читалищната мрежа в контекста на техните възможности за работа извън традиционните им до този момент намираме и в цитирания доклад на европейските експерти от 1997 г. В него, наред с оценката за мястото на читалищата в съзнанието на хората, те отбелязват, че читалищата следва да се утвърдят като „център за развитие на местната култура, което е предпоставка за развитие и процъфтяване на националната култура“. А това ще се получи, защото „възможностите пред читалищата са безкрайни“.¹² Отправената препоръка намира своето проявление в определени предложения за развиване на нови форми за работа с гражданите, които първоначално са апробирани в рамките на читалищата. Основавайки се на това, че те са един от основните столбери на поддържането на традиционната култура във всяко едно населено място, на читалищата се възлагат функции по изпълнение на държавната политика в сферата на нематериалното културно наследство. Във връзка с прилагането на националната програма

¹² Ландри, Ч. Цит. съч., с. 166–167.

„Живи човешки съкровища“, освен музеите, читалищата са единствената друга институция, на която е дадено право да разработва необходимата документация. Това обаче е свързано и с поемането на съответния ангажимент по поддържането и популяризирането на отделни елементи на нематериалното културно наследство. По този начин на тях се разчита да се включат активно в процеса по предаване на знания и умения между отделните поколения. В същото време те успешно могат да развиват и форми на културен туризъм, който да популяризира традицията, местните и национални ценности и културата на съответното населено място.¹³ Отново, като оценка на възможностите и потенциала, основните дейности се доразвиват посредством разкриване на различни услуги и инициативи, реализирани в читалищата, целящи насърчаване на творческото развитие, засилване на инициативността и участие на местните хора в създаване на нов тип комуникационни канали между гражданите – творчески ателиета, работилници, промотиране на културни практики и др. По този начин продължава реализирането и дообогатяването на местния празничен културен календар, като той се представя на различни сцени, включително такива на открито по време на традиционни събори и нов тип фестивали. А това стимулира и човешкото общуване на различно ниво. Първичната форма на сказки и лектории, така характерни за първите читалища, се доразвива с организирането на различни публични прояви – дискусии, форуми, семинари и др., където се стимулира провеждането на активен диалог и търсене отговори на различни интересоващи местната общност въпроси.¹⁴

В условията на развиващите се нови процеси, свързани с необходимостта от запазване на културното многообразие, както и запознаване с достиженията на чуждите култури, чита-

¹³ Методология и указания за попълване на Националния регистър на елементите на нематериалното културно наследство – www.bulgariaich.com.

¹⁴ Повече за начините свързани с организирането в читалищата на различни дискуссионни форуми, както и насърчаване на техния потенциал в тази посока вж. **Гаврилова, Р. и кол.** Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. С., 2000.

лицата все повече играят съществена роля и за даване възможност хората да се докоснат до т.нар. „глобална култура“. Използвайки както класически прийоми на презентиране, така и съвременни форми на визуализация, читалищата предоставят на всички граждани възможност да се запознаят с образци и на световната култура. Организирането на поредица от промоционални събития се превръща в една от предпочитаните дейности на читалищните дейци, която среща и подчертан интерес от страна на потребителите на предлаганите услуги. Все повече това става възможно посредством технологичното оборудване на читалищата. В повечето библиотеки се създават работни интернет пространства с места за потребители, където всеки може да бъде част от обмена в световната глобална мрежа. Интернет услугите, предоставяни от читалищата, се разширяват, като те стават особено предпочитани в малките населени места, както и от възрастни хора, които изпитват затруднения самостоятелно да работят с новите информационни технологии. В резултат на това се утвърждава и убеждението, че за в бъдеще читалищата се утвърждават като институция, която ще може ефективно да осъществява посредническа роля в малките населени места не само между отделните възрастови групи от граждани, но и при различни маргинализирани общности. Именно поради това на тях се възлагат надежди да реализират съответните комуникационни точки и организират част от местата, в които всеки да има достъп до електронното правителство, до електронен тип образование, до услуги, свързани с подпомагане на комуникацията и информационното посредничество с институциите.¹⁵

¹⁵ Повече за работата по посока въвеждането на съвременните технологии в библиотеките, в т.ч. и в читалищните, както и осигуряването на работни интернет места за потребители вж. порталния уеб сайт на Фондация „Глобални библиотеки – България“ – <https://www.globulgaria.bg/>.

4.1.3. Партньорски мрежи

Процесите по привличането на читалищата към активно участие при разглеждане на въпроси от обществено значение са предпоставка за формирането на нова политика на регионално и национално равнище и е знак за реформаторско мислене. Положителен в това отношение е развиващият се процес на натрупване на нови знания, опит и изграждащо се самочувствие сред читалищните дейци. Те се идентифицират като потенциални добри партньори, които с желание и възможности могат да подкрепят както отделната личност, така и местната общност като цяло. Институционализирането на читалищата като граждански сдружения с идеална цел по силата на въведеното законодателство им дава големи възможности за осъществяване на многостранни инициативи, чрез които гражданите независимо от образование, пол и социална принадлежност, получават широк достъп до културни продукти. В тази посока се пристъпва към активно привличане на читалищата като партньор за реализирането на отделни проекти в сферата на културата и социалните дейности, които впоследствие преминават в активно функциониращи партньорски мрежи.

* * *

Проект „Читалища“

От началото на 1997 г., т.е. от първите дни на прилагането на новия закон за народните читалища, своята реализация започва и първият голям международен проект с национално покритие, който е целево насочен за оказване подкрепа при изграждането на читалищна мрежа от съвременен тип. „Гражданско развитие и участие чрез мрежата на читалищата“ (Проект „Читалища“) – BUL/00/002, е разработен от Министерството на културата на Република България с активната подкрепа на Програмата на ООН за развитие (ПРООН).¹⁶ Същият е финан-

¹⁶ Програмата за развитие на ООН (ПРООН – UNDP) е програма и организация на ООН, свързани с изграждане на глобална мрежа за развитие, която прокаква промени и осъществява обмен на знания, опит и ресурси между държавите, за да помага на хората да градят по-добър живот – <https://www.undp.org/>.

сиран по международен грант от Програма „Матра“ на правителството на Кралство Холандия и Американската агенция за международно развитие (ААМР). Той преминава през два взаимосвързани етапа – пилотна фаза, която се реализира през периода 1997–2000 г., и същински проект, реализиращ се от 2001 до 2004 г. Основната разписана цел е предприемане на поредица от действия, насочени към развиване гражданската същност на читалищата и утвърждаването им като основни структури за подпомагане на местната власт и общество. На следващо място се търси прилагане на различни подходи, които да подпомогнат засилването на традиционната за институцията обществена роля, която през годините ги е поставила като едни от най-значимите културни и образователни центрове в България. През първата фаза на проекта – пилотната, за участие са привлечени 41 читалища от цялата страна, като се поставят основите на изграждане на мрежа, в която те да работят успоредно и в непрекъснат синхрон. При спазване условията на тяхната самостоятелност и автономност при вземането на решения, същите се насърчават да прилагат общи подходи и решения за постигане и на общо начертани цели. На самите читалища е предоставена възможност да развият своите способности за подготовката и реализацията на микропроекти, с които да се постигне ефект на влияния върху местните общности, чиито нужди те задоволяват.¹⁷

При реализирането на втората част на проекта мрежата е разширена, като в нея са включени общо 300 читалища. Същите са избрани посредством направен подбор в цялата страна по критерии и показатели, разработени в пилотната фаза. Изградената читалищна мрежа дава статут на нейните членове на постоянни партньори, които имат право на участие във всички дейности и конкурси, които са обявени в рамките на общия проект. По този начин продължава да се дава възможност за устойчивост и надграждане на предходните микропроекти, както и реализиране на нови такива. Активно се насърчава и изграждането на партньорски взаимоотношения не само с цен-

¹⁷ Гаврилова, Р. и кол. Читалищата в България..., с. 41–48.

тралните и местните власти, но и с други неправителствени организации, които имат сходен профил и цели за развитие. Залага се и опцията мрежата да се развива и допълва, като се предоставя възможност на още около 600 читалища да имат определен достъп до изграждащите се ресурси. В рамките на реализирането на проект „Читалища“ е разгърната Национална обучителна програма, която е насочена към институционалното укрепване на отделните читалища. Целта е тя да постави основите на една бъдеща стратегия за тяхното институционално укрепване. В нея се предлага въвеждането на системен модел на обучение и консултиране, съобразен с нуждите и перспективите за развитие не само на читалищата, участници в проекта, но и на цялата читалищна мрежа в страната. Като следствие от тази първа по рода си за читалищата партньорска програма се търси постигането на следните крайни резултати:

- Изграждане на единна партньорска мрежа, която да включва както читалища, така и техни партньори, с които могат да осъществяват съвместни задачи.

- Развитие на нов стил на управление на читалищата, който да притежава елементи на повишена правна, финансова, организационна и социална компетентност на всички вътрешни нива.

- Изграждане и развитие на собствен за читалищата консултантски капацитет, който те да споделят в рамките на самата мрежа, както и извън нея.

- Изграждане и развитие на партньорство, основаващо се на принципите на равностойност, институционализъм и ефективност.

- Разработване и прилагане в практиката на различни обучителни програми, както и съпътстващи ги материали и информационни продукти, които да са специално насочени към читалищата.

- Създаване на среда, споделяща общи цели и принципи и формираща условия за развитие на местната общност.¹⁸

¹⁸ Развитие на общности. – В: *Поредица „Съвременно читалище“*. С., 2003.

След приключването на самия проект създадената в неговите рамки мрежа от центрове и изграденият екип се институционализират под нова форма. С тази цел е разработен и проект „Институционална подкрепа на Фондация за развитие „Читалища“, който е с продължителност от четири години и се реализира в периода 2004–2008 г. В неговите рамки се полагат усилия за закрепване на вече функциониращата активна читалищна мрежа. Проведени са 3 регионални срещи. В резултат от това е направено предложение и се получава нов тип разширение на обхвата на дейност, като 80 читалища от цялата страна стават участници в реализирането на Програмата „Читалищата – информационни посредници в селските райони“. Общият постигнат резултат се заключава в извода, че през годините читалищата са се превърнали в модерни, ефективно работещи и важни общностни центрове. Това им дава възможност за нов тип перспективи и широка обществена подкрепа за нови дейности.¹⁹

* * *

Регионален експертно-консултантски и информационен център „Читалища“ (РЕКИЦ)

Оценявайки необходимостта от изграждането на партньорски мрежи, които да способстват за разширяване на компетентността и обхвата на дейност, през 2004 г. Министерството на културата предприема стъпки в посока изграждане на напълно нови центрове за подпомагане на читалищната мрежа. Те се явяват в отговор на направен анализ за нуждата от подобен тип структури, който е в резултат на реализирания вече проект „Читалища“. Новите структури се ситуират в 29 града в цялата страна и започват да функционират под името „Регионални експертно-консултантски и информационни центрове „Читалища“ (РЕКИЦ.) Идеята е те да работят в отделните административни центрове. Именно поради това тези 29 града всъщност са

¹⁹ Читалищата като средища за развитие на общностите в селските райони. Доклад на тематична работна група 7 – Национална селска мрежа. С., 2014. – www.agora-bg.org.

и областните центрове.²⁰ Основната цел на РЕКИЦ е свързана с необходимостта на регионален принцип да се осъществи подпомагане на националната политика към читалищата. Работи се активно с местните областни и общински администрации, както и с други централни органи на управление. Прилагат се принципите на зачитане на читалищната автономия, децентрализацията в управлението на културните процеси, насърчаване на активното гражданско участие. Оформянето на центровете от 2005 г. насам е съпроводено с формиране на екипи, които да изпълняват и задачи по подпомагане дейността на всяко едно читалище в страната. Функциите, които се възлагат на центровете, произтичат от заявените нужди на самите читалища и са свързани с: осъществяване на методическа и експертно-консултантска дейност; разработване на експертни становища по състоянието и проблемите на читалищата; организиране и участие в осъществяването на обучителни програми, курсове и други квалификационни дейности; подготовка и подпомагане на читалища при разработване и участие в проекти; организиране и провеждане на регионални срещи по проблемите на читалищата; насърчаване и популяризиране на нови идеи и мислене в читалището; координиране работата на читалищата в териториалната библиотечно-информационна мрежа и подпомагане модернизиранието им като основни културни и информационни центрове за местната общност; подпомагане дейността на народните читалища в сферата на опазването и популяризирането на нематериалното културно наследство, както и на любителското творчество.²¹

При изграждането на РЕКИЦ като своеобразна партньорска мрежа, ориентирана пряко към читалищата и с тяхното активно присъствие, Министерството на културата осъществява и част от възложените му със законодателството методически функции. Те са видими и при публичното представяне дейността на центровете, както и от пряката организационна помощ, която се оказва на техните инициативи. Проявите се оп-

²⁰ Единствено за административната област София се избират два общински центъра – Своге и Ботевград.

²¹ Портален сайт на народните читалища – www.chitalishta.com.

ределят и като отговор на нарасналите изисквания за компетентност, която читалищата следва да проявяват. Институционалното им укрепване, което е разписано като основен приоритет, е свързано с подобряване на общия потенциал за развитие на читалищната мрежа, както и с въвеждане на нови възможности за работа. Разбирането се заключава в това, че е необходимо да работят в синхрон с всички останали близки до тяхната дейност организации, като изградят равноправни и активно действащи партньорски взаимоотношения. По този начин ще се активизират започналите процеси на обновление в читалищата по места. Също така ще се създаде и един работещ механизъм от нов тип, който е поставен в услуга на читалищата в цялата страна.²² Отчитайки мястото на РЕКИЦ като важно свързващо звено, което подпомага връзката между държавната администрация и отделните читалища по места, на тях се възлагат и допълнителни функции. Те се заключават в следното: подпомагане на процесите по създаване и поддържане на единна база с данни, представяща всички действащи читалища в страната; осъществяване на непрекъсната методическа и експертно-консултантска дейност по отношение функционирането на читалищната мрежа; разработване при необходимост на експертни становища по отделни казуси, свързани с прилагането на законодателството в сферата на читалищата по места; подпомагане на читалищата при разработването и участието им в различни програми и проекти; организиране и участие в осъществяването на обучителни програми, курсове и други квалификационни дейности; организиране и провеждане на регионални срещи по проблемите на читалищата; партниране с други организации за осигуряване на широка информираност на местната общност за принципите, присъщи на Европейския съюз.²³

По същество изграждането на партньорска мрежа между читалищата и РЕКИЦ представлява добра практика, която се нуждае от последващо развитие, свързано и с оценка на досе-

²² Анализи за дейността на РЕКИЦ по области – www.chitalishta.com.

²³ Дейност на РЕКИЦ – www.mc.government.bg.

гашната дейност и залагане на нова такава. Това изисква осъществяването на задълбочен анализ на функционалните задължения на самите центрове, което следва да бъде направено при отчитане и на новите условия за развитие.

* * *

Партньорски читалищни мрежи: Фондация за развитие „Читалища“, Асоциация „Съвременни читалища“, Платформа „Агора“

В резултат на натрупания опит и капацитет в периода на реализиране на двете фази на проект „Читалища“ част от ангажираните с неговото изпълнение специалисти продължават своята дейности в читалищната сфера. Пристъпва се към оформяне на различни партньорски мрежи с цел не само включването на читалищата в тях, но и стимулиране на нови форми на развитие. Подчертан е стремежът за подпомагане развитието на читалищната мрежа на локално ниво с оглед на спецификата ѝ като традиционно доброволно сдружение от граждански тип. Това предполага естеството на тяхната подкрепа, която основно е насочена към изграждане на институционален капацитет, както и такъв, подпомагащ процесите по разработване и реализиране на проекти в сферата на социалното подпомагане и общественото развитие.

През 2000 г. е учредена Фондацията за развитие „Читалища“ (ФРЧ), която като неправителствена организация, регистрирана в обществена полза, цели да постигне утвърждаване мястото и ролята на читалищата като духовни и културни средища, с традиции в развитието си в българското общество. Фондацията изразява желание за работа, ориентирана към укрепването на читалищата като местни общностни центрове с културно-просветни, информационни, социални и граждански функции. С поредица от инициативи ФРЧ стимулира осъществяването на традиционните читалищни дейности, но в същото време стимулира търсене на нови съвременни форми за развитие и представяне. Определена е и насочеността към активизиране ролята на читалищата в процеси, подпомагащи местното развитие и изграждането на демократичното местно самоуправление.

равление. Работи се и по посока на повишаване ролята на читалищата за социалната и културна интеграция на различни общности, в т.ч. и с групи в риск, в неравностойно положение, етнически общности и др. С оглед превръщането на читалищата в общодостъпни центрове за библиотечно и информационно осигуряване на населението, същото се развива с усилено навлизане и използване на съвременните информационни технологии. Фондацията работи и за разширяване възможностите за осигуряване на продължаващо образование, личностна реализация и ново ниво на компетентност. Създава се мрежа от читалища, които са активни партньори на фондацията. Партньорството им се изгражда на базата на споделяне на еднакви цели и възможности. Придобитият капацитет и познания се споделят и с другите читалища от регионите им на развитие. Фондацията осъществява по-видими дейности до 2010 г., след което стеснява своя периметър на работа. Така тя фактически престава да играе някаква съществена роля.

През 2004 г. е учредена още една читалищна мрежа, наречена Асоциация „Съвременни читалища“ (АСЧ). По своята същност тя обединява онези читалища, които до този момент са изградили капацитет за предоставяне на съвременни информационни услуги. В програмните ѝ документи е записано, че АСЧ представлява доброволно сдружение не само на читалища, но и на физически и юридически лица, осъществяващи дейности, свързани с устойчивото развитие и в частност с образователното и информационното развитие на местните общности. Приоритетно тази партньорска мрежа си поставя за цел да работи за постигане на информационно, технологично и комуникационно равенство между читалищата от различните региони в страната. Към това се прибавят и усилията за повишаване нивото на компетентност на читалищните служители, като същите биват подпомагани да участват в програми за повишаване на тяхното професионално образование и обучение съобразно личните им интереси и възможности. Всичко това е насочено към стремежа за постигането и утвърждаването на положителния имидж на българското читалище, какъвто се е формирал през годините. Отчита се и мястото и ролята на читалищата като търсен партньор с оглед и на нарастване ролята

и значението им в развитието на местните общности. Асоциацията е активен участник в развитието и на проектното начало сред тях, като ги насърчава и те сами да участват със свои проектни идеи. Това я поставя като един от важните партньори на читалищната мрежа през последните години, който се откроява и със свой собствен облик.²⁴

От началото на 2008 г. своята дейност обявява още една партньорска на читалищата организация, която постепенно се превръща в един от най-активните читалищни застъпници. Създадената платформа „Активни граждански общности за развитие и алтернатива“ (АГОРА) е регистрирана като самостоятелно юридическо лице, което работи в обществена полза. Основните цели са насочени към подпомагане на местните общности посредством: участие в разработването и управлението на проекти, свързани с развитие на читалищата; получаване и използване на общи лицензи за осигуряване, формиране и поддържане на системата за професионално обучение и информизиране; организиране на професионално обучение, семинари, курсове, дискусии и други обучителни мероприятия, насочени към повишаване нивото на познанията, управленските умения на читалищните екипи, държавните и общински институции, бизнеса, отделни граждани. Средствата, с които тези цели се постигат, са свързани с: изграждане на широко интегрирано междусекторно партньорство с читалищата, местната власт, бизнеса, НПО и медиите; създаване на среда за общуване, обмен на идеи и опит на читалищата и изграждане на партньорства между тях; оказване на подкрепа за изпълнението на местни и национални инициативи и тяхното разпространение; проучване на потребностите и ресурсите на читалищата и общностите; посредничество и застъпничество за обществени каузи; пренасяне на добрия опит от европейската и световна практика; свързване и работа в партньорство със сходни организации в страната и чужбина и включване в мрежи, платформи и коалиции с близка мисия и цели.²⁵

²⁴ Асоциация „Съвременни читалища“ – <https://www.association.bg/>.

²⁵ Платформа „АГОРА“ – <http://www.agora-bg.org/>.

Платформата „АГОРА“ е най-активният партньор на читалищната мрежа, в сферата на неправителствения сектор, която продължава усилено да работи в тясно сътрудничество с голям брой читалища. През близо 15-те години на своето съществуване тя реализира поредица от проекти. Част от тях са пряко ориентирани към читалища и целят насърчаване развитието на нови форми на дейност. Други са насочени към организации, осъществяващи сродни дейности и най-вече такива в сферата на формалното и неформално образование, както и работата с различни маргинализирани общности, към които читалищата също проявяват интерес. С цел стимулиране на читалищната дейност, както и подпомагане развитието на капацитета на читалищните служители е реализиращият се ежегодно от 2009 г. конкурс „Агора“. Той съдейства и за популяризирането на най-успешна гражданска инициатива, осъществена от страна на дадено читалище. Последното издание на конкурса е осъществено през април 2022 г., по време на което за пореден път са отличени проекти, практики и инициативи на читалища, които са съдействали за: мобилизиране на представители на местните общности за по-активно участие в развитието на тяхното населено място и формиране на специфичния облик на региона; засилване средищния характер на читалищата като неутрално място за дискусии, срещи, публични обсъждания, дебати в традиционни и алтернативни формати; повишаване на солидарността, хуманността и толерантността в общността; стимулиране чрез изкуство, култура и просвета развитието на своето селище, регион или общност; утвърждаване на читалището като среда за културно многообразие; съхраняване на културното богатство на България; въвеждане на иновативни подходи за личностно и творческо израстване на деца и възрастни; подобряване на достъпа до информация, култура, знания и квалификация и са допринесли за упражняване на правото на информиран избор; формиране на споделени европейски ценности сред местните общности. Тази инициатива се явява една от най-привличащи вниманието на читалищата. В съ-

щото време в национален обхват, извън инициативите, организирани от страна на Съюза на народните читалища, тя остава с единствен и уникален по своята същност характер.²⁶

4.2. Мениджмънт на читалищната дейност

4.2.1. Съвременни способности за управление в читалищата

Създаването на нови условия за развитие поставя читалищата пред редица предизвикателства. Изградената огромна мрежа, както и натрупаният през годините в нея потенциал представляват солидна основа, на която читалищата могат да се опрат и на чиято база да се развиват успешно и за в бъдеще. Всичко това изисква не само нагласа, но и полагане на усилия за въвеждане на съвременни форми на обучение и реализиране на нови идеи и виждания. Разбира се, това следва да бъде синхронизирано и с традицията, без която нито едно читалище не може да съществува. Ангажиментът, който читалищата винаги са имали към местната общност, а именно – да бъдат активна гражданска организация, е свързан с усвояването на качествено нови умения и знания, адаптиране към новите условия, както и запазване на всичко, доказало през годините своята устойчивост.

Развитието на читалищата и тяхната дейност през годините неминуемо изисква и нов поглед към същността и управлението на тази институция. Усвояването на съвременни способности, както и апробирането и прилагането в практиката на различен тип модели на управление са част от съвременния мениджмънт, който читалищата следва да възприемат. В тази посока са насочени и всички усилия на отделните заинтересовани страни (държава, общини, читалища, неправителствен сектор) през последните повече от 20 години. Осъществените в периода до 2004 г. обучителни модули по линия на проект „Читалища“ способстват именно за създаване на нов тип мислене, което да бъде

²⁶ През годините в конкурса на платформа „АГОРА“ са участвали повече от 300 читалищни проекта – <http://www.agora-bg.org/>.

реализирано в дейността на цялата читалищна мрежа. В тази посока работят пряко още Съюзът на народните читалища и РЕКИЦ „Читалища“. През последните години СНЧ влага изключително много усилия именно за въвеждане на разбирането за необходимостта от нови методи на управление, без които съвременното читалище трудно би устояло в конкурентни условия.²⁷ Изготвени и разпространени са различни помагала и наръчници, които също имат за цел да предадат определен тип познания. В резултат на всичко това като положителен момент се явява засилващото се желание за натрупване на нови знания, опит и самочувствие сред читалищните дейци. Те се идентифицират като потенциални добри партньори, които с желание и възможности могат да подкрепят както отделната личност, така и местната общност като цяло. За това спомага и широкият кръг от дейности и възможности за участие на читалищата на различни нива. Естествен е и процесът, насочен към разширяване на сферите, в които те могат и заемат мястото на инициатори и иноватори. Като цяло проведените до този момент обучителни кампании са съсредоточени в следните области:

- Разкриване на съвременни тенденции в развитието на културните институти.
- Представяне на иновативни практики, свързани с дейности, сходни с тези на читалищата в България.
- Представяне на съвременни методи за управление на информационни ресурси и персонал.
- Разработване на бюджетна рамка, съобразена с новите изисквания и променящото се финансово законодателство.
- Привличане на алтернативни приходоизточници.
- Работа в екип и формиране на такъв.
- Насърчаване на взаимодействието с местните власти.
- Изграждане на нови партньорски мрежи.
- Обучение по застъпничество и реализиране на застъпнически кампании.
- Стратегическо планиране и развитие на визия за читалищата в перспектива.

²⁷ Интернет портал на Съюза на народните читалища – <https://unionchitalishta.eu/>.

На базата на направени анализи, резултат от проведени проучвания, се достига до извода, че съвременният мениджмънт на читалищната дейност следва да се основава на няколко основни характеристики на читалищната мрежа:

- Отличителна черта на читалищата в България е тяхната институционална устойчивост. Тя се базира както на натрупания повече от 160 години опит, така и на постиженията и мястото на читалището и в съвременния ден.

- Автономност във вземане на решения.

- Читалищата притежават подчертан обществен престиж и активно присъствие в гражданското общество.

- Читалищата притежават свой специален закон, който урежда правния им статут.

- Законодателно читалищата имат гарантирана държавна подкрепа и финансиране, което е предпоставка не само за тяхното съществуване, но и за развиване на дейности, включително и нови такива.

- Разкрити и търсени форми на обучение в областта на изкуствата и на любителското творчество.

- Читалищната мрежа – инструмент за провеждане на националната културна политика по места.

- Читалището – утвърдено място за творчество и творческа изява.

- Хранилище на нематериалното културно наследство и подпомагане препредаването на познанието между поколенията.

- Разкрити пространства, предоставящи библиотечно-информационни услуги – библиотека с читалня, както и налична в тях ИТ техника.

- Наличие на сравнително добре поддържан сграден фонд и материални активи.

- Разполагане с най-широката мрежа от публични пространства, в която може да се осъществяват различни събития с обществен характер.

- Обособени многофункционални помещения.

- Наличен собствен персонал, както и привлечени допълнително специалисти.

- Средище на естествена комуникация и изразяване на местното население.

– Читалището – място за динамични промени, апробиране и въвеждане на различни практики за управлението и развитието му като съвременен тип културен институт.

Посоченото дава основание да се приеме, че читалищата имат място и присъствие в съвременния културен и обществен живот. Това е в резултат и на завоюваното им място през годините. Но те следва да се развиват и съобразно новите условия, както и да работят в конкурентна среда. Именно в тази посока въвеждането на нови форми на управление, както и повишаване капацитета и уменията на работещите в читалищата служители е нужно да бъдат насърчавани. Те следва да се поставят и като много важен елемент от програмата за развитие на всяко едно читалище в страната.

4.2.2. Разпознаваемост, място и бъдеще на читалищната мрежа – анкетно проучване

Нагласа за провеждане на проучването

През годините много често се поставя въпросът с какво хората свързват читалището в тяхното населено място. В повечето случаи това са добре познати на всички дейности, които са се утвърдили и съществуват не само поради описаните в законодателството възможности, но като наследени от първите създатели на читалищната институция. В представите на различни слоеве от населението думата „читалище“ най-често се асоциира като средище с разкрита „библиотека“, място за развитие на „самодейността“, „любителско творчество“, „фолклора“, „традициите“, „краезнанието“. Други я оприличават като място, където има зала със сцена. Това показва, че в обществото читалището традиционно присъства с дейностите си, с които е най-популярно. Като допълнение към това в масовото съзнание през годините то се е утвърдило като важна и неотменно присъстваща институция, която има заслужено място в културния пейзаж на държавата ни. В чисто исторически аспект тя се поставя наравно с българските училища и църкви от периода на Възраждането. Тя е част и от най-важните елементи в народностната психология на българина. В годините обаче част от проявленията на читалищната дейност замират или

пък се сливат с други подобни. Настъпва и известна унифицираност, към която се прибавя и влиянието на глобализационните вълни в общественото развитие. Ето защо се явява необходимостта от непрекъснато проверяване до каква степен читалището все още запазва своето място като нужна културно-просветна организация и как се разпознава от всяко следващо поколение. В тази връзка целесъобразно е да се проведе едно ново проучване, посредством което да се разкрие моментната картина, както и да се очертаят евентуалните проблеми, които следва да бъдат разрешавани.²⁸ Предвид непрекъснато променящата се среда, стремежът е отново да се съберат актуални данни, които след необходимия анализ да представят мястото, значимостта, ролята и бъдещото развитие на мрежата от народни читалища в страната. Проучването е осъществено в национален обхват.

Избор на методология и похвати

За осъществяване на предвиденото проучване е избран методът на открита анкета. Основанието за избора е свързан с обстоятелството, че това е един от най-масовите и популярни методи за набавяне на актуални данни от първоизточника, който в същото време лесно се възприема от различен тип респонденти. Същият е познат и в читалищните среди. Изборът на този вид допитване е съобразен и с обстоятелството, че анкетата е сред методите, които са подходящи за постоянно, ежедневно получаване на обратна връзка и измерване на удовлетвореността. Изборът се основава и на убеждението, че именно с този способ най-добре ще се изследва както цялостната дейност

²⁸ Проучвания за нивото на развитие на читалищната мрежа и разпознаемостта ѝ от хората са правени не един път. На национално ниво анкети са разработвани при провеждането на почти всички проекти, които проследяват читалищната дейност, като се започне с първия такъв – проекта „Читалища“. След това анкетни проучвания са правени от Национален фонд „Култура“, Фондация „Глобални библиотеки – България“ и др. Анкетни проучвания в национален обхват са правени при подготовката и на различни форуми и научни разработки. Такива са осъществявани и на локално ниво при разработването на местните планове за развитие. Всички отразяват ситуацията към момента на провеждане на проучването.

по институционалното изграждане на читалищата, тяхната разпознаваемост, потенциал, структура и административно обслужване, а също така и отделни аспекти на дейността им. Анкетата е с улеснен характер на попълване, като същата е изготвена на базата на уеб базиран формуляр. С цел постигане на масовост и достъпност, същият е разпространен посредством използването на различни социални мрежи, включително и по имейл. Ориентирана е към голям и различен по своя състав кръг от участници – читалищни служители, участници в отделни читалищни форми, а също и към основни потребители на читалищни услуги. По този начин е възможно постигане участието на максимално широка група от хора. Това е в съответствие и с профила на читалището – широка обществена организация. Анкетната карта, озаглавена „Народните читалища – минало, настояще и бъдеще“, съдържа въпроси, групирани в отделни сектори – институционални, административни, представящи различните аспекти от работа на читалищата като цяло. Попълването на анкетата е в онлайн режим и е осъществено за период от 1 месец (м. април 2022 г.).

Етапи на провеждане на анкетата

Основните организационни задачи по провеждането на анкетното проучване включват: разработване на методика за провеждане на проучването; разработка на анкетната карта; подбор на уеб базирана платформа и визуализация на формуляра; активиране на електронната форма за попълване; създаване на организация по разпространяване и попълване на анкетите; събиране, обработка и анализ на получените резултати. Всички етапи следват един след друг.

Методика

Общата цел на проучването е свързана с установяване мнението и оценката на хората по отношение на мястото и присъствието в съвременното ни на най-широко разпространената културна институция у нас – народното читалище. Конкретната цел на проучването е получената информация да се отличава със своята актуалност. Тя следва да послужи както за направата на обобщен анализ на присъствието и разпознавае-

мостта на читалищната мрежа, така и за изходна база, спрямо която да се измери нейната ефективност към момента, както и да се идентифицират отделни проблеми, на които да бъде потърсен възможен вариант за разрешаване. Териториалният обхват на проучването обхваща цялата страна. Отчетено е местожителството на анкетиранияте по административен признак: град или село. Същото е съобразено с принципа на единствеността към момента законодателно разписано обособяване на читалищата. Целевите групи са разпределени на две основни: представители на пряко ангажираните в читалищната дейност и на такива, които се явяват потребители на тази дейност. Очакваните резултати от анкетното проучване са: оценка за работата на читалищната мрежа като цяло в България; оценка за присъствието на читалищата в историческото развитие на страната и мястото им като създател на културен продукт; оценка за работата на самите читалищни служители; идентифициране на проблеми и тяхното решаване.

Представителност на резултатите

Анкетното проучване няма предварително планиран брой участващи в него респонденти. Разчита се на активността, както и на ангажираността на хората с развитието на читалищната мрежа в страната. Нагласата е да участват не по-малко от около 300 души.

Анализ на получените данни

А) Обща характеристика, свързана с профила на участниците, попълнили анкетната карта:

След приключването на определения срок е видно, че **анкетата е попълнена общо от 324 души.**

Профил на попълнилите анкетната карта

– По пол:

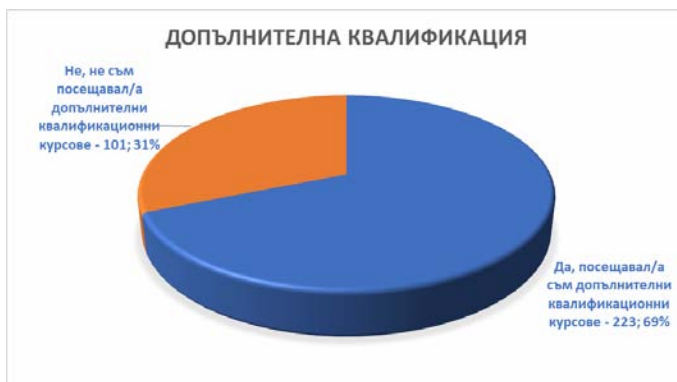
– По местоживееене

– По степен на образование

– По наличието на допълнителна квалификация

– По естество на работа

От така посочените данни е видно, че анкетата е попълнена предимно от жени и в по-малка степен от мъже (78% към 22% от участвалите). Това налага извода, че основните, проявяващи интерес към организацията и управлението на читалищната дейност или участващи в тяхното реализиране, са предимно жени. Този извод се потвърждава и от направени проучвания на терен посредством посещения, които също показват, че работещите или посещаващите читалища са предимно жени. На следващо място, по-голямата част от участвалите в анкетата са хора, които живеят в градове. От това може да се направи заключение, че получените данни като цяло ще отразяват нагласите главно на читалищните дейци от градските центрове. Може да се направи и изводът, че по всяка вероятност това е и по-активната част от читалищата, които проявяват интерес и към социалните мрежи и интернет пространството като цяло. Профилът дотук се допълва и от придобитата представа за нивото на образование и квалификация на анкетираните. От предоставените данни е видно, че интерес към дейността на читалищата проявяват хора с по-висока степен на образование (повече от 60% от анкетираните), както и на такива с допълнителна квалификация (близо 70%). Това е показател и за нивото на компетентност, което можем да търсим в читалищата. Посредством него може да се определи и техният поглед към развитието на читалищата, както и разкритите в тях дейности. Интересен е и профилът на работа, която към момента упражняват анкетираните. Очаквано голям процент от тях са ангажирани в сферата на културата (60%), което дава възможност и за професионален поглед към тематиката, свързана с читалищата. На следващо място са ангажираните в сферата на образованието и администрацията, които имат непрекъснат досег с работещите в читалищата. При по-детайлен преглед се установява, че традиционно голяма част от ангажираните в читалищните дейности са предимно учители. Обучаващите се – ученици от горните класове или студенти, се явяват основно като потребители на читалищни дейности и услуги, както и потенциални бъдещи работещи в тази институция. Не е малък броят и на хората, ангажирани в други сфери – икономика и финанси, транспорт, охрана, търговия и

др. (близо 20%). Може да се приеме, че това са хора, които са предимно потребители, но и ангажирани с развитието на читалищната мрежа. И на последно място са пенсионерите. Това са хора, които са едновременно потребители, но и членове на читалища по места, особено в по-малките селища. Интересно е, че техният брой е сравнително малък (3%), но той може да се обясни с евентуалната невъзможност да участват в онлайн допитване, както и с ограниченото от тяхна страна ползване на Интернет и онлайн услуги.

Посоченото дотук разкрива, че тематиката за читалищата вълнува не само хората, ангажирани в тяхната дейност, но и тези, които я приемат като свой дълг и мисия по отношение изразяване на гражданска позиция и отговорност. Ангажираността на хората в страната е показателна. Образователният статус е очаквано висок, което показва, че има налице компетентност. Участвалите в анкетата са от различен спектър. Това дава възможност да заключим, че анкетираните са представителна извадка, която е валидна за цялата страна и читалищната мрежа като цяло.

Б) Разпознаваемост на читалищата по места

Част от поставените въпроси целят да дадат отговор за разпознаваемостта на читалищата по места. Нужно е да се проследи до каква степен попълнителите ги в анкетата наистина се чувстват непрекъснато ангажирани с тяхната дейност. Посещението в читалищата как се приема – като проява на желание или необходимост, или е под формата на някакво задължение или обществен ангажимент.

Поставените два въпроса са насочени към даване на отговор каква е посещаемостта на анкетираните в читалищата и в какъв период от време същата се прави. Допълнително запитването е свързано с читалище в населеното място, в което анкетираният живее, както и в такова извън него. От данните може да се направи заключението, че в анкетата основно са участвали хора, които явно работят в самите читалища, което обяснява големия процент на тези, посочили тяхното ежедневно посещение в читалище. Положителното е, че не е малък броят на тези, които сравнително често посещават читалищна-

та сграда, което ги прави потребители на различните дейности и услуги. Интересно е, че сред отговорилите има такива, които отбелязват, че никога не са влизали в читалището в тяхното населено място, но всъщност индиректно се явяват ползватели на услуги или взаимосвързано получават информация от активни потребители (около 17% от анкетираните). Следващият въпрос, който е продължение на първия, е свързан с добиване на представа доколко хората познават читалищата извън тяхното населено място. Тук отговорите са доста по-различни. Отново се добива впечатлението, че общуването между отделните съседни читалища се осъществява ежедневно от хората, работещи в тях, което обяснява и високия процент на отговорилите, че сравнително често посещават съседни читалища. Това от своя страна дава възможност не само за обмен на информация, но и за споделяне на практики, а също така съдейства и при организирането на съвместни дейности. Отново се повтаря същият брой на отговорилите отрицателно на въпроса – т.е. никога не са посещавали читалище в съседно място. По същество това прави техните отговори интересни, защото в същото време те се явяват запознати с дейността и в известна степен ангажирани, макар и предимно емоционално, с развитието на читалищната дейност.

Логично обвързани с първите два въпроса са тези, насочени към проследяване на реалното членство в едно читалище и желанието за такова. Тук се търси отговор не само за проявения интерес към дейността. Съобразно действащото законодателство единствено членовете на читалището могат да участват в неговото общо събрание, респективно и в управителни органи и да вземат съответните решения.

Очаквано положителният отговор е с преобладаващо присъствие. Затвърждава се убеждението, че участвалите в анкетата са предимно членове на читалище. А това им дава възможност реалистично да преценят ползите от наличието към момента на тази културна институция. Вниманието привличат отговорите на тези участници, които на въпрос 3 са отговорили с „не“. Може да се предположи, че това са предимно ползватели на читалищни услуги или такива, участващи единствено в някоя читалищна дейност. Това показва, че макар и да разпознават читалищната дейност и да я отчитат като важна, същите не са активно ангажирани с институционалния живот на читалището. Те го възприемат като място на изява на своя творчески талант или търсене на такъв. В същото време не проявяват интерес към начина на организиране на вътрешночиталищния живот и произтичащите от това дейности. Управлението и формирането на политика не им е присъщо. С това може да се обясни и големият процент на тези, които изказват нежелание за членство или не са сигурни дали е нужно да имат такова. Тук се наблюдава известно колебание и в тези, които вече са членове на читалище, което пък показва, че налице е и някаква степен на разочарование. Последното може да е продиктувано от констатираните по време на теренните обходи в част от читалищата вътрешни противоречия, някои от които са и чисто междуличностни. От това се прави и заключение, че микроклиматът в едно читалище е от съществено значение

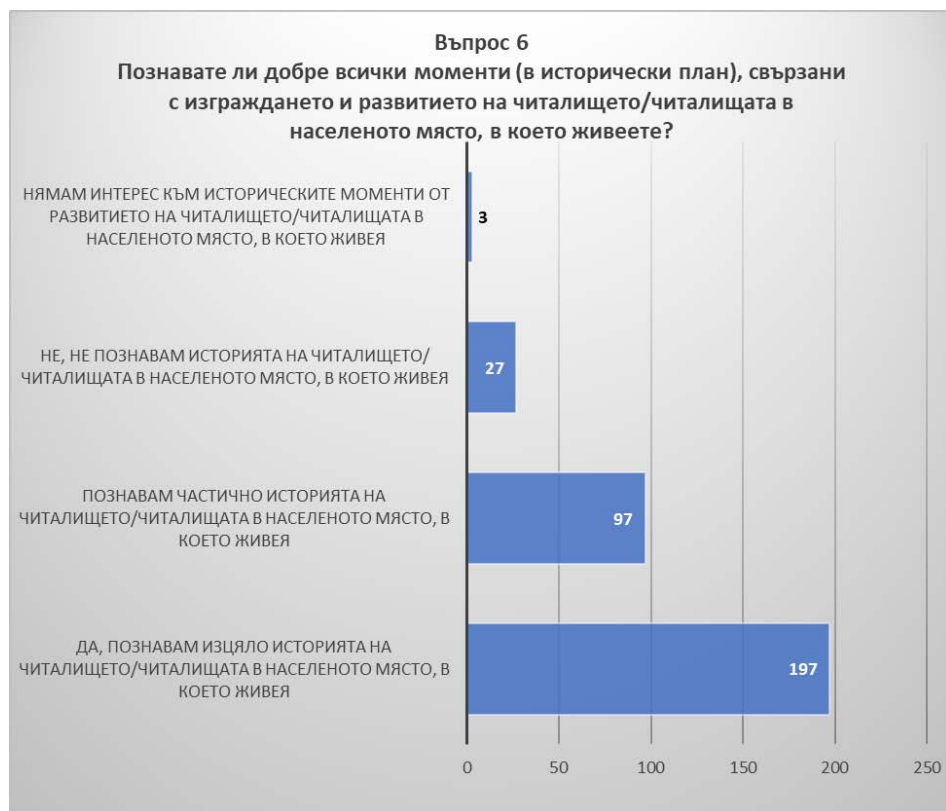
за неговото добро функциониране. В същото време той е проявление и на обществения микроклимат в съответното населено място, в което читалището се развива, както и на проявленията в живота на местната общност.

Следващата поредица от въпроси е насочена към констатиране на познаването на миналото и настоящето на читалището. Може би такъв тип въпроси будят и въпросителни, когато същите се задават. Но те са продиктувани най-вече от възприетото виждане, че читалището освен място за творчество и изкуство е и център на местното краезнание и препредаване на традиционното познание, свързано със съответното селище. А това е трудно да се осъществи без опознаването на историята на читалището.

Работата на една институция неминуемо е свързана и с доброто познаване на нейната същност, развитие и натрупан опит през годините. В тази връзка е и търсеният отговор на поставените въпроси 6 и 7. Процентът на хората, интересувачи се от историческото минало, и тези, показващи, че го познават, е значителен. Това е добре предвид възможността по този начин да се избегнат стари, натрупани през годините грешки. Немалък процент са обаче и тези, които дават отговор, че познанията им за историята на читалищата в страната са повърхностни (около 28%). Тревожен е обаче показателят, че този

процент – само на частични познания, се запазва и когато въпросът бъде локализиран до познаване историята само на местното читалище. Това разкрива, че работата в сферата на краезнанието следва да бъде засилена. В тази посока е нужно да бъде насочен не само ресурс и потенциал, но и да се приеме в плановете за развитие на местната общност. Именно по този начин ще може да изпъкне и спецификата на всяко едно читалище поотделно, както и когато то е част от общата читалищна мрежа. А оттам ще се спомогне и за доброто познаване от всеки на родния му край.

В контекста на въпросите, свързани с историческото развитие на читалищата, е и този (въпрос 7), който иска да посочи разпознаваемостта му в днешния ден като традиционно за българите културно-просветно средище. А то е възникнало именно като та-

кова и това би следвало да е същността му и днес.

Положителен момент се явява обстоятелството, че и днес народното читалище се възприема такова, каквото е създадено като идея от основателите му. В същото време обаче тук следва да се отбележи, че то е нужно да се развива, като се съобразява и с новите реалности, най-вече в обществения живот. Запазването на автономността в неговото развитие, устройство и управление си остава въпрос от първостепенно значение. Той обаче явно е от значение основно за работещите пряко в читалищата. Допускането на външна намеса, която част от анкетираните посочват, е тревожен сигнал, защото наличието на такъв момент би застрашил принципите на самоуправление, демократичност и независимост, които са основни за всяка една гражданска организация. Всичко това показва, че институционалното укрепване на читалищата е въпрос, който в исторически план не един път е повдиган. Той си остава актуален и днес. Нуждата за работа в тази посока е важно да бъде взета като основен приоритет при актуализиране на нормативната база.

Не само съобразно традицията, но и спрямо нуждите на обществото читалището е призвано да задоволява неговите културно-просветни потребности. Образованието и културата винаги са вървели като два успоредно развиващи се процеси в историята ни. През годините активно се работи същите да бъдат не само поддържани, но и доразвивани. Извършва се и разширяване на техния обхват. Провеждането на многобройни обучителни кампании са свързани именно с това да може да се отговори на необходимостта от предоставяне на културни и просветни услуги. В този аспект са поставени и поредица въпроси, които целят да посочат как точно следва да се структурира съвременното читалище откъм поддържане на традиционни дейности и разкриване на нови такива.

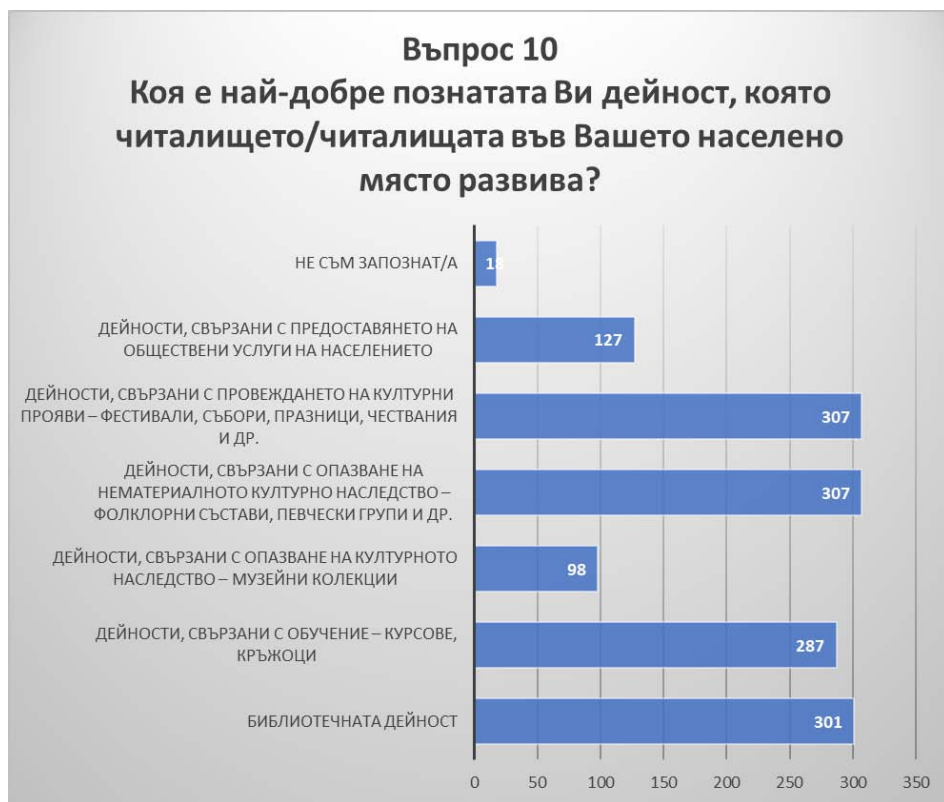
Получените отговори – на въпроси 8 и 9, дават увереност, че обществото е до голяма степен запознато с възможностите, които читалищата могат да предоставят от гледна точка на разкриване на дейности. Това е потвърждение и на отговорите от предходните въпроси, които бяха свързани с посещаемостта и интереса към читалищата. Въпреки това може да се достигне и до заключение, че дейността като цяло не е напълно позната, а само частично, т.е. не в нейната пълнота и всеобхватност. Това е обяснение и на сравнително немалкия процент на отрица-

телни отговори, които говорят за нуждата от работа за популяризиране на отделни форми и тяхното публично представяне. За да се проследи именно този процес, са зададени няколко въпроса, които търсят конкретиката, свързана с това кои са най-ясно разпознаваемите дейности, с които читалището се свързва в съзнанието на хората.

Предвид възможността за повече от един отговор, то и данните, които са получени, дават една доста по-пъстра картина. Като цяло може да се направи изводът, че традицията, която е наложена още с възникването на читалищата у нас, е налична и в съвременето ни. Читалището си остава място, в което се предоставят библиотечни и информационни услуги. Читалищната библиотека остава в съзнанието на хората като най-масовата и най-достъпната. Съществуващите читални и дейности, които се развиват в тази посока, се приемат от хората като такива, които са сред визитките на институцията (95%). Успоредно с това читалището се явява и естествено място за препредаване и популяризиране на местните обичаи и наследени традиции, както и форми на тяхното представяне. Читалищата стоят и в основата на публичните културни прояви, които се организират във всяко едно населено място. Провеждането на местни праз-

ници, събори и фестивали се приема като една от най-значимите им дейности. В основата на всички тях, особено в по-малките населени места, стоят именно читалищните състави. Така читалищата се възприемат като основните пазители на фолклорното ни наследство (97%). И не на последно място, организираните през годините музейни колекции също се явяват основна тяхна дейност.

От дадените отговори на въпрос 10 се вижда, че немалък брой хора свързват дейността на читалищата и с предоставяне на различни (извън традиционните) услуги, включително социални дейности, информационни и пр. (35%). Това обаче поражда и въпроса за необходимостта, а още повече и за целесъобразността от разкриване на толкова много и най-разнообразни дейности. Ето защо, с оглед на правилното функциониране, както и представянето на дейността на читалищата, е поставен и въпрос 11,

който провокира мислене в посока – следва ли да има някакъв минимален набор от дейности за едно читалище, или не? Той се основава и на законовата постановка, че дейността се определя от настоятелството и общото събрание на едно читалище, т.е. от местната общност, която а ангажирана в този процес.

Дадените отговори показват, че дискутираният не един път в читалищната общност проблем, свързан с това какви, колко и в какъв обхват дейности е нужно да има, е все така актуален. Броят на отговорилите положително е значително голям. Ако изхождаме и от виждането, че големият брой анкетираните са реално работещи в читалищата, то може да се приеме, че и повечето от активно ангажираните в читалищната общност са с разбирането, че е нужно да се въведат определени критерии, които да бъдат като основа за развитие на дейността. Разбира се, това е изключително сложен въпрос, който изисква допълнителен анализ, както и мотивировка, ако се премине към подобно решение. За това говорят и дадените отговори кои именно дейности следва да са минимално задължителните. Повечето от анкетираните посочват традиционните,

развивани и до този момент, което прави задачата още по-трудна за анализ и разрешаване. Липсата на единно мнение забавя отговора, но съществува и опасност той да бъде задълбочен през годините и занапред.

В резултат на многобройните, проведени от отделните читалища срещи, както и на различни публикувани становища, а също и на изказаните в настоящата анкета мнения (въпроси 11, 12 и 13) се стига до убеждението, че има необходимост и от разширяване обхвата на дейностите. Почти половината от анкетираниите посочват, че голяма част от тях ползват и услуги, които са различни от традиционните културно-просветни (въпрос 12). Тук обаче стои и проблемът в каква насока следва да бъдат ориентирани евентуалните нови типове дейности (въпрос 13). Безспорно е, че разкриването на нови такива е нужно да стане след внимателна преценка, която да включва както необходимостта от нови форми, така и капацитета за тяхното организиране и реализиране. В същото време е нужно да се вземе мнението и на общността, която също да изкаже мнение по целесъобразност. Още повече, че значителна част от хората приемат само традиционните дейности за присъщи на едно читалище. Анализът на резултатите показва, че необходимост има. За съжаление обаче, същата е в доста различни посоки. Изказва се становище, че всъщност новите дейности трябва да надграждат съществуващите такива и да ги дообогатяват. За целта е нужно да се работи и по нов начин, като се изпълняват проекти и програми в сфери, сходни с традиционните – например в социалната сфера. Поради факта, че на много места в страната читалището е една от малкото налични институции, които разполагат с материална база, а в същото време са и обществено достъпни, то има предложения тук да се разкрийт и информационни центрове, включително туристически, както и места за битови услуги, от които хората в малките места силно се нуждаят.

Функционирането на читалищата е основано и на законова регламентация. Често изказаните мнения навеждат и на въпроси относно евентуалната необходимост и от промени в Закона за народните читалища. Изказват се опасения, че съвременната законова база е толкова голяма, а капацитетът на читалищните работници не е достатъчен, за да могат те да се справят сами. Но това не е основание за липса на законодателни промени, ако такива са нужни, а по-скоро е в посока на изграждане на капацитет за работа. Промените в законодателството, които са осъществени през годините, винаги са били под-

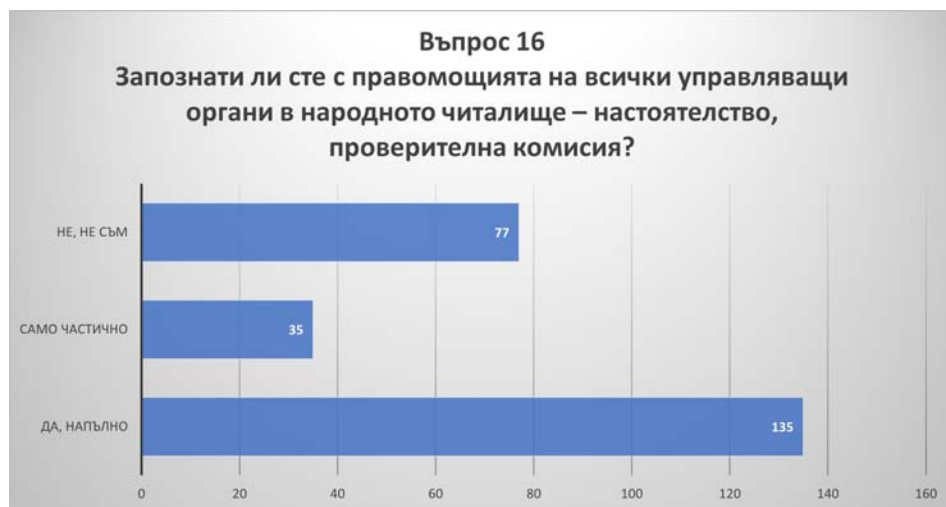
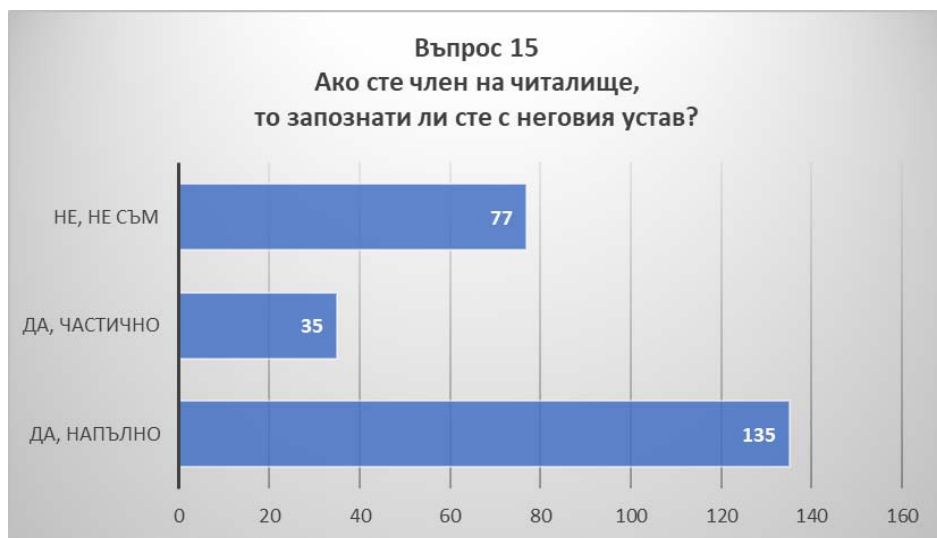
лагани предварително на широк обществен дебат. Това се налага не само от законовите изисквания, но и от факта, че обект на промени са основни граждански организации, които са създадени от желанието на хората да ги има. Разбира се, промените изискват и преглед на предходно направени такива, които да покажат как през годините институцията се е изменяла, но и как е запазвала своя първообраз, който се е доказал като необходим. В тази посока са поставени и няколко въпроса, които целят да се проследи доколко специализираното законодателство е познато сред хората.

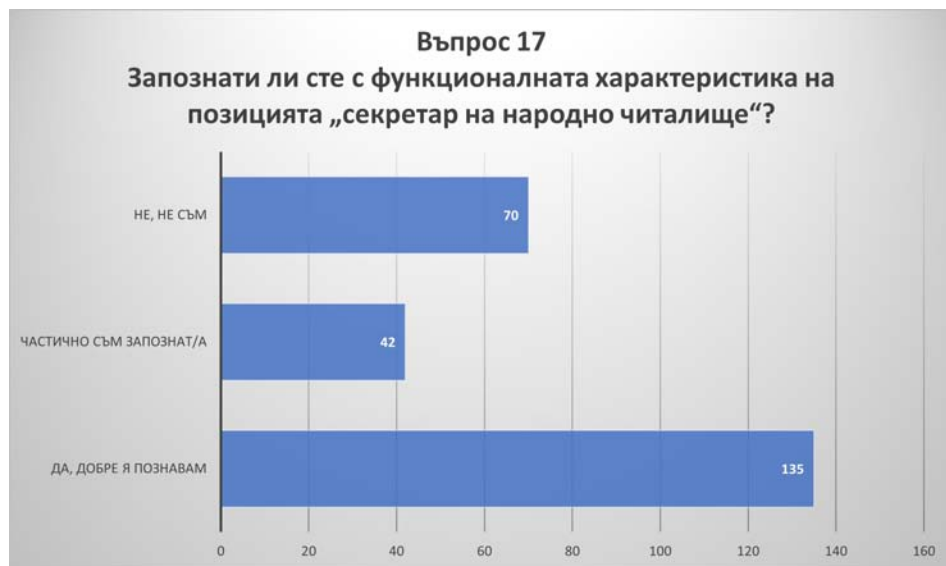

Анализът на получените отговори на този въпрос (въпрос 14) показват, че като цяло Законът за народните читалища е познат. Това дава основание да се приеме, че не само той, но и разработените към него указания и насоки също са сравнително добре познати. Това условие е важно да се има предвид за хората, които пряко работят в читалищата, и особено за онези, които заемат определени ръководни позиции. Практиката по-

казва, че липсата на познаване на основния закон води до поредица от институционални грешки, някои от които рефлектират както върху дейността на читалищата, така и върху техния имидж и присъствие в обществения живот.

Като продължение на въпроса за познаване на основната нормативна база е и следващият, който е ориентиран към вътрешните нормативни актове, какъвто е уставът на всяко едно читалище и отделните правомощия, свързани с ръководството.

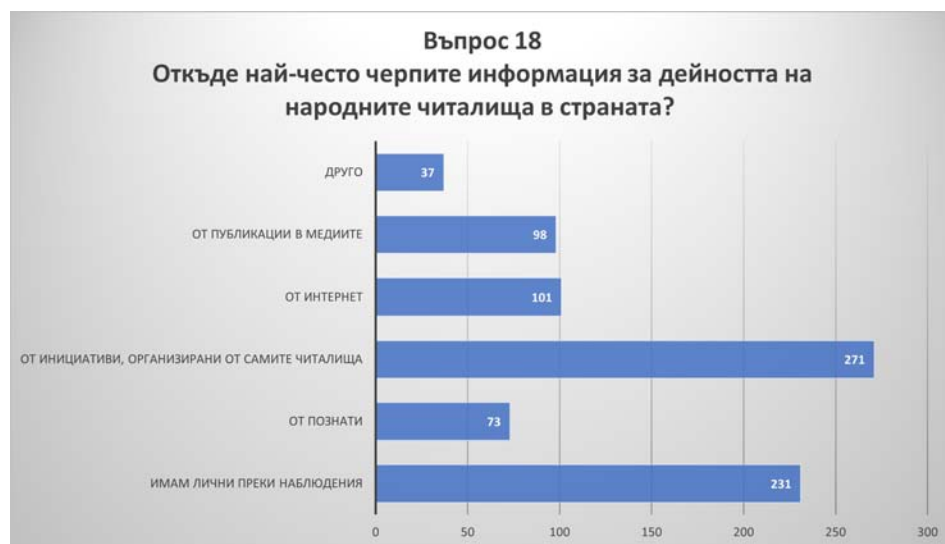

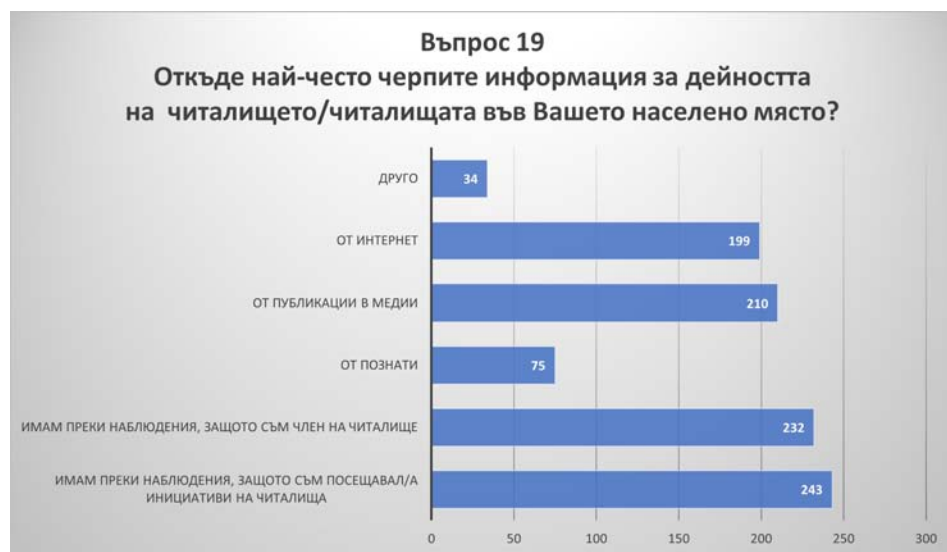
На така поставените въпроси (въпрос 15, 16, 17) отговори са дали тези от анкетираните, които са декларирали, че са членове на читалища. Получените данни показват, че налице е сравнително висок процент на осведоменост по отношение на основните вътрешни документи, които регламентират живота на читалището. Съществуват обаче и такива членове, които не проявяват нужния интерес, от което може да се заключи, че те не играят активна роля при разработването на визия за развитието на читалищната институция. Последното обаче се явява в известна степен и проблем, тъй като по време на отчетните събрания всички членове имат право на гласуване и по този начин формират общата политика за развитие. Непознаването на вътрешните нормативни актове при гласуване може да предизвика съществени проблеми, както и опасение от манипулируемост спрямо част от читалищните членове. Ето защо е нужно ръководствата да работят публично и да търсят възможности по посока стимулиране интереса на всички читалищни членове. Препоръчително е уставите, както и други вътрешнонормативни документи да се разполагат на достъпни места, за да може всеки да се запознае с тях.

Последната група от въпроси в анкетата се отнасят до различните информационни канали, по които хората получават

сведения както за организационния и институционален живот на читалището, така и за неговите дейности и организирани публични прояви.

Отговорите (въпрос 18 и 19) недвусмислено показват, че очаквано в читалищата се използва широк набор от комуникационни канали. Те са както „традиционни“, т.е. такива, които разчитат на личния контакт и впечатления, така и „иновативни“, разчитащи на медии и допълнителни информационни източници. Читалищата присъстват изключително активно и в интернет пространството, което също може да се отчете като положителен елемент. Осъществената комуникация способства за даване и на обратна връзка между създател и ползвател на културен продукт, което следва да бъде обект на нови проучвания и последващи анализи. В съвременния свят е трудно да се допусне, че осведомеността ще бъде възпрепятствана. Хората обаче като цяло разчитат предимно на личните си наблюдения и по този начин формират и своето виждане. Но с оглед популяризиране на дейностите и привличане на нови членове е нужно да се използват и електронните канали за информация и комуникация, които все повече навлизат в ежедневието на всеки един човек.

Като финален въпрос в анкетата може да се открие този, свързан с оценката за мястото на читалището като общностен център.

Анализът на получените отговори (въпрос 20) показва, че в съзнанието на повечето хора читалището все още запазва присъствието си като естествен център на местната общност (близо 70%). Липсата обаче на публичност във вземането на някои решения, сравнително ниският брой на активна членска маса,

както и медийното отразяване на известни проблеми водят и до негативни отговори. Това показва, че работата за отстояване на изконните ценности на читалищата и защитата на принципите за самоуправление, доброволност, публичност и отчетност е нужно да бъдат довеждани до знанието на широк кръг от граждани. Именно по този начин ще продължи да се поддържа добрият публичен образ на читалищната институция в страната.

Извод:

Проведеното анкетно проучване разкрива моментна картина за мястото и ролята на читалищната мрежа, както и разпознаваемостта ѝ от хората. Получените данни по същество отразяват обществените очаквания и нагласи, че читалищата са общностен център. Техният потенциал и възможности се оценяват като съществени и това разкрива нуждата от тяхното развитие и за в бъдеще. Притеснителен остава фактът, че членската маса не бележи никакъв ръст на развитие, но в същото време ползвателите на читалищни услуги не намаляват, а напротив – увеличават се. Читалището е изправено и пред силна конкуренция от страна на други културни институции, както и неправителствени организации, работещи в сферата на културата. Но това е присъщо само за големите градове. В малките населени места то остава единствен център, който местните хора ревниво държат да бъде запазен и развиван. Въвеждането на нови технологии, нови модели на управление и развитие се посреща положително от всички читалищни дейци. Те подчертават своето желание да обновяват дейността си. Организирането на обучителни програми, и то такива на национално ниво се очаква с интерес. Изразява се и подчертано желание за допълнителни квалификационни курсове, както и специализирано обучение, включително такова във висшите учебни заведения. Пътят за обновление минава и през повишаване нивото на квалификация и компетентност. Привличането на нови обучени кадри е задачата, на която следва читалищата да отговорят подобаващо.

4.2.3. Проблеми пред съвременните читалища и пътища за тяхното преодоляване

Изграждането на читалищната мрежа преминава през различни периоди, всеки от които слага своя отпечатък и върху нейното функциониране. През годините всяка една от дейностите на читалищата във всичките ѝ аспекти – институционални и организационни, финансови и материали, кадрови и пр., се основават на разпоредбите, описани в действащия към съответния момент Закон за народните читалища. Промяната или недоброто приложение на законодателната база често създава проблеми. Такива се забелязват непрекъснато. Въвеждането на нови изисквания поражда необходимостта от повишаване на капацитета и разбирането на читалищните кадри за работа в съвременните условия на развитие. Недостатъчното финансиране се оказва едно от най-сериозните предизвикателства през всичките години. Липсата на правилник, както и на адекватна към променящите се условия поднормативна база също оказва своето влияние. Практиката показва, че именно това стои в основата на създадени конфликти в някои от читалищата в страната, което, за съжаление, често води до задълбочаване, а не до решение. Тези проблеми предизвикват не само широк обществен дебат, но и пораждат редица казуси, част от тях водещи и до съдебни спорове. Проведените през годините поредица от проучвания за отношението и нагласите на хората в страната спрямо читалищата²⁹ показват, че налице са много въпроси, които могат да бъдат идентифицирани като такива, без решаването на които положението може да бъде оценено като катастрофално. Изисква се вземането на бързи мерки за тяхното преодоляване. Анкетното проучване, което е част от настоящото изследване, също констатира, че е налице нуждата от идентифи-

²⁹ Тук ще посочим някои от най-представителните проучвания през годините: поредица от анкетни проучвания, проведени в периода на изпълнение на проект „Читалища“ (1998–2004 г.); проучване за разпознаваемостта на действащото законодателство в сферата на читалищата, проведено от Национален фонд „Култура“ (2011 г.); анкетно проучване на състоянието на обществените библиотеки в страната, голяма част от които са читалищните, проведено от фондация „Глобални библиотеки България“ (2017 г.).

циране на отделни казуси. Различните и често нееднозначни отговори на анкетираните показват необходимостта от спешната направа на нов анализ, свързан с въздействието на съвременното законодателство, който да посочи нужно ли е то да бъде променяно и ако е нужно, то в каква посока да се прави това.

Проведеното теренно проучване, както и анализът на резултатите от направената посредством анкетата моментна актуална картина дават основание да се набележат някои от открояващите се проблемни ситуации и възможните предложения за тяхното разрешаване:

Първо:

Проблеми, свързани с познаването и прилагането на Закона за народните читалища

Действащият Закон за народните читалища (1996 г.) се прилага вече повече от 25 години. През този период в него не са направени значими изменения. По-съществени са две: 1) с първата промяна на ЗНЧ от 2000 г. е заличен предвиденият първоначално фонд „Читалищно дело“, както и са въведени някои ограничения по отношение на читалищната материална база; 2) с промяната в закона от 2009 г. е завишен изискуемият минимум за членове, нужни при учредяването на ново читалище. Останалите поправки по същество доизчистват част от текстовете и ги привеждат в унисон с настъпили промени в сродни законодателства. Отново през 2009 г. са изяснени функциите на министъра на културата спрямо читалищата, както и за водения публичен регистър на народните читалища. По отношение на него промени са правени и през 2019 г. Междувременно издадените допълнително насоки и разяснения (Механизъм за разпределение на годишната субсидия за читалищата – 1999 г.; Разяснения и тълкувания относно данъчните задължения, които следва да бъдат съблюдавани от страна на народните читалища в съответствие с отмяната на §6 от ПЗР на ЗНЧ – 2007 г.; Указания за дейността на комисиите, извършващи разпределение на годишната държавна субсидия за

читалищата, по чл. 23 от ЗНЧ – 2016 г. и др.)³⁰ по своята същност са практически ориентирани указания, предназначени да подпомагат читалищата в изпълнение на ЗНЧ. Отчитайки затруднението в читалищната мрежа при изпълнение на методическите си функции, Министерството на културата разработва специално методическо помагало, в което под формата на „въпрос-отговор“ са представени с примери конкретни казуси. Дадени са и насоки за тяхното преодоляване.³¹ Въпреки това те не успяват да запълнят очерталата се необходимост от максимално повече своевременно информация, която да бъде предоставяна на читалищата с оглед променящата се среда, в т.ч. и нормативна. Опит в тази посока е направен с провежданите от страна на РЕКИЦ ежегодни обучителни кампании. Подобни се извършват и от страна на Съюза на народните читалища. При все това необходимостта остава.

На базата на направени анализи се констатира, че не само читалищата срещат затруднения при тълкуване на някои от законодателните текстове, а такива се забелязват и от страна на местните администрации. Това поражда възникването на определени противоречия, особено в локален формат. Особено често се спори по въпроса за правомощията на общините при разпределянето на субсидията за читалищата. Вземайки предвид всичко това, през 2010 г. експерти към Национален фонд „Култура“ разработват проучване, което е пряко насочено към изследване на проблемите, които непознаването на действащото законодателство е породило. Изготвена, разпространена и попълнена е анкета, която е с национално покритие. Тя дава много отговори на това какви са причините, които пораждат част от проблемите и създават спънки при развитието на читалищната дейност. От направените изводи отново се потвърждава констатацията, че е необходимо да се дава навременна и адекватна информация, която да разкрива какви са новите

³⁰ Текстовете на съответните насоки, указания и разяснения са достъпни на интернет страницата на Министерството на културата – www.mc.government.bg и порталния сайт за народните читалища – www.chitalishta.com.

³¹ Новата правна рамка на българските читалища. Въпроси и отговори. С., 2009.

неща, които следва да бъдат съблюдавани. Потвърждават се и становищата за необходимостта от ясно разписана система от указания и наредби. Всеки пети, участвал в проучването, потвърждава това. На следващо място се подчертава, че липсата на национално изработена и приета визия за развитието на народните читалища е също част от негативните моменти, пред които цялата читалищна мрежа е изправена. Липсват публично оповестени анализи за дейността на читалищата, което би следвало Министерството на културата да извършва ежегодно.³² Всичко това може и следва да бъде отстранено посредством провеждането на обща обучителна кампания, която обаче да бъде организирана от страна на държавата и по-точно на Министерството на културата в изпълнение на възложените му от ЗНЧ методични и подпомагащи функции. Издаденият междувременно „Наръчник за местни власти по прилагане на Закона за народните читалища и Закона за обществените библиотеки“ се явява в отговор на това заключение.³³

Второ:

Необходимост от Правилник за прилагане на ЗНЧ

Както вече бе посочено, законодателят не е предвидил към основния нормативен акт – ЗНЧ, да бъде разработван допълнителен правилник във връзка с неговото прилагане. Често срещаното обяснение за това е, че същото е наложено и е в отговор на европейската и световна практика за изработването на пределно ясни по своята същност закони, които да не изискват правилник, който да тълкува как точно да се изпълняват отделни негови постановки. Трябва обаче да се отбележи, че почти всички закони за народните читалища, особено двата от първата половина на XX в., са придружени и от допълнително разработени правилници за тяхното приложение. Това не е обезсилвало и издадените междувременно указания през този

³² Проучване и оценка на информираността и работата на общинските власти по прилагането на законодателството в сферата на обществените библиотеки и народните читалища. С., 2011. – <https://ncf.bg>.

³³ Наръчник за местни власти по прилагането на Закона за народните читалища и Закона за обществените библиотеки. С., 2011. – <https://ncf.bg>.

период. И макар че настоящият закон в голямата си част е наистина сравнително ясно разписан, то необходимостта от стикуване с останалото действащо в страната законодателство налага да се пристъпи и към разработване на съответната подзаконова база. Издадените към момента указания се явяват административен акт на министъра на културата и са в изпълнение на неговите правомощия, описани в ЗНЧ. Издадена е и специална наредба, свързана с воденето на публичния регистър. Многото обаче констатирани неясноти са основание за продължаване на работата в посока разработването и на други наредби или указания, които да бъдат от помощ на читалищните работници. На дневен ред остава и нуждата от правилник, наредба или инструкция – документ, който да бъде съобразен с изискванията на Закона за нормативните актове. Още повече, че в случая става въпрос за прилагането на разпоредба, която е насочена към приемане на конкретни мерки на национално ниво и тя следва да бъде съобразена с изискуемите правила за подобен тип документи.³⁴

Трето:

Проблеми, свързани със структурирането на съществуващата читалищна мрежа и разкриването на нови читалища

Анализът показва, че през последните 20 години ежегодно средно възникват около 30 до 60 нови читалища. Учредяването им по същество би следвало да не се възпрепятства, а да се приветства, защото се явява като израз и на потребността на гражданите. Въпреки това в някои селища, предимно в малките, този процес започва да се възприема противоречиво и от

³⁴ Съгласно разпоредбите на Закона за нормативните актове (изм. и доп. ДВ, бр. 34 от 3 май 2016 г.) Министерският съвет може да издава: Правилник, който е нормативен акт и се издава за прилагане на закон в неговата цялост, за организацията на държавни и местни органи или за вътрешния ред на тяхната дейност; Наредбата е нормативен акт, който се издава за прилагане на отделни разпоредби или подразделения на нормативен акт от по-висока степен; Инструкцията е нормативен акт, с който висшестоящ орган дава указания до подчинени нему органи относно прилагане на нормативен акт, който той е издал или чието изпълнение трябва да осигури.

самото местно население. Появява се и въпросът за необходимостта от толкова много културни институции, които в повечето случаи изпълняват едни и същи дейности. Основание за тези въпросителни са добилите публична известност конфликти между читалищни дейци, както и между читалища и местни власти. Те формират убеждението, че на места някои от нововъзникналите читалища не се явяват в резултат на обективна необходимост, а вследствие от неразрешени вътрешни спорове в общността на едно населено място/район/квартал. Появата е и резултат от липса на ясни критерии, които да регламентират минимума от необходими показатели за разкриването на едно ново читалище. Все повече се повдига и сериозният въпрос – Читалищата обслужват местната общност или само своите членове? Сравнителният анализ показва, че в района на едно читалище се падат живеещи близо 2000 – 2500 души. Членската им маса обаче е в пъти по-малка. Посещаемостта също е сравнително ниска. Тези констатации за първи път са отбелязани в изготвен и публикуван от Министерството на културата Анализ за дейността на народните читалища през 2007 г.³⁵ Притеснително е, че същите проблеми през следващите години не намират разрешение, а се повтарят.

От посоченото може да се направи заключение, че на много места се наблюдава реална опасност от непрекъснато нарастващ и не навсякъде оправдан процес на регистриране на нови читалища в много малки селища, където няма реални възможности за развитието им като граждански формирования. Направената през 2009 г. промяна в ЗНЧ, която завишава изискуемия минимум от членска маса в градове и села, е с цел контролиране на този процес. Освен това делението е единствено в зависимост от това дали читалището възниква в село или град – 50 члена за селата и 150 члена за градовете. В известна степен тази промяна е резултат от изказани препоръки от страна на самите читалища, които споделят опасението, че неоправдан брой възникващи нови читалища могат и да опо-

³⁵ Българските читалища днес. Анализ за дейността на народните читалища през 2007 г. – <http://chitalishta.com>.

рочат читалищната идея. В същото време обаче делението на населените места е чисто на административен принцип. Ако към него се прибави и населението, живеещо във всяко едно селище поотделно, то тогава нещата сериозно се видоизменят. В по-големите населени места това не предизвиква колизии, но в малките те стават съществени.³⁶ Барьерата с определяне на минимална членска маса е относителна. Не са малко обаче случаите, когато в едно по-голямо село съществува повече от едно читалище. И ако за градовете това е в известна степен допустимо предвид по-големия брой население, то в селата това създава сериозно брожение сред хората. Отворен остава и проблемът за големите градове в страната, където често обект на коментар е един член следва ли да живее в периметъра на дейност на едно читалище, като район или квартал, или не? Това допълва и един друг въпрос, отново свързан с големите градове – едно читалище кои хора обслужва – тези по местоживееене около него или тези в цялото населено място. А за малките селища законът не посочва дали става въпрос за население в съответното село, което е там по постоянен адрес или само по текущ. Не на последно място липсва отговор и на това – в малките населени места, в които през годините живущите спадат под нужния минимум от 50 души, читалище може ли да има и под каква форма. Тук отговорът се крие във възможността за разкриване на клонове. Но практиката показва, че това не се приема като добра алтернатива от местните хора.

Към проблемите с определения законово минимален членски състав се прибавя още един. Неуреден с изричен текст е въпросът, свързан с изискуемия минимум на членска маса на едно читалище през целия период на неговото съществуване и развитие. Голяма част от читалищните дейци възприемат поставените изисквания като нужни за учредяване на едно нова читалище. Не е споменато експлицитно, че членският състав трябва

³⁶ Нужно е да се посочи, че налице са селища с административен статут на села (и то не малко на брой), в които населението е повече от 5000 души. В същото време има и градове, които наброяват около 2500 души. Прилагането на административния подход при учредяването на ново читалище, както е записано в закона, не отчита тази специфика.

да се поддържа непрекъснато. Законът се произнася категорично единствено за минимум от членска маса при учредяване на ново читалище. Ето защо нужно е този въпрос да бъде изяснен в императивен вид, за да няма неясноти по него. Търсенето на отговор в близки и сродни закони, като Закона за юридическите лица с нестопанска цел, не дава нужните резултати.

Както и при другите досега констатирани проблемни страни, всички посочени притеснителни коментари на текстовете, визиращи минималния брой членове, нужни за съществуването на едно читалище, могат да се преодолеят с направата на анализ на съществуващото положение, който основно да обхване по-големите градове и да отговори на част от поставените вече въпроси. Препоръчително е да се използва и по-активно възможността, дадена в чл. 8, ал. 3 от ЗНЧ – разкриване на клонове на по-големите читалища в квартали или села, в които такива няма. Това може да се приложи и като мярка в селища, които са с население под допустимия за съществуване и разкриване на едно читалище. Най-същественният въпрос, на който обаче следва да се потърси законодателно решение, е – да се наложи ли някаква нова ограничителна мярка? Той обаче е свързан и с възприетата традиция, която е в основата на читалищното дело и постановява, че това е мрежа, изградена на принципа на доброволността и желанието на хората да се сдружават.

Четвърто:

Въпроси, свързани с разделението на читалищата по вид

Този тип въпроси са продължение на опасенията, изказани в предходния казус. Видът читалища, ако може да се говори за такъв, е съобразен с разделението, упоменато в ЗНЧ. Законодателно всички читалища носят единствено определението „народни“. Разграничението между тях е в резултат от вида на административната единица на съответното населено място, в което те са създадени и функционират – градско и селско читалище. Както нееднократно бе посочено, това разделение не отчита един съществен показател – броя на живущите в даденото населено място. Не са малко селата, които по брой население са дори два пъти по-големи в срав-

нение с някои малки градове. Това се забелязва подчертано в Североизточна България, но има примери и в южната и централната част на страната. Ако се водим от принципа, че читалището е предназначено да задоволи нуждите на хората, то този признак – техният брой, би следвало да е съществен и отчетен. Въпреки това при регистрацията на ново читалище водещ елемент остава видът на съответното селище. В резултат на липсата на отчитане обема на работа и значимост на различните типове читалища налице е силна уравниловка в тяхното правно и обществено позициониране. Ето защо съществува възможност при една нова редакция на закона да се направи по-ясно деление, което да отговаря на актуалната към момента ситуация и на всички изисквания за добро задоволяване на нуждите на населението от културен продукт. Предложението е да се помисли за евентуално въвеждане на вид категоризация на отделните читалища, която да открие активно работещите от такива със затихващи функции, както и да очертае основния гръбнак на читалищната мрежа в страната.

Макар и категоризацията да не е ново предложение, до този момент тя е отхвърляна поради недоброто обяснение или поради моментната ситуация на развитие. Идеята за нея среща скептицизъм. Има свои привърженици, а има и категорични отрицатели.³⁷ Сега обаче може да се подходи и към обособяване на общински читалища или такива от средищен тип. Възприемането на подобен подход означава и промяна в част от основната концепция за правното уреждане на отделните читалища съгласно сега действащия Закон за народните читалища. С цел вземане и на повече мнения, както и нуждата от обсъждане, това изисква да се направи широк обществен дебат, който най-добре би отговорил дали има нужда от подобна промяна. Анализът и от последно проведената анкета показва, че нагласа в тази посока сред читалищните работници има. При все това важно е същата да бъде внимателно обсъдена и подложена на

³⁷ Дойнов, Н. За категоризацията на читалищата и нейните апологети. – <https://unionchitalishta.eu/>.

анализ за целесъобразност. При постигане на ясна визия въпросът може да намери своето най-правилно решение.

Вариант за решаване на този проблем би било и разкриването на повече клонове (филиални структури) към по-големите читалища – опция, както бе споменато, посочена и в самия закон. При реализирането на тази възможност би се насърчило партнирането между отделните читалища, което от своя страна ще спомогне не само за преодоляване на посочените проблеми, но ще има съществено значение и за оптимизиране на тяхната дейност. На този етап обаче се забелязва единствено сдружаване и съюзяване на отделните читалища, което преди всичко се осъществява на териториален принцип. По данни от публичния регистър на народните читалища, воден в Министерството на културата, сформираните читалищни сдружения, включително национално представеният Съюз на народните читалища, наброяват 19.³⁸

Пето:

Въпроси, свързани с разпределението на средствата, отпускани от държавата и общините за подпомагане на читалищната дейност

Битува мнението, че едва след средата на XX в. читалищата получават държавна финансова подкрепа. Това не е така, което е видно от многото дискусии в тази посока, проведени още при приемането на първия закон за народните читалища през 1927 г. И тогава се е спорило как и под каква форма държавата да им предоставя средства, предназначени за тяхното укрепване, развитие на дейността им, а също и за утвърждаване реализирането на качествен тип културен продукт. Споменато бе, че от гледна точка на гражданско сдружение този процес не би следвало да представлява проблем и да предизвиква въпросителни, защото това са организации, обслужващи хората, поради което е резонно да им се предоставят средства. Предвид обаче развиваната сравнително еднотипна дейност се наблюдава дублиране на дейности в много читалища в рамки-

³⁸ Публичен регистър на народните читалища – <http://chitalishta.com>.

те дори на едно населено място. Неотчитането на спецификата, както и нивото на качество на културния продукт води и до проблеми с правилното разпределяне на определените от държавата средства. Към това може да се прибави и констатацията, че през годините, особено последните двадесет, се наблюдава и подчертана зависимост на читалищата от държавната субсидия. Привличането на собствени приходиизточници, разрешено от действащия закон, се осъществява спорадично и на отделни места.

Проблемът може да се постави и по друг начин. Един от съществените въпроси, който е разписан в ЗНЧ, но няма приети на поднормативно ниво тълкувания, е свързан с принципите на определяне и последващо разпределение на държавната и общинска субсидия. Въпросът е важен, като се има предвид, че това е основният, а в не малка част от случаите и единствен приходоизточник за множество читалища. Тук е нужно да се отбележи, че след 2000 г. бе въведен нов начина за определяне на държавната субсидия – включването на читалищата в т.нар. „делегирани от държавата дейности с натурални и стойностни показатели“ и прилагането на конкретни текстове от ЗНЧ в тази посока, което също поражда проблеми. Съобразно възприетите нови принципи същата се оформя на базата на разработени и приети натурални и стойностни показатели – субсидирана бройка и стандарт за издръжката на тази бройка. Ежегодно тези показатели се променят. Сумарно те дават обобщената сума, която държавата заделя за подпомагане развитието на читалищната дейност. На следващ етап същата се предоставя за самостоятелно разпределение на читалищата (чл. 23 от ЗНЧ) като компонент от бюджета на всяка една община. Там тя е под формата на делегирана от държавата дейност, която е и финансово обезпечена.

Законодателно процедурата по даване възможност за кандидатстване за субсидия от страна на читалищата създава два казуса. 1. В поправките, направени през 2009 г., е упоменато, че за субсидия могат да кандидатстват читалища, които са осъществявали дейност поне една година след първоначалната им регистрация. Това ограничение цели да въведе известни правила с оглед на констатирано неправомерно искане за субсидия от читалища още при възникването им. 2. Вторият казус е свързан с

процедурата по самото разпределение на субсидията. В чл. 23 от закона е упоменато, че това се осъществява посредством комисия, назначена от кмета на съответната община, в която има представител на общинската администрация и на всяко едно читалище от общината. Самият закон обаче не дава допълнителни разпоредби. Публикуваният след приемането на закона – през 1999 г., „Механизъм“ също не дава допълнителна яснота. Възникват въпроси, които се отнасят за начина на структуриране на тези комисии, както и с конкретните им правомощия. На много места се получават неясноти, които често водят до поредица от спорове, включително и съдебни. Има и случаи, в които това води до блокирането на субсидията за читалищата за месеци напред. През 2015 г. Министерството на културата издава нови указания, целта на които е да се създадат конкретни и ясни правила, като се има предвид, че се разпределят публични средства. Същите подлежат на наблюдение и контрол по смисъла на приетия през 2013 г. Закон за публичните финанси, чието приложение влиза в сила от началото на 2014 г. Отчита се самостоятелността и автономията на читалищата. Разглежда се и функцията на общината, като се има предвид, че средствата за читалищата са включени като субсидия от държавния бюджет през общинския. Това предразполага и стриктно следене на изискванията за целесъобразно и правомерно разпределение, както и за последващ контрол.

Отново през 2015 г., със заповед на министъра на културата, са приети и публикувани Правила за предоставяне на бюджетни средства за допълнителни субсидирани бройки за народните читалища. В тях се съдържат указания относно формата на кандидатстване, сроковете и принципите за предоставяне на нови бройки. Изискванията, на които следва да отговорят читалищата, за да получат средства от държавната субсидия, се съдържат в нормативно определените разпоредби, а принципите, които се следват, са свързани с: подкрепа на читалища с разнообразна дейност, развиващи освен традиционните, така и нови културни и образователни форми и услуги в полза на местната общност; необходимост от осигуряване на устойчивост и надграждане на създадените форми в читалищата с цел подобряване на условията и качеството на предлаганите услуги и за тяхната достъпност;

стремеж към подпомагане на новосъздадени читалища, които в съответствие с изискванията на ЗНЧ са придобили право да кандидатстват за бюджетната субсидия и са показали наличие на капацитет за работа, както и доказана дейност.³⁹

Критериите, които читалищата следва да покриват, са свързани с изпълняване на техните основни дейности, които са резултат от възложените им отговорности. Те се изразяват и в: регионално покритие; дейности по съхраняване на културното наследство на конкретното населено място/района/страната като цяло; развитие на любителското изкуство и стимулиране на творческото начало и потенциал; предоставяне на библиотечно-информационни услуги на гражданите; осъществяване на образователни и културни дейности с деца и младежи, както и на хора в третата възраст, а също и на такива от различни маргинализирани общности; насърчаване и развиване на неформалното и самостоятелно учене в контекста на дейностите за учене през целия живот; защита и насърчаване на културното многообразие; спомагане за възможен достъп и участие на всички в културния живот на населеното място/региона/страната.⁴⁰

Въпреки наличната нормативна база, която указва начините за предоставяне на субсидия за читалищата, на много места в страната са констатирани проблеми, което показва необходимостта от нов тип нормативен документ, който ясно и точно да посочи правомощията на комисията, упомената в чл. 23 от ЗНЧ. Това се явява един от най-трудно реализиращите се в практиката моменти, свързани с институционалната дейност на читалищата. Липсата на единни критерии, които да са приложими в цялата страна, както и тяхното задължително действие са в основата на породените спорове и неясноти. Допълнителен проблем е липсата и на ясна спецификация в дейността на отделните читалища, което, както бе посочено, често води до констатирана уравниловка между тях и невъзможност за ясно разграничаване на потенциала им за реализирани дейности. А при на-

³⁹ Натурални и стойностни показатели – указания и допълнителни материали – www.chitalishta.com.

⁴⁰ Правила за предоставяне на бюджетни средства за допълнителни субсидирани бройки за народните читалища – www.chhitalishta.com.

личието на такова по-ясно може да се пристъпи и към евентуално диференциране при разпределението на средствата. Наличните правила се отнасят по същество за държавната субсидия, но няма точно разписано в указанията дали те се прилагат и при осигуряването на общинска субсидия. Често там се прилагат критерии и показатели, определени самостоятелно от всяка една община. Нуждата от промени и даване на конкретика е констатирана в направените анализи и проучвания, но все още продължава да не бъде реализирана напълно.

Шесто:

Проблеми с вътрешното разпределяне бюджета на читалищата и осигуряване на основните дейности

В изпълнение на разпоредбите на чл. 23 от ЗНЧ предвидените средства за подпомагане на читалищната дейност от държавния бюджет се предоставят на читалищата за самостоятелно разпределение и ползване. В отговор на възникналата необходимост от допълнителни насоки са приети и съответните указания от страна на Министерството на културата. Разработени са и изисквания, които се използват при ежегодното увеличаване размера на субсидията. На местно ниво се сформират изискуемите комисии, които изготвят и съответните протоколи, в резултат от което средствата достигат до всяко едно читалище. Остава обаче отворен въпросът тези средства как целево се изразходват.

ЗНЧ ясно определя, че предвидените по държавния и общинския бюджет средства (субсидия) са предназначени за развиваната от тях дейност. На следващо място е посоченото изискване, базирано на заложения принцип на самоуправление, че читалищата сами разпределят тези средства. Няма никъде поставено дефинитивно определение, което да посочи какъв размер от тези средства, които по същество са част от общия бюджет на всяко едно читалище, ще бъде насочен към отделните дейности. През годините често е повдиган въпросът следва ли читалищата да отделят фиксиран размер от средствата си за конкретна дейност. В хода на обсъждания на законодателни изменения на читалищния закон са постъпвали предложения, които са посочвали, че 10% от читалищните средства

е нужно да се насочат към тяхната основна дейност, каквато е библиотечната. Тези предложения са отхвърляни. Основанията за това се крият в обстоятелството, че законодателно няма разписани точни изисквания, които да посочват някакъв набор от задължителни за всяко едно читалище дейности. Наличието на библиотека не е задължително и има констатирани случаи, в които водещи в страната читалища по различни причини нямат такава.⁴¹ Законът изброява само тези дейности, които са допустими, но не поставя условие те да бъдат и задължителни. Въпреки че традиционно голяма част от читалищата развиват еднообразни и сходни дейности, то във всяко едно от тях те имат и своя специфика. Прилагайки принципите на автономност, както и отчитайки развитието на всяко едно населено място, ръководните органи на читалището – общото събрание и настоятелството, имат право да преценят как точно то ще работи и в кои сфери, разрешени от ЗНЧ, това ще се осъществява. Без изискването за определен изискуем набор от дейности, който да бъде законово регламентиран, това остава като отговорност на всяко едно читалище.

Към настоящия момент единствените ясно разписани изисквания са следните:

1. В институционален аспект, за да съществува едно читалище, то същото следва да има и определен брой служители. Законово е посочено само изискването за секретар на читалище, което по същество прави тази позиция задължителна. Но за останалите и дали да има още такива решението е на съответното читалищно настоятелство.

2. При разкриването на библиотека и нейното функциониране отново законово е разписано, че освен нужния инвентар и минимален набор от библиотечни единици е задължително ра-

⁴¹ Такъв е например случаят с читалище „Цвят 1870“ в гр. Видин. В него няма библиотека. Съществувалата такава след решение на общото събрание на читалището се е вляла в рамките на Регионална библиотека „М. Георгиев“ в града. Решението е взето на базата на възприетото виждане, че не е целесъобразно да се дублират дейности на два сродни културни института, които чисто като сграден фонд са разположени на разстояние от около 100 м един от друг.

ботещите в нея да имат придобита квалификация, която да им дава правото да осъществяват тази дейност.

Посочените две изисквания са условие за формиране на част от персонала, който е нужно да работи в едно читалище при разкрити определени дейности, а също и за да може то административно да функционира. Останалите дейности, които може да развие, всъщност се оставят като преценка на неговото настоятелство, което като ръководен орган определя и политиката за развитие. То определя и какви хора ще са нужни за тези дейности, които също се включват в персонала, работещ в едно читалище. При тяхното назначаване се прилагат разпоредбите на трудовото законодателство в страната. Друг тип нормативно изискване не е предвидено.

Посоченото отново провокира неколккратно поставяния въпрос следва ли да се регламентират дейностите, които задължително трябва да има в едно читалище, или не. Това е тема, която предизвиква съответните коментари, но все още няма единно мнение по нея. А в известна степен тя се обвързва и с предлаганата идея за категоризиране на читалищата, където това може да бъде включено като изискване. Същото може да се осъществи, но за това е нужно и ясно разписана концепция, която да бъде обществено приета.

Седмо:

Проблеми, свързани с кадровия потенциал

Сериозен проблем пред читалищата се явява и подчертаната липса на работещи в тях обучени специалисти. Всъщност този процес не е нов. Нуждата от кадри, които да работят в сферата на читалищата на национално ниво, е посочвана нееднократно. През 80-те години на XX в. обучаване на кадри за читалища и сродни на тях културни институти е правено в разкритите през този период институти за подготовка на културно-просветни кадри. Но направеното в тази посока не е достатъчно. Това е констатация, която е изказана още с приемането на закона през 1996 г. В посока утвърждаване на капацитета и придобиване на компетентности са работили досега всички проекти на национално ниво. Всъщност това е най-голямата им заслуга – организиране на поредица от национални обучителни кампа-

нии и издаване на помагала. Видимо е, че има недостиг на персонал, способен да се справи с новите условия, включително и с изпълнение на отговорностите на самоуправлението, които дава Законът за народните читалища. За съжаление, въпреки положените усилия през годините, в някои от районите на страната не се забелязва и очакваната активност от страна на читалищните ръководства за привличане на нови членове, за разширяване на социалния и етническият състав, за търсене на форми за самоиздръжка и финансиране, каквито законът им предоставя при облекчен данъчен режим и привилегии.

Обучението си остава важна задача на дневен ред. След настъпилите промени в действащото законодателство, започнали от началото на 2000 г. и особено след промените в законите, свързани с регламентирането на висшето образование, съществувалите институти преустановяват своята дейност. Читалищната дейност, въпреки нейната подчертана разпространеност, не става обект на специално изучаване. Единствено в рамките на висшите училища се подготвят кадри за библиотечно-информационното осигуряване, които се вливат и в читалищните библиотеки. Многобройните курсове и обучения се оказват недостатъчни. Даването на възможности за професионална квалификация също не успява да попълни появилата се образователна празнина. Към настоящия момент единствено в рамките на Университета по библиотекознание и информационни технологии в София (УниБИТ) в някои от бакалавърските програми се изучават дисциплини, свързани с читалищата, което е крачка напред в посока даване на познания в конкретна посока. Положителен момент се явява и специално разкритата магистърска програма за обучение и подготовка на кадри „Читалищно дело“. Същата цели: предоставяне на възможност за придобиване на професионални компетентности, насочени към: знания за мениджмънта на отделните дейности в читалищата с акцент върху библиотечната дейност и любителското творчество; знания и умения за работа в сферата на предоставяне познания, свързани с просветните и културните задачи, присъщи на читалищата в страната; развиване на умения, насочени към организиране на работата на екип от различни специалисти; овладяване на различни мениджърски похвати и

прийоми, присъщи за читалищната мрежа в различен тип населени места; предоставяне на организационни и административни познания за ръководители на културна организация; познания за работа с различен модел на финансиране, в т.ч. прилагане на проектен принцип за привличане на алтернативни финансови средства; познания за прогнозиране, планиране и моделиране на основната културно-просветна дейност на читалищата.⁴²

Анализът показва, че читалищата са една от малкото институции, които като цяло нямат никакви задължителни изисквания за образователна квалификация към основния персонал, който е натоварен и с мениджърски функции. Това се налага и от спецификата на отделните места, в които е възможно да липсва по принцип квалифицирана работна ръка. В същото време обаче това е сериозна пречка пред формирането на потенциал за работа, както и разкриване на нови възможности за реализация. Налага се изводът, че спешно е необходимо въвеждане на изискванията за нивото на компетентност на работещите в читалищата.

Осмо:

***Публичната комуникация на читалищата
и разпознаваемост на тяхната дейност
в по-широк кръг от хора***

Публичната комуникация, разбираана като взаимен двупосочен и многопосочен процес, който е свързан с обмяна на информация между отделни създатели и потребители на услуги, е важен елемент от дейността на всяка една културна организация. Този процес е наличен и в системата на читалищата. Популяризирането на тяхната дейност и разширяването кръга на заинтересованите от нея е от ключово значение в съвременното информационно общество. Използването на различен тип комуникационни канали и тяхното ефективно приложение в практиката се превръщат в тема, която следва да намери своя

⁴² Университет по библиотекознание и информационни технологии. Магистърска програма „Читалищно дело“ – www.unibit.bg.

отговор и място в ежедневната дейност на всяко едно читалище в страната. Изхождайки от спецификата на читалището като гражданска организация с подчертано изразени принципи на самоуправление, връзката между създателите и потребителите на читалищни услуги може да се разглежда и като система за проверка на обмяна на информация. Това подпомага ориентирването на участващите в него два субекта за по-точно и правилно общуване и споделяне на различни общи стремежи. В контекста на изложеното произтича и необходимостта точно и ясно да бъдат идентифицирани различните страни на комуникационния процес. А в най-общ план те биват: група на тези, които създават информацията, и група на тези, които я приемат. Не по-малко важно е да се проследи и обратната връзка, която се формира по време на цялостния комуникационен процес, както и използваните методи и способности и резултатите от тяхната приложимост.

Двете основни идентифицирани страни на комуникационния процес в читалищата имат и свое вътрешно деление, което се налага от спецификата на самата читалищна дейност.

1. Създателите на основните услуги/продукти в читалищата. Самите те могат да бъдат обособени на такива, които разработват и предоставят услуги от административен характер – административния персонал на едно читалище, както и на такива, които осъществяват творческите дейности и съдействат за формирането и предоставянето на културен и образователен продукт. Това представлява една от най-важните страни на читалищната дейност. Създаването на различен по своя характер и същност културен продукт изисква същият да бъде изведен и представен пред широката публика. За целта е необходимо да се намери не само правилният път към нея, но и същият да бъде ясно и точно комуникиран с потребителите/публиката. В противен случай разработеният продукт/информация би останал затворен само в кръга на неговите/нейните създатели, което до голяма степен би обезсмислило необходимостта от неговото/нейното създаване.

2. Ползвателите на читалищните услуги/продукти, сформирани на публики. Това е изключително широка група. Практически може да се приеме, че в нея влиза обществото като цяло.

Тук е важно да се отбележи, че се забелязва частично смесване на двете групи. Между ползвателите/публиките има и такива, които активно се включват в процеса на създаване на услуга/продукт/информация с културно съдържание. Това се поражда и от обстоятелството, че комуникацията между двата субекта е напълно публична и ежедневна, като със своя характер тя представлява част от цялостното развитие на читалищата.

Посоченото дотук разкрива, че дейностите по обществена комуникация, които са насочени към популяризиране дейността на читалищата и разширяване кръга на заинтересованите от нея, са от ключово значение. Използването на различен тип комуникационни канали и тяхното ефективно приложение в практиката се превръщат в тема, която следва да намери своя отговор и място в ежедневната дейност на всяко едно читалище в страната, но към момента това е процес, който все още намира своето проявление в една сравнително малка част от читалищата (около 30% от общия брой). А самите те са както създател, така и потребител на информация. Генерираният информационен поток е важен за развитието на обществото. Важно е да се има предвид, че читалището е не само най-масовата културна организация в страната, но то е и важен създател на културно-образователен продукт, а също така е и негов разпространител. То формира в голяма степен и обществените нагласи към различните културни процеси в страната. В неговата дейност участие вземат различен кръг от хора.

Различията между отделните читалища, спецификата на тяхната дейност, възможности и капацитет са в основата и на този констатиран проблем. Използването на публичната комуникация е неотменима част и присъства като важен елемент в дейността на съвременното читалище, поради което същата следва да бъде обект на сериозно проучване и набелязване на конкретни приоритети за работа в тази посока.

Обобщен извод:

Дотук са посочени само няколко от проблемите, които произтичат при прилагането на действащия Закон за народните читалища. Съществуват и много други. Но в практиката тези са изведени като най-често повтарящи се и създаващи подчер-

тани проблеми в читалищната дейност. През годините са направени няколко опита да се дадат известни тълкувания на закона, но като цяло те не са достатъчни. Най-вече защото възникват нови казуси, които също търсят своя отговор.⁴³ Нуждата от актуализиране на действащото законодателство произтича и от междувременно новите условия на развитие, както и непрекъснатото изменящата се нормативна база във финансовата сфера. Необходимо е да се направи анализ и оценка на въздействието на сега съществуващия ЗНЧ, които да разкрият необходимостта от промени, както и ясно да посочат в кои пунктове те следва да се осъществят. Не е констатирана нужда от никакви промени в основната философия и постановки в закона. Това показва, че читалищата са и следва да останат важна и значима за българското общество културно-просветна институция, която е специфично самостоятелно юридическо лице с нестопанска цел. Необходимост обаче има от конкретизация на определени текстове, хармонизирането им със съвременните условия на живот и разработване на поднормативна база, която да служи като основа за развитие и занапред на всички народни читалища.

⁴³ Новата правна рамка на народните читалища. Въпроси и отговори. С., 2009; Наръчник за местните власти по прилагането на Закона за народните читалища и Закона за обществените библиотеки. С., 2011.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

*„... Читалищата са съсредоточия на
най-просветените и най-дейтелни за
напредъкът на народността ни български сили...“*

Марин Дринов¹

В цялата своя история и развитие читалищата играят важна и значима роля, насочена към формирането на българския народностен дух и самосъзнание. Не е случайно, че през всичките повече от 160 години на тяхното съществуване те винаги са определяни като „народни“. През годините обособилата се читалищна мрежа бързо се изгражда и покрива цялата територия на страната. Всяко едно селище се стреми да образува такова свое културно средище, посредством което хората не само да получат свободен достъп до познания за всичко заобикалящо, но и да намерят място за изява на таланта и възможностите си. С читалищната идея се ангажират едни от най-големите дейци от възрожденската епоха. В следващите години на самостоятелна българска държава учени, общественици, журналисти, творци стават активни читалищни дейатели. Към читалищата интерес проявяват и българските държавници – монарси и правителствени ръководители, политици и народни представители. Това показва и значимостта, която им е отдавана, както и престижа, който успяват да си извоюват през годините.

Народните читалища се създават в период, в който борбата за национална независимост е основната цел на цялото общество. Те се превръщат в съществена част от този процес. В годините на самостоятелно държавно развитие присъствието им в обществения и политически живот доказва, че вниманието, което

¹ Из обръщение на Марин Дринов „Писмо до българските читалища“. – Дринов, М. Съчинения. Т. II. С., 1971, с. 259.

им е отделяно, е нужно не само да продължи, но и да намери своята подкрепа от страна и на държавата. Разработването на специално законодателство е в отговор на тази необходимост.

В съвременното от особена важност е да се обърне съществено внимание на читалищата не само като духовно средище, но и като такава, което играе важна роля за формирането на общественото съзнание и моралните ценности, създава и насочва определен информационен поток и спомага за развитието на гражданското общество. Изхождайки от тяхната същност, от предадените и отстоявани през годините традиции, както и от силното обществено присъствие в тяхната дейност, те с право могат да бъдат посочени като важен фактор за развитието на населените места, отделните региони и на страната като цяло. Именно в тях е създаден център, даващ възможност за общуване на хора от различни поколения, възраст и религия. Без ограничение в техния социален или интелектуален статус, същите обменят информация помежду си, учат се един от друг и така спомагат за решаване и на обществено значими въпроси. Това е съществена предпоставка за формирането на нов тип междуличностни отношения. Подкрепя се изграждането и реализирането на политика на национално ниво по отношение задоволяване на културно-просветните нужди на населението. Положителен в това отношение е развиващият се процес на натрупване на нови знания, опит и самочувствие сред читалищните дейци. Въпреки че има констатирани и доста проблеми, читалищата се идентифицират като потенциални добри партньори, които с желание и възможности могат да подкрепят както отделната личност, така и местната общност в нейното развитие и търсения. За това спомага широкият кръг от дейности и възможности за участие на читалищата на различни нива. Естествен е и процесът, насочен към разширяване на сферите, в които те могат и заемат мястото на инициатори и иноватори.

Идентифицираните проблеми са важни и се отнасят не само до читалищната мрежа, но и до обществото като цяло. Ето защо е нужно темата за читалищата да бъде разглеждана винаги многопластово, в контекста на историческите и съвременните процеси. Ангажираността на хората в тяхното разрешаване може да спомогне за преодоляване на поредица от на пръв

поглед неразрешими задачи. Историята е доказала, че читалищата умеят и могат да се справят с тях. Казаното от първостроителите на читалищното дело и днес има своята актуалност и значимост.

Важното е поколенията да го оценят!

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивни източници:

- Дневници на ОНС, 1920–1946.
- Дигитален архив на Столична библиотека.
- НА на БАН, ф. 11к, оп. 2, а.е. 549.
- НБКМ, БИА, Дигитален архив на периодичен печат.
- НБКМ, БИА, II А 7751 – Протоколната книга на Свищовското читалище състояща се от 80 листа писани и 54 неписани сичко 137 листа. Почева от 1869 юния 1-го до 1875 марта 13.
- Стенографски протокол от двеста и седемнадесетото заседание на 37-то ОНС, проведено на 9 октомври 1996 г. – <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/1916>.
- ЦДА, ф. 136, оп. 58, а. е. 34.
- Известије о Читалишту београдском од год. 1851-1856 // Дигитална Библиотека „Матице српске“ – <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4862>.

Периодика:

- в. България (1860) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 29)
- в. Ведрина (1946) – НБКМ
- в. Ден (1875) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 9)
- в. Дунавска зора (1870) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 19)
- в. Държавен вестник – НБКМ
- в. Камбана (1910–1911) – НБКМ
- в. Народност (1868) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 1)
- в. Македония (1869–1872) – Дигитален архив на Столична библиотека – <http://reginari.ilib.libsofia.bg/>
- в. Турция (1871) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 25)

- в. Цариградски вестник (1858) – НБКМ – БИА – Дигитален архив (СтВ 43)
- сп. Демократически преглед (1910) – НБКМ
- сп. Читалище – Дигитален архив на пълното течение на списанието за периода 1870–1875 г. – <http://digilib.nalis.bg/>
- сп. Читалище – г. I–XXII (1911–1943) и следващи – НБКМ

Монографии, студии и статии:

– **Байракова, Силвена.** Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност, – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет. Книга Докторанти.* Том 1 – 2016, С., 2017, с. 270–281, ISSN 2534-935X.

– **Байракова, Силвена.** Читалищата – трансформации в контекста на историческите обективности. – В: *Единство и различия на интеркултурния модел. Сборник с материали.* С., 2020, с. 9–36, ISBN 978-619-91616-0-9.

– **Бужашка, Боряна.** Българската православна общност в Истанбул – история и перспективи. – В: *Булгарика – културологичен профил на българската диаспора* – <https://bulgarika.alle.bg/>.

– **Велев, Венцислав.** Българското читалище в контекста на устойчивото съвременно развитие. – В: *Общество на знанието и хуманизмът на XXI в. Девета национална научна конференция с международно участие. София – 1 ноември 2011 г.* Трудове на УниБИТ, т. IX. Под редакцията на проф. дфн Цветана Георгиева. С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2012, с. 319–323, ISSN 1314-7099.

– **Велев, Венцислав.** Етапи, процеси и влияния върху формирането на политики за управление на културно-историческото наследство на България – Студия. С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2021, ISBN 978-619-185-525-4.

– **Велев, Венцислав.** Нуждата от промени в читалищното законодателство – проблеми и перспективи (кратки бележки и коментар). – В: *Деветнадесета национална научна конференция с международно участие „Библиотеки – четене – комуни-*

кации“ – 17 ноември 2020 г. Велико Търново, Народна библиотека „П. Р. Славейков“, 2021, с. 21–33, ISSN: 1313-8138 (print), ISSN 2683-0981(online).

– **Велев, Венцислав.** Нуждата от укрепване на административния капацитет и потенциал на управление в читалищата. – В: *160 години общонародно читалищно дело – сборник*. С., 2016, с.139–150, ISBN 978-954-9437-69-0.

– **Велев, Венцислав.** Някои аспекти, свързани със структурата и характеристика на читалищната мрежа след 1997 г. – В: *Обществото на знанието и хуманизмът на XXI век. XVI национална научна конференция с международно участие*. С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2019, с. 319–329, ISSN 1314-7099.

– **Велев, Венцислав.** Музейните сбирки в читалищата. – В: *Музеи и общини: сборник с доклади от национална научна конференция, 7–8 април 2016 г.*, гр. Попово. Велико Търново, 2017, ISBN 978-619-00-0589-6.

– **Велев, Венцислав.** Мястото и ролята на народните читалища в системата на културно-историческото наследство на България. – В: *Хармония в различията. Сборник с доклади от научната конференция, проведена на 10–12.2018 г.* С., 2018, с. 407–413, ISSN 2367-7899.

– **Велев, Венцислав.** Принципите на толерантност, отразени в читалищното законодателство и тяхната приложимост. – В: *Сборник с доклади от научна конференция „Хармония в различията“*. С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2020, с. 623–633 (Abstract in English), ISSN 2367-7899.

– **Велев, Венцислав.** Промените в политическата обстановка на Балканите през първата половина на XIX в. като предпоставка за създаването на народните читалища – кратка характеристика. – В: *Единство и различия на интеркултурния модел. Сборник с материали*. С., 2020, с. 7–17, ISBN 978-619-91616-0-9.

– **Велев, Венцислав.** Същност и основни принципи, възприети при възникването на първите читалища – В: *Приносът на възрожденците за читалищното дело: сборник с материали от едноименната Национална научна конференция, Шумен, 18–20 октомври 2016 г.* / състав. Кина Вачкова; ред.

Кина Вачкова, Анета Маринова. Шумен: Добри Войников, 2017, с. 10–17, ISBN 978-954-8557-31-3.

– **Велев, Венцислав.** Структура и характеристика на читалищната мрежа – исторически аспекти и съвременност. – В: *Читалището и училището за духовното израстване на българската нация. Пета национална научна конференция, посветена на 80-годишнината от основаването на Народно читалище „Николай Хайтов – 1936“, 26 октомври 2016 г.* / [състав. Искра Арсенова, Боян Вълчев]; [предг. Искра Арсенова]. С., 2017, с. 58–70, ISBN 978-954-92921-6-9.

– **Велев, Венцислав.** Съюзът на народните читалища и неговите председатели. – В: *Cogito ergo sum: проф. Стоян Денчев на 60 години – юбилеен сборник.* С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“. С., 2013, с. 152–162, ISBN 978-954-2946-58-8.

– **Гаврилова, Райна.** Векът на българското духовно възраждане. С., изд. Слов-Д, 1992.

– **Гаврилова, Райна и кол.** Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. С., 2000, ISBN 954-9724-36-3.

– **Ганев, Гиньо.** Викове и шепот. С., 1997, ISBN 954649089.

– **Ганев, Гиньо.** Българското читалище трябва да живее нов живот. Слово. – В: *150 години народно читалищно дело. Сборник.* С., Издателство „Българска книжница“, 2007 г., с. 7–8, ISBN 978-954-380-04-8.

– **Ганев, Стефан.** Народните читалища в етапа на изграждане на развито социалистическо общество. С., 1983.

– **Ганев, Стефан.** Управление на социалистическата култура в НРБ. С., 1975.

– **Ганчев, Стефан.** Свищов (Принос за историята му). Фототипно изд. на кн. от 1929 г. Свищов, 1996.

– **Гидиков, С.** Читалищата като центрове на културна дейност – В: *Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в гр. Сливен (1860–1910).* С., 1910, с. 59–65.

– **Денчев, Стоян, София Василева.** Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2009 [второ издание]. С., 2010.

– **Димитров, Георги.** Княжество България в историческо,

географско и етнографско отношение. Ч. I. С., 2013, ISBN 978-954-321-588-1 (по изданието от 1894 г.).

– **Дойнов, Николай.** За категоризацията на читалищата и нейните апологети. – <https://unionchitalishta.eu/>.

– **Дойнов, Стефан.** Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). С., Академично издателство „Марин Дринов“, 2005.

– **Дринов, Марин.** Писмо до българските читалища. – В: *Съчинения*. Т. II. С., 1971.

– **Жечев, Николай.** Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991.

– **Жечев, Николай.** Българските читалища в Румъния през Възраждането. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, с. 117–123, ISBN 978-954-380-04-8.

– **Запрянова, А.** Народните читалища – народни университети по родолюбие. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, с. 37–43, ISBN 97-954-380-04-8.

– **Захариева, Йорданка.** Възрожденските читалища: генератори и медиатори на духовност. Комуникации и политики. Учебно пособие. С., 2019, ISBN 978-619-185-391-5.

– **Иванов, Румен.** Българското етническо присъствие в Румъния. – <https://bulgarianhistory.org/bulgari-v-romania/>.

– **Икономов, Тодор.** Писма за Сърбия. Русе, 1883, ч. X. – <http://macedonia.kroraina.com/tips/index.htm>.

– **Илиев, Христо.** Читалищен буквар. За великата българска институция. С., Издателство: Фондация „Читалище 1870“, 2000.

– **Иречек, Константин.** Упътване за събиране на географически и археологически материяли. – *Периодическо списание*, 1883, № 5, с. 82–104.

– **Казански, Рачо.** Кълнове за новото Възраждане. Изпод пепелищата на духовната разруха. Казанлък, 2003.

– **Казански, Рачо.** Сто години народно читалище Свищов. – В: *Юбилеен сборник 1856–1956 г. Народна читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“*. Свищов, 1958.

– **Каравелов, Любен.** Събрани съчинения. Т. 7 – Публи-

цистика. С., 1967.

– **Кондарев, Никола.** Народните читалища – вчера, днес и утре. С., Издателство „Народна култура“, 1950.

– **Кондарев, Никола.** Читалищата в България. Поява, същност и задачи. С., 1939 г.

– **Кондарев, Никола, Станьо Сираков, Петър Чолов.** Народните читалища преди Освобождението. Том 1. С., 1972.

– **Кондарев, Никола, Станьо Сираков, Петър Чолов.** Народните читалища преди Освобождението. Том 2, С., ОФ, 1979.

– **Конева, Румяна.** Иван Шишманов и обединена Европа. С., Издателски комплекс „Гутенберг“, 2011, ISBN 978-954-617-120-7.

– **Константинов, Георги.** Човек за споделяне. Необикновени случки в моя обикновен живот. Книга 1. С., 2013, ISBN 978-9542-611-905.

– **Лазаров, Стойко.** Основи на читалищното дело. С., Комитет за култура, 1987.

– **Лазаров, Стойко.** Списание „Читалище“ преди Освобождението. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, с. 210–243, ISBN 97-954-380-04-8.

– **Лазаров, Стойко.** Съюзът на народните читалища – учредяване, прекратяване и възстановяване на дейността му. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, ISBN 97-954-380-04-8.

– **Лазаров, Стойко.** Читалищното дело в България. С., Издателство „Народна просвета“, 1990.

– **Лазаров, Стойко.** Читалищният съюз (1911–2011 г.). С., Академично издателство „За буквите – О писменех“, 2011; ISBN 978-954-8887-87-8.

– **Лазаров, Стойко.** Читалищното дело в България. Христоматия. С., 1990.

– **Ландри, Чарлз.** Културната политика в България. Доклад на европейски експертен колектив. С., Издание на Министерството на културата, 1997.

– **Манчев, Кръстьо.** История на балканските народи. С., Парадигма, 2006, ISBN 954-326-033-8, ISBN 978-954-326-033-1.

– **Митев, Пламен.** Народните читалища и националната революция (размисли върху възгледите на Г. Раковски, В. Лев-

ски и Л. Каравелов за българските читалища). – В: *160 години общонародно читалищно дело – сборник*. С., Издателство WINI 1837“, 2016, с. 79–80, ISBN 97-954-9437-69-0.

– **Недев, Недю**. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., Издателство „Сиела“, 2007, ISBN 978-954-28-0163-4.

– **Ненова, Стела**. Читалищата през Възраждането – между опита на другите и българската специфика – В: Дриновски сборник, т. XI. С., 2018, с. 160–168, ISSN 2218-0567.

– **Николов, Николай**. Народно читалище „Добри Войников 1856“ – В: *150 години общонародно читалищно дело – сборник*. С., 2016, с. 35–36, ISBN 97-954-9437-69-0.

– **Нягулов, Благовест**. Румънците и Румъния в българската книжнина 1878–1889 г. / Балкански идентичности – <https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti.html>.

– **Палазова, Детелина**. Читалището – извор на мъдрост и духовна светлина. – В: *Приносът на възрожденците за читалищното дело – сборник*. Шумен, 2016, с. 54–55, ISBN 978-954-8557-31-3.

– **Пенев, Пенчо**. Българското Възраждане – митове, постижения, уроци. – *История*, 2018, кн. 2, с. 179–184.

– **Първев, Иван**. Балканите и Източния въпрос. 1688–1878 г. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017.

– **Румпос, Димитриос**. Политики в сферата на културата на две държави от балканския регион. – <https://liternet.bg/publish32/dimitrios-roumbos/politiki.htm>.

– **Савова, Дора**. Георги Стойков Раковски и Свищов. – В: *Университетски четения, посветени на 200-годишнината от рождението на Георги С. Раковски*. Част I. АНАМНЕЗА, год. XVI, 2021, кн. 5, с. 80–86, ISSN 1312-9295.

– **Сачев, Евгений**. Първото народно читалище в България или създаването на европейско социокомуникативна организация. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, ISBN 978-954-380-04-8.

– **Сираков, Станьо**. Юбилейно „похвално слово“ за читалищната дейност. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, ISBN

978-954-380-04-8.

– **Стамболски, Христо.** Автобиография. Дневници и спомени, т. I (1852–1868). С., 1927.

– **Стоянов, Иван.** История на Българското възраждане. Велико Търново, Издателство „Абагар“, 1999, ISBN 954-427-387-5 (електронна версия – https://electronic-library.org/books/Book_0011.html).

– **Събев, Орлин.** Ферман на султан Мустафа III за еснафите и ахиите. Преводи и интерпретации. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, год. II (XXXIV), 2018, *Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор по история Красимира Мутафова*, с. 217–239.

– **Трайкова, Весела.** Дейност на гръцката буржоазия и на Патриаршията за налагане на гръцкото влияние в Македония. – *ИБИД*, кн. 39, 1989, с.109–147.

– **Харбова, Елена.** Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.

– **Хлебаров, Ячо.** Проф. Иван Шишманов. – *Читалище*, год. XVIII, 1928, кн. 5–6.

– **Христов, Христо.** Читалището и правото. С., Граждански институт, 2011, ISBN 978-619-90365-1.

– **Цонева, Пенка.** Тенденции в развитието на читалищното образование в България (1878–1944). – *Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски. Факултет по педагогика. Книга „Педагогика“*. т. 110. С., 2017, с. 38–89, ISSN 2367-4644.

– **Чилингиров, Силиян.** Българските читалища преди Освобождението. С., 2000.

– **Чолов, Петър.** Развитие на 150-годишното музейно дело в България. – В: *150 години народно читалищно дело – сборник*. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, с. 44, ISBN 978-954-380-04-8.

– **Шишманов, Иван.** Наложителни реформи в читалищното дело. – В: *Юбилеен сборник „25 години в служба на родната просвета и култура (1911–1936)“*. С., 1937, с. 33.

– **Шишманов, Иван.** Читалищният съюз и народните четения. Реферат, четен на I-вия редовен конгрес на бълг. читалища. – *Читалище*, год. II, 1912, кн. 8, 9 и 10.

– **Янкова, Иванка.** Огнища на духовна пробуда. Изгревът на светлината по българските земи. С., 2008, ISBN 9789540727073.

Сборници и колективни монографии:

– Библиотечното дело в България. Сборник от нормативни документи 1878–1998 г. Съставител: Анета Дончева; Ред. колегия: Александър Димчев, Антоанета Тотоманова, Маргарита Ангелова, Явор Михайлов. С., 1998, ISBN 954-9837-01-7.

– Библиотечната система в България. Сборник с доклади от X национална научна конференция. С., 2000.

– България 20 век. Алманах. Съставител: Филип Панайотов. С., 1999, ISBN 954-528-146-4.

– Българските читалища днес. Анализ за дейността на народните читалища. – <http://chitalishta.com/>.

– Двадесет и пет години в служба на родната просвета и култура (1911–1936). Юбилеен сборник. С., 1937.

– Енциклопедия Възрожденски читалища. С., Издателство „Богдана“, 2011.

– История на българите. Т. II – Късно средновековие и Възраждане. Под общата редакцията на акад. Г. Марков. С., 2004.

– Наръчник за местни власти по прилагането на Закона за народните читалища и Закона за обществените библиотеки. С., 2011. – <https://ncf.bg>.

– Новата правна рамка на българските читалища. Въпроси и отговори. С., 2009.

– Председатели – родолюбци. Сборник. Съставител Н. Костова. С., Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2011, ISBN 978-954-8887-88-5.

– Проучване и оценка на информираността и работата на общинските власти по прилагането на законодателството в сферата на обществените библиотеки и народните читалища. С., 2011. – <https://ncf.bg>.

– Развитие на общности. – В: Поредица „Съвременно читалище“. С., 2003, ISBN 954-9724-63-8.

– Сто години народно читалище – Свищов. Юбилеен сборник 1856–1956. Под общата редакция на д-р Рачо К. Казански. Свищов, 1958.

– Трети конгрес на българската култура – 18–20 май 1977 г. Стенографски протокол. С., 1977.

- Четвърти конгрес на българската култура – 25–27 май 1983 г. Стенографски протокол. С., 1984.
- Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. С., 2000, ISBN 954-9724-26-6.
- Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в гр. Сливен (1860–1910). С., 1910.
- 140 години читалищно дело. Юбилеен сборник. С., 1997.
- 150 години читалищно дело. С., Издателство „Българска книжница“, 2007, ISBN 978-954-380-04-8.
- 160 години общонародно читалищно дело. С., Издателство WINI 1837“, 2016, ISBN 97-954-9437-69-0.

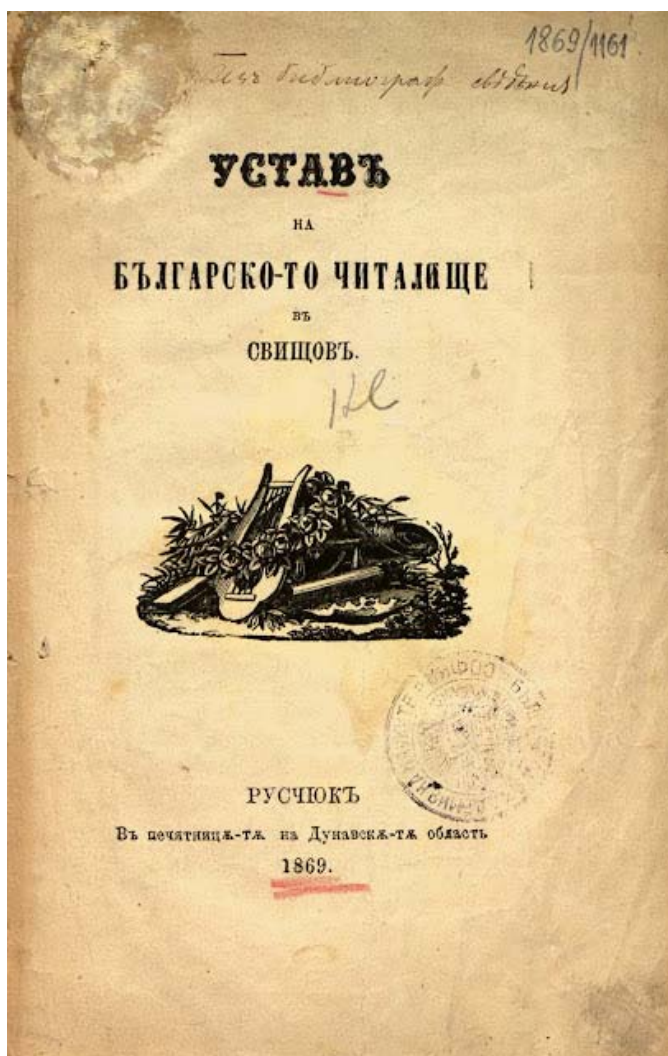
Дисертационни трудове:

- **Байракова, Славена.** Българските читалища – между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст: Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Теория и история на културата. Българското читалище и съвременните политики за култура). С., 2020.

Интернет портали и уеб сайтове:

- Национален статистически институт – www.nsi.bg
- Нематериалното културно наследство на България – www.bulgariaich.com
- Програма за развитие на ООН – <https://www.undp.org/>
- Портален сайт на народните читалища – www.chitalishta.com
- Интернет сайт на Министерството на културата – <http://www.mc.government.bg/>
- Интернет портал на Асоциация „Съвременни читалища“ – <https://www.association.bg/>

ПРИЛОЖЕНИЯ

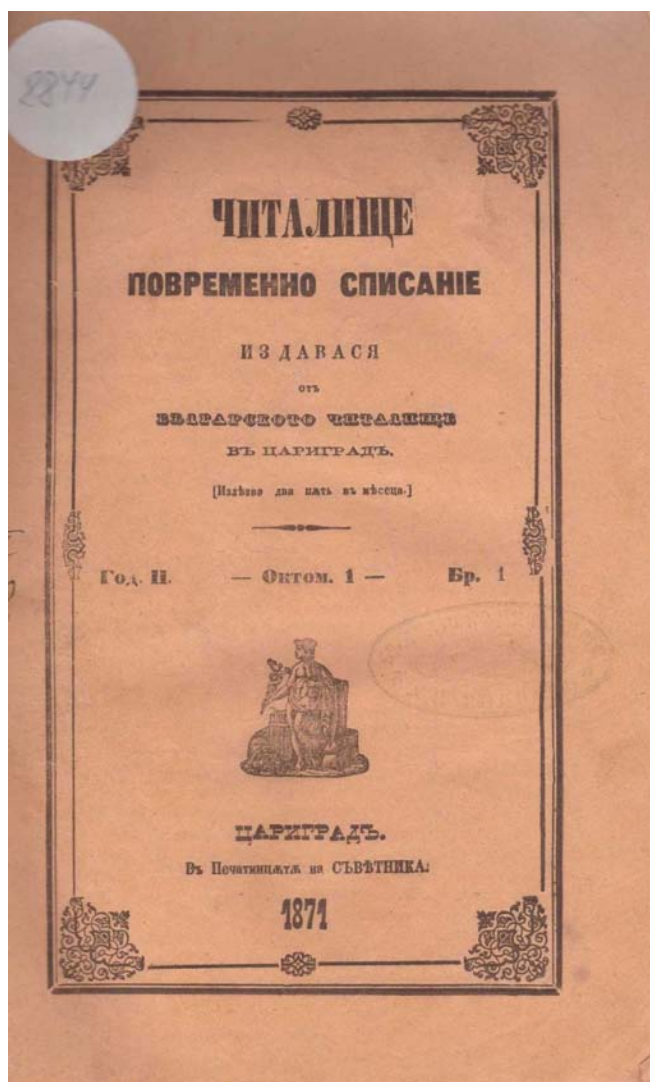
Устав на Свищовското читалище
Сто години народно читалище – Свищов.

Юбилеен сборник 1856–1956.

Под общата редакция на д-р Рачо К. Казански. Свищов, 1958.

*Правилник (Устав) на Цариградското
българско читалище
Регионална библиотека „Л. Каравелов“, Русе
(специални фондове)*

Читалище. Повременно списание.
Издава се от Българското читалище в Цариград.
Главен редактор М. Д. Балабанов, Л. Йовчев,
П. Р. Славейков, С. С. Бобчев и др.
(При сътрудничеството и на други от учените ни.)
Цариград, 1870–1875. В печатницата на вестник
„Македония“. Отговорник Ив. Найденов.
Национален музей на образованието, Инв. № 1084 В

1. Писмо до Български-тъ читалища.*)

На сегашно време на нашия езикъ се издаватъ десетина периодически списания и се печататъ отъ 20 до 30 книжки ежегодно. Това е единъ красноречивъ и утѣшителенъ знакъ, че наша-та писменность се вече съживи и възроди. Искане се сега да обърнемъ най-голямъ внимание за изразнение правописание-то си, за изработване единъ общъ органъ на наша-та писменность, единъ общъ писменъ езикъ. Като сме увѣрени, че тази настоятелна нужда еднакво живо съзнаватъ всички-тъ ни просвѣтени родолюбци, и че всеки отъ тѣхъ на радо сърдце би помогналъ, съ что може, за удовлетворение-то ѝ, ние се осмѣлихме да се отнесемъ съ слѣдующи-тъ си бѣжежки къмъ Български-тъ читалища, тѣзи средоточия на най-просвѣтени-тъ и най-дѣятелни за напредокъ-тъ на народность-та ни Български сили.

Прѣди да пристанемъ къмъ удовлетворение-то на рѣчената нужда, необходимо е да се опознаемъ добръ съ законитѣ и свойства-та на езикъ-тъ си, съ неговия духъ. А това може да се достигне:

1. Чрѣзъ изучаване всички-тъ Български нарѣчия и изговаряния.

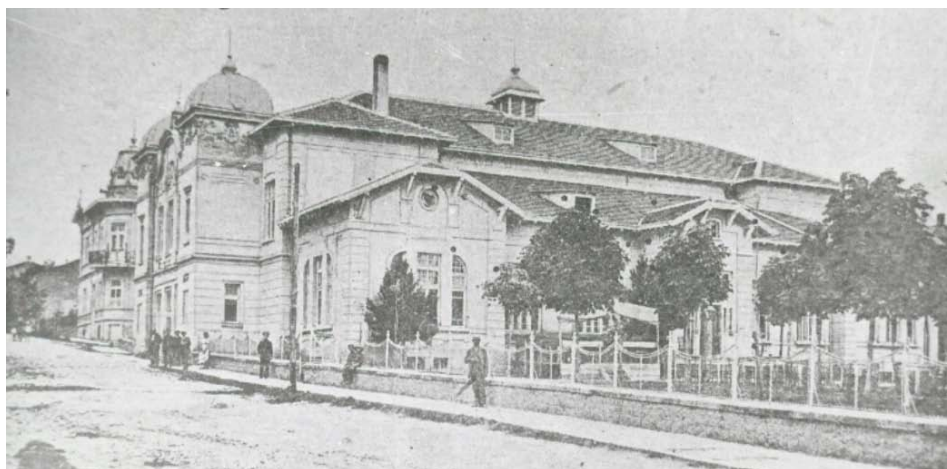
2. Чрѣзъ изучаване история-та на Българский езикъ, т. е. негово-то постъпено измѣнуване отъ най-стари-тъ времена и до сега.

За прѣво-то трѣбва да имаме издадени на едно, отъ всяка Българска областъ, поне по една народна пѣсенъ или приказница, по такива, въ които мѣстни-тъ изговаряния би се отражавали като въ огледало.

За второ-то такожде се изискватъ събрани на едно голѣми или малки извлечения отъ разни стари Български ръкописи, поне по дѣй три отъ всеки единъ ѣкъ.

*) Изъ „Лѣтоструй или домашенъ календаръ за проста година 1870“, 2-ра годишнина. Издава книжарница-та на Хр. Г. Дановъ и С-ѣ въ Пловдивъ, Русска, Велесъ, стр. 126—131.

Писмо до българските читалища на Марин Дринов
Дринов, М. Съчинения. Т. II. С., 1971, с. 259.

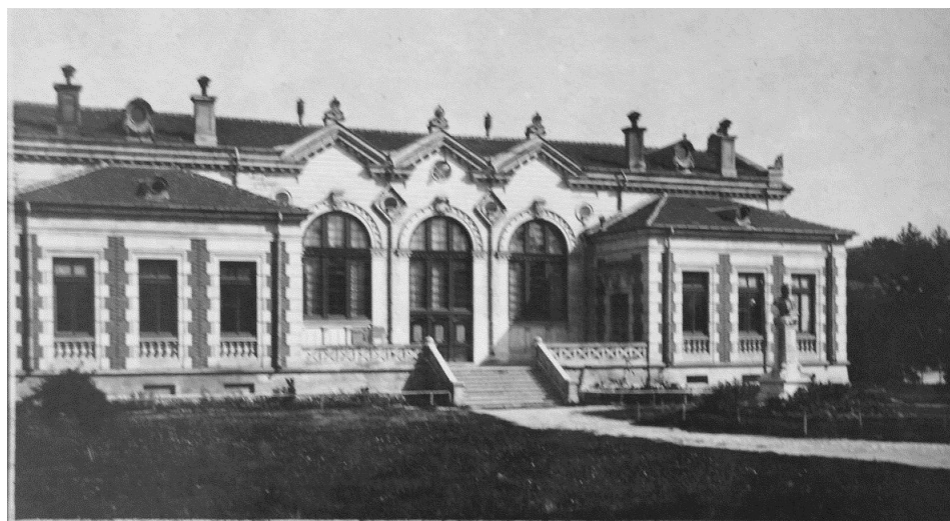

Сградата на читалището в Свищов, началото на XX в.

*Архив на Първо българско читалище
„Еленка и Кирил Д. Аврамови 1856“, Свищов*

*Сградата на читалището в Лом, началото на XX в.
Архив на Народно читалище „Постоянство 1856“, Лом*

*Сградата на читалището в Шумен, началото на XX в.
Архив на Народно читалище „Добри Войников 1856“, Шумен*

***Сградата и основната зала на читалище „Надежда“
в Търново, началото на XX в.***

***Тук заседават III Велико народно събрание (19 октомври
1886 г.), IV Велико народно събрание (3–17 май 1893 г.) и
V Велико народно събрание (9 юни – 9 юли 1911 г.).***

***На сградата е поставен историческият надпис
„Съединението прави силата“.***

Архив на Народно читалище „Надежда 1869“, Велико Търново

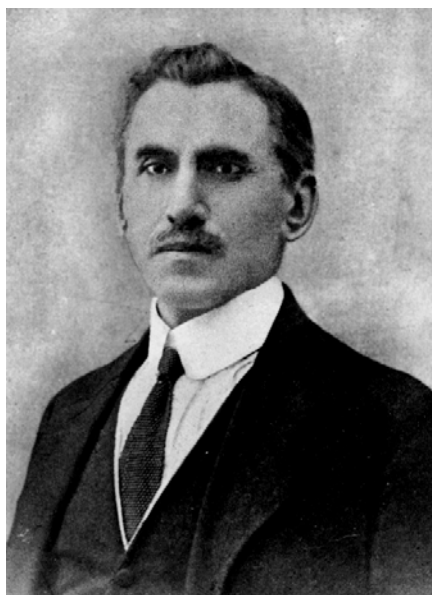
*Инициативен комитет за създаване
на читалищния съюз, 1910 г.*

*Прави (от ляво надясно) – Д. Цветков,
Ст. Гидиков, А. Попов.*

*Седнали (от ляво надясно) – Ил. Стамболиев,
д-р З. Димитров, Хр. Белов, Н. Камбуров.*

*Делегати на Учредителния конгрес на Читалищния
съюз в София, 1911 г.*

*Проф. Иван Шишманов,
първи председател на Съюза на народните читалища*

*Членовете на Върховния читалищен съвет (1935–1936 г.)
Прави (от ляво надясно) – инж. В. Орозов, Зл. Златев,
Н. Монеv, Т. х. Върбанов, Цв. Минков, Г. Пеев, Хр. Киселов.
Седнали (от ляво надясно) – проф. Б. Йоцов,
Ст. Чилингиров, Я. Хлебаров, Н. Анков, проф. Хр. Негенцов.*

РЕЦЕНЗИЯ

на монографията „Исторически преглед, развитие и
съвременност на читалищното дело в България
(подбрани моменти)“
с автор доц. д-р Венцислав Велев

Изследване върху миналото, същността и бъдещето на българските читалища

***„Според мен религията на българите е заложена
в същността на техните уникални
културно-просветни сдружения, наречени читалища.“***

Думи на
г-жа Маргарет Хилда Тачър,
*министър (държавен секретар) на образованието
и науката (19 юни 1970 – 4 март 1974 г.) и*
министър-председател (4 май 1979 – 28 ноември 1990 г.)
на Обединеното кралство Великобритания
и Северна Ирландия,
от разговор с
проф. Александър Янков,
извънреден и пълномощен посланик на България в
Обединеното кралство Великобритания
и Северна Ирландия (1972–1976 г.)

Представеният за рецензиране труд, озаглавен „Исторически преглед, развитие и съвременност на читалищното дело в България (подбрани моменти)“, с автор доц. д-р Венцислав Велев разглежда тематиката, свързана с проследяване на процесите по възникване на читалищната идея, нейното развитие през годините и съвременните етапи на изграждане. Обектът на изследване – „народното читалище“, е една от най-българските и същевременно народностни институции, която ние, българите, сами сме създали. По същество част от отделни моменти, свързани с читалищната история, са стояли в обсега на различни изследвания. Като се започне от Стилиян Чилинги-

ров и се премине през Иван Шишманов, Никола Кондарев, Станьо Сираков, Петър Чолов, Христо Иванов, Веселин Джанкардашлийски и Стойко Лазаров. Всички изброени, освен изследователи на читалищното дело, се явяват и активни дейци, пряко или косвено ангажирани с отделни етапи от развитието му. Когато говорим за ангажименти към читалищното дело и конкретно към читалищата в България и техния Съюз, задължително трябва да споменем имената на българските царе Фердинанд I и Борис III.

Още от самото начало прави впечатление, че трудът е построен върху широка изворова база. Използвани са различни архивни документи. Отчетени са и разработките на редица учени, които са били привлечени от тази тематика. В същото време това е първи по рода си подобен обобщаващ труд, който се спира на по-важните и съществени моменти от читалищната история. Нещо повече, процесите се проследяват в тяхната динамика, посредством която се разкриват и част от съвременните проблеми, пред които са изправени читалищата.

Монографията е структурирана в няколко отделни глави, представящи читалищното дело в исторически аспект. Направеният преглед на периода, свързан с възникването на първите читалища в страната, разкрива не само епохата, но и стремежа на българските възрожденци за търсене на ново духовно извисяване, което е част и от пътя към борбата за национално освобождение. В следващите години този ентусиазъм се засилва, като той добива и нови измерения. Едни от най-известните български интелектуалци стават радетели за развитието и изграждането на нова читалищна мрежа. Проследен е нейният път и начини на увеличаване. В контекста на предните разсъждения тук е необходимо още веднъж да посочим, че с читалищната идея са ангажирани такива личности като проф. Иван Шишманов и цар Борис III, което само по себе си е показател за важността на въпроса. Именно това е изтъкнато в монографията, като специално място е отделено на част от българските учени и общественици, които издигат читалищната идея като част от българския национален идеал, насочен към просперитета на нацията.

Отделна глава е посветена на съюзната идея и изгражда-

нето на Съюза на народните читалища. Тази уникална по своя дух, смисъл и реализация българска организация е представена подробно. Приносен момент се явява проследяването на нейното развитие в контекста и на останалите сродни организации, които възникват по същото време. Също така и значението ѝ, свързано с отстояване на възприетите от читалищата принципи на развитие, както и дейността в сферата на законотворчеството. В този смисъл особен интерес предизвиква глава трета, която е посветена на читалищното законодателство. Изработването на основния читалищен закон, неговата промяна през годините, както и съпътстващата го нормативна база са представени в хронологичен порядък, като са изведени важни елементи, които определят и развитието на читалищата в отделните години. Анализът на законите, който е направен, разкрива изключителната компетентност и познания на автора. Паралелът между първия (1927 г.) и последния (1996 г.) читалищен закон е аналитично структуриран. Само по себе си това е ценен принос в изследването на законотворческите процеси в областта на културните институции у нас.

Читалищният мениджмънт, новите условия на развитие, разкриването на широк набор от дейности и управленията на процесите в читалищата са подробно изложени в четвъртата глава. Впечатление прави широката национална анкета, в резултат на която авторът умело е открил някои от най-съществените и проблемни моменти, пред които са изправени днешните читалища. Направени са и конкретни препоръки за тяхното преодоляване. Това е в резултат и на неговия богат административен и управленчески опит. Авторът от години се занимава с тези въпроси от различна гледна точка – научна, административна, обществена. А това му дава възможност за цялостен поглед върху проблемите, които изследва.

Считам, че предложеният за рецензиране труд се отличава със своята многопластност, многоаспектност и практическа ориентация. Той е безспорно научно изследване, което дава основата за проследяване на част от процесите в техния генезис и развитие, а оттук и практическо набелязване на визия за бъдещо развитие. До този момент толкова обстоен и подробен труд, както и в такъв ракурс не е публикуван.

Настоящата монография отговаря на целите и задачите, както и на стратегията за развитие на Академичното издателство „За буквите – О писменехъ“, което винаги се е спирало на изследвания, които представят мястото и ролята на българските културни институции в съвременното ни развитие.

Проф. д.ик.н. Стоян Денчев
Почетен председател
на Съюза на народните читалища

РЕЦЕНЗИЯ

на монографията „Исторически преглед, развитие и
съвременност на читалищното дело в България
(подбрани моменти)“
с автор доц. д-р Венцислав Велев

Принос към изследването на читалищното дело в България

Представеният за рецензиране труд на доц. Венцислав Велев „Исторически преглед, развитие и съвременност на читалищното дело в България (подбрани моменти)“ има за обект възникването, развитието и съвременното състояние на читалищата в България. Едва ли има българин, който още в ранната си възраст да не е стъпвал в читалищна сграда, в нейната библиотека, в нейните кръжоци. Точно заради това представеният труд е особено близък до българина и актуален като изследване. Голямата тема за читалищата в България е особено актуална и поради дълбоката взаимовръзка с миналото, с традициите на образователния процес, културата и благотворителността, които са в основата на авторитета на читалищата и тяхното легитимиране и утвърждаване в българското общество. В българската историография има различни по своя характер, обем и изводи разработки за читалищата. Те разкриват различни страни от тяхната дейност и място в обществения живот и в българската история. Но трудът на В. Велев е една интересна и много завършена панорама на цялостната дейност на читалищата, един друг, нестандартен поглед към историята на тяхното развитие и особено перспективите пред тях в нашия съвременен свят.

Изследването демонстрира богатата историографска осведоменост на неговия автор. Сред достойнствата на методологическия подход на доц. Велев е разработването на темата във възможно най-широкия контекст на динамично развиващата се историческа обстановка. Частта за зараждането и разгръщането на читалищното дело е един увлекателен разказ за усилията и мотивите на нашите възрожденци за създаването на

първите читалища. Много задълбочено е показано развитието на съюзната идея, учредяването и първите стъпки на Съюза на народните читалища. Едни от най-ярките имена на българската обществена мисъл са дейци, свързали своя житейски и творчески път с читалищата. Учени, политици и общественици, те са активни радетели за разширяване обхвата на читалищната дейност. Българските интелектуални среди от края на XIX в. определят читалището като „духовен стожер“ на българщината. Всички съпричастни с неговата дейност, сред които основно изпъква съсловието на учителството, в изследването са посочени като „най-просветените и най-деятелни“ представители на българското общество.

Особено аналитична е третата глава – „Читалищно законодателство“. Великолепният анализ на законите от 1927 до 1996 г. разкрива търсенията на българските общественици в различни исторически епохи да намерят достойното място на читалищата в обществения и културен живот. Изследването показва не само безспорната подготвеност на автора по темата, но и голям емпиричен опит с такава материя и особено дълбока и неподправена загриженост относно нормативната уредба и възможността да функционират читалищата в нормална нормативна среда.

Особено силна и ангажираща е четвъртата глава на изследването, посветена на „Читалището като културна организация в съвременния свят“. Това е един завършен иновативен поглед към читалището и съвременния свят, в който се развива – нещо, което не е правено досега. Читалищата са изследвани и показани като устойчива културна институция, даваща и предоставяща културни и образователни услуги, развиваща художествена самодейност, насърчаваща благотворителността и извършваща активна работа в подкрепа на местната общност, на социалната промяна и укрепването на гражданското общество. Всичко това прави съвременната читалищна мрежа, въпреки наличието на значителен брой професионални културни организации, както и на много новосформирани неправителствени такива, най-голямата културна институция в страната.

Отбелязване заслужават приносите в тази глава – за парт-

нъорските мрежи, за мениджмънта на читалищната дейност. Навлизането на нови условия на развитие поставя читалищата пред редица предизвикателства. Развитието и дейността им през годините неминуемо изисква и нов поглед, насочен към същността и управлението на тази институция. Усвояването на съвременни способности, както и апробирането и прилагането в практиката на различен тип модели на управление са част от съвременния мениджмънт, който читалищата следва да възприемат.

Впечатляващо е анкетното проучване за разпознаваемостта, мястото и бъдещето на читалищната мрежа. Анкетата е осъществена в национален обхват и съдържа въпроси, групирани в отделни сектори – институционални, административни, представящи различните аспекти от работа на читалищата като цяло. Получените данни по същество отразяват обществените очаквания и нагласи, че читалищата са общностен център.

Анализът на проучването помага на автора да очертае проблемите пред съвременните читалища и да предложи пътища за тяхното преодоляване. Това прави изследването интерактивно и спомагащо за избистряне и очертаване на конкретни практически подходи за тяхната работа. Разработката може да служи като наръчник за експертите, които се занимават с читалищна дейност, и за тези, които работят с тях в държавните институции. Изследването ясно показва, че независимо от различните периоди на развитие, читалищната институция винаги е приемана от хората като една от значимите и важните за българското общество. Налагащият се от изследването извод е, че самото читалище бива натоварено с големи очаквания от страна на обществото и тук се поставя въпросът доколко то може да отговори адекватно и в пълнота на тях. Големият брой читалища прави институцията най-голямата и всеобхватна в страната. Присъствието на различни поколения от хора, както и недопускането на вътрешно разслоение в нея допринасят да бъде възприемана дори и като своеобразен медиатор при решаване на въпроси от местно значение. На голяма част от поставените въпроси изследването отговаря, без да притиска читателите към крайни изводи.

Панорамното изследване на доц. Велев „Исторически

преглед, развитие и съвременност на читалищното дело в България (подбрани моменти)“ е сериозно научно постижение. То е и успех за Академичното издателство „За буквите – О писменехъ“ – издателство, което отдавна има афинитет към публикуване на научни трудове върху важни за българската история и култура трудове. С голяма убеденост подкрепям публикуването на настоящия труд, като изразявам надежда, че изданието ще стигне до широк кръг читатели и до тези, от които зависи бъдещата съдба на читалищното дело в България.

Проф. д-р Боряна Бужашка

РЕЦЕНЗИЯ

на монографията „Исторически преглед, развитие и
съвременност на читалищното дело в България
(подбрани моменти)“
с автор доц. д-р Венцислав Велев

Задълбочено научно изследване

Венцислав Велев ни поднася задълбочено научно изследване, посветено на читалищното дело в България, подробен преглед на историческия период на неговото възникване, развитие и съвременната картина на читалищното дело в България.

Темата, разбира се, е много интригуваща и към нея през последния повече от половин век са проявявали интерес редица историци, народопсихолози и писатели. Особено интересни са наблюденията на акад. Константин Косев в неговото фундаментално изследване „Българският възрожденски дух“. Там той аргументирано проследява причините за взривното разгръщане на читалищната дейност още от края на 30-те години на XIX век, когато в условията на липсваща все още осъзната национална идентичност съзираме първите искрици на пробуждащото се българско самосъзнание. За по-малко от три десетилетия в пределите на българското етническо землище възникват и започват много активна дейност над 1500 читалища.

Извън великолепия анализ на акад. Косев, както и изследвания на други автори, досега не разполагахме с такова систематично, подробно и изчерпателно изследване, каквото е това на Венцислав Велев. Авторът е структурирал своя труд в четири глави. Първата проследява процесите на зараждането на читалищното дело, предпоставките и условията, при които възникват първите читалища. Той ни представя панорама на обществено-политическото и социалното развитие на Балканиите през първата половина на XIX век и проследява зараждането и укрепването на първите читалища. Също така се спира на някои важни моменти от развитието на читалищното дело от Освобождението до края на XIX век.

Втората глава е посветена на уникалния характер на чита-

личното дело, който се изразява в съюзната идея. Както е известно, само в България възниква такава просветна, образователна и културна организация, благодарение на която за 2–3 десетилетия в ускорен порядък у нас се извършва това, което в други страни продължава повече от столетие. Авторът проследява първите стъпки на Съюза на народните читалища, както и уникалния принос на редица български интелектуалци от края на XIX и началото на XX век за разгръщането на читалищното дело в Отечеството.

Третата глава изследва важния процес на разгръщане на читалищното законодателство – приемането на първия Закон за народните читалища през 1927 г., след това закона от 1941 г., както и Наредбата-закон за народните читалища от 1945 г. Подробно и задълбочено е анализиран периодът между 1945 и 1996 г., когато се приема и последният засега Закон за читалищата.

Четвъртата глава е посветена на читалищното дело в днешната епоха. Авторът се спира на оформянето и структурата на съвременната читалищна мрежа, възможностите за разширяване на обхвата на читалищната дейност, както и някои нововъведения в мениджмънта на читалищното дело и нови, по-съвременни методи за управление на читалищата.

Накрая той разглежда и възникващите знакови проблеми, пред които е изправено съвременното читалищно дело, а също така предлага някои пътища за тяхното преодоляване.

Без съмнение трудът на Венцислав Велев има висока научна стойност. Авторът е подходил не само с необходимото уважение, а даже и пиетет към изключителното значение на народното читалище като незаменимо място за получаване на знания, уникална институция за съхраняване на националната памет и традиционните ценности на нацията, както и доброволно сдружение, което работи за моралното въздигане и единение на българската общност.

Лайтмотивът на цялото изследване на Венцислав Велев е посветен на изключително важната роля, която читалищата играят при пробуждане на българския дух и самосъзнание. Авторът подчертава, че неслучайно през целия период от повече от 160 години от тяхното съществуване те винаги са определяни като народни, т.е. те са най-достъпната и демократична форма за

образованието и културното възраждане на българската нация.

Съществен принос в изследването на Венцислав Велев е и фактът, че той проследява пряката връзка и участие на редица известни български учени, писатели, публицисти, общественици като: Иван Шишманов, Силиян Чилингиров и др., както и някои държавници, които вземат присърце читалищната дейтелност.

Не на последно място трябва да подчертаем и естествения и богат език, с който разгръща своето изследване авторът, език, нямащ нищо общо с наукообразните и квазизадълбочени текстове, които през последните години ни се поднасят като научни съчинения, но когато бъдат освободени от обвивката на чуждите и кухите трафарети, се вижда, че не съдържат никакви смислени послания.

Ето защо препоръчвам трудът на Венцислав Велев „Исторически преглед, развитие и съвременност на читалищното дело в България“ да бъде издаден от Академично издателство „За буквите – О писменех“.

Д.н. Иван Гранитски

ВЕНЦИСЛАВ ВЕЛЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД, РАЗВИТИЕ И СЪВРЕМЕННОСТ
НА ЧИТАЛИЩНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ
(ПОДБРАНИ МОМЕНТИ)

Монография

Българска
Първо издание

Научни рецензенти
проф. д.ик.н. Стоян Денчев
проф. д-р Боряна Бужашка
д.н. Иван Гранитски

Редактор и коректор
д-р Милена Тодорова

Дизайн на корицата
Йоана Борисова

Формат 70/100/16
Печатни коли 15
Печат БПС ООД

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2022
София, 2022

ISBN 978-619-185-543-8

Доц. д-р Венцислав Велев е преподавател в Университета по библиотекознание и информационни технологии. Научен секретар на Института за научни изследвания в областта на организацията, управлението и защитата на КИН. Ръководител на магистърска програма „Читалищно дело“ в УниБИТ.

Действителен член на Международната академия по информатизация (МАИ) към ООН – секция „Библиотекознание“. Председател на Националния комитет по програмата на ЮНЕСКО „Паметта на света“. Член на Управителния съвет на Национален дарителски фонд „13 века България“.

Автор на 3 самостоятелни монографии, 3 сборника, 2 студии и повече от 70 научни публикации в български и чужди издания в сферата на управление на културата и културните институции, политика за развитие на нематериалното културно наследство, история и развитие на читалищното дело, новата българска история и националноосвободителните движения на българите от края на XIX и първата половина на XX в.

В монографията се проследяват някои от основните моменти, свързани със създаването и развитието на една от най-важните за българската национална идентичност организации – народното читалище. Проучването е изградено на базата на богат изворов материал. Представени са и направените до този момент изследвания на редица автори. Използвани са разработки по тематиката, които са в резултат на повече от 20-годишна активна дейност на автора в тази посока. За постигане на актуални данни е проведено ново теренно и анкетно проучване. Всичко това спомага настоящото изследване да очертае една по-ясна и пълна картина на читалищното дело в страната – от зараждането му до днес.

Това е първи по рода си подобен обобщаващ труд, който се спира на по-важните и съществени моменти от читалищната история. Нещо повече, процесите се проследяват в тяхната динамика, посредством която се разкриват и част от съвременните проблеми, пред които са изправени читалищата. Ето защо е нужно темата за народните читалища да бъде разглеждана винаги многопластово, в контекста на историческите и съвременните процеси. Ангажираността на хората в тяхното разрешаване може да спомогне за преодоляване на поредица от на пръв поглед неразрешими задачи. Историята е доказала, че читалищата умеят и могат да се справят с тях.

Казаното от първостроителите на читалищното дело и днес има своята актуалност и значимост.

Важното е поколенията да го оценят.

9 786191 855438